

הפעין

בתוכן:

- 3 "כיון שדממו הרוחות עמד קנה במקומו" ... / העורך
ההתנגדות להדפסת ספרי רבי ישעיהו באסאן ועוד מענייני רמח"ל,
5 כפי שעולה מתשובת רבי יצחק פאציפיקו מכת"י / פרופ' יעקב ש' שפיגל
משנתו של הראי"ה קוק זצ"ל בדבר הגיל הראוי לעיסוק בלימודי חול,
43 ויישומה בישיבת "תורת ירושלים" / הרב מתניה אריאל
שמירת כשרות ואחדות האומה בפסקי הרבנים הראשיים הרב הרצוג
58 והרב עוזיאל / ד"ר משה ארנוולד
63 הצעה מעשית לשמירת שמיטה על ידי כלל ישראל / ד"ר משה זקס

תגובות והערות

- 73 עוד בעניין הורים זהים ומכשירי חשמל בשבת / הרב יעקב אריאל
75 עוד בעניין קבורה בקומות / הרב יעקב רוז'ה
77 עוד בעניין פסקי השמיטה של הגרי"ש אלישיב זצ"ל / הרב זאב וייטמן
80 עוד על הזמר להצלת וורמייזא / אברהם פרנקל
82 עוד בעניין אבילותו של רבנו גרשום על בנו שהשתמד / גד מכטה

על ספרים וסופריהם

- 85 עיונים בספר 'מכלול' לרד"ק / הרב יהודה לנדמן
93 מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה / הרב יואל פרידמן
100 נתקבלו במערכת / הרב יואל קטן
113 רשימת המאמרים בכרך נד
תקציר המאמרים באנגלית II

מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים

בס"ד, תמוז תשע"ד • כרך נד, גליון ד [210]

This issue of Hama'yan
is dedicated in loving memory
of a staunch and devoted friend of
Yeshivat Sha'alvim

Mr. Werner Rosenbaum z"l

ר' אהרן מאיר בן מנחם ז"ל

Who, together with his wife, *Eshet Chayil*,

Mrs. Shelly תח"י

תבדל"א

Always stood by Yeshivat Sha'alvim
from its early days until his last day

תנצב"ה

ישיבת שעלבים

מכון שלמה אומן

”כיון שדממו הרוחות עמד קנה במקומו”...

”אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן, מאי דכתיב נְאֻמִּים פָּצְעֵי אוֹהֵב וְנִעְתָּרוֹת נְשִׁיקוֹת שׁוֹנֵא? טובה קללה שקילל אחיה השילוני את ישראל יותר מברכה שברכס בלעם הרשע. אחיה השילוני קילל את ישראל בקנה, שנאמר והפך ה' את ישראל כְּאִשֶּׁר יְנוּד הַקֶּנֶה בְּמִים וְנָתַשׁ אֶת יִשְׂרָאֵל מֵעַל הָאֲדָמָה הַטּוֹבָה הַזֹּאת אֲשֶׁר נָתַן לְאַבְרָהָם וְגו', מה קנה זה עומד במקום מים וגזעו מחליף ושרשיו מרובין, ואפילו כל רוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו, אלא הוא הולך ובא עמהן וכיון שדממו הרוחות עמד קנה במקומו, אבל בלעם הרשע ברכן בארו, מה טבו אהליך יַעֲקֹב מִשְׁכְּנֶיךָ יִשְׂרָאֵל... כְּאִרְזִים עָלֵי מִים, מה ארו זה אינו עומד במקום מים ושרשיו מועטין ואין גזעו מחליף אפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו – כיון שנשבה בו רוח דרומית מיד עוקרתו והופכתו על פניו”... (סנהדרין קה, ב – קו, א)

חז”ל מגלים לנו שבקללתו של אחינו הנביא אחיה טמונה ברכה גדולה, ובברכתו של אויבינו בלעם טמונה קללה גדולה. אך אין מקרא יוצא מדי פשוטו: בוודאי שבלעם כאן התכווין לברך, ואחיה שם מתאר תקופה של קללה; בוודאי שעדיף להיות בתקופה של ‘מה טובו אוהליך’, ולא בתקופה שבה מתקיים ‘נתש את ישראל מעל האדמה הטובה’; ברור שעדיף להיות קבוע ויציב וחזק כארו, ולא לנווד ‘כאשר ינוד הקנה במים’. אמנם כוונת חז”ל שגם ברכה עלולה לכמון בתוכה תקלה חמורה שתצוץ לפתע בעתיד, ולעומתה גם קללה עשויה לגרום שבסופן של הצרות תהיה פריחה גדולה. בעינינו ראינו בדורות אלו את התנועות האדירות של עם ישראל מאיגרא רמא לבירא עמיקתא ושוב לאיגרא, ממש ‘כאשר ינוד הקנה במים’, ואשרנו שבאותה תקופה לא היינו קשים כארו – שאז חז”ל היינו עלולים להישבר ולהיעקר ולהיהפך על פנינו; היינו כקנה, וברגע שדממו הרוחות הרעות ‘עמד קנה במקומו’. אבל עכשיו, עם ראשית צמיחת גאולתנו, עם קיבוץ הגלויות האדיר הנראה לעינינו, עם קימום עולם התורה אחרי השואה והגעתו להיקף כמותי ואיכותי שלא היה כמוהו דורות רבים – אנו מקווים לזכות לשוב ולהיות ‘ארזים עלי מים’, שיתקיים בנו ‘מה טובו אוהליך יַעֲקֹב ומשכנותיך ישראל’ – ‘אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות’, ושכל הברכות שהולכות ומתגשמות מול עינינו ימשיכו לקדם את עם ישראל ואת ארץ ישראל לקיום מלא של תורת ישראל בהשבת שופטיו כבראשונה והשראת השכינה בתוכנו וביאת המלך המשיח ובנין בית המקדש והשבת העבודה אליו בב”א. גיליון זה נפתח במאמר גדול בהיקפו הרבה יותר מהמקובל בגיליונות ‘המעין’ – מדובר בתשובה ארוכה שיוצאת לאור בפעם הראשונה מתוך ספר תשובותיו בכת”י

של אב"ד ונציה בתקופת הרמח"ל, שהמשיך את מלחמתו נגד הרמח"ל והתומכים בו גם אחרי שזה עזב את איטליה, ואחרי שרבו ר"י באסאן הלך כבר לבית עולמו. פרופ' שפיגל הפליא לעשות בגילוי התשובה ההלכתית הזו ובההדרתה המושלמת ובמיצוי כל הידיעות הקשורות לפולמוס הנ"ל המצויות בה במבואו המקיף, חלקן ידיעות שאינן ידועות משום מקור אחר. בהמשך חוקר ובוחר הרב מתניה אריאל, ראש ישיבת 'דרך חיים', ישיבה קטנה לאומית הנמצאת בקמפוס של קריית חינוך שעלבים, מה הייתה הדרכתו המדויקת של מרן הראי"ה קוק זצ"ל בעניין לימודי חול לתלמידי ישיבה. בתוך דבריו הוא מגלה לקורא, על פי מסמכים ראשוניים שרבים מהם לא היו ידועים עד עתה, שהייתה בירושלים ישיבה קטנה בשם "תורת ירושלים" ששימשה כעין מכינה לישיבת מרכז הרב ושפעלה בדיוק לפי הדרכתו של הראי"ה, והרב אריאל בוחן את הנהגותיה וסדר יומה ומגיע למסקנות מעניינות. ד"ר ארנוולד מהיישוב כרמי צור מגלה שהרבנים הראשיים בזמן מלחמת השחרור הצליחו לעמוד כחומה בצורה נגד הכוונה להפריד בצוק אותם עיתים את מטבחי צה"ל ובתי החולים לאוכלי כשר ולאוכלי טרף, מה שיכול היה להפוך לבכייה לדורות. בהמשך ד"ר זקס, אגרונוס חבר קיבוץ שעלבים שיועץ כבר שנים רבות לגופי הכשרות השונים בענייני מצוות התלויות בארץ, נלחם את מלחמתו של אוצר בית הדין, שעתידי הציבורי תלוי ועומד לקראת שמיטת תשע"ה. במדור ההערות מובאות תגובות חשובות למאמרים מהגיליונות הקודמים: בעניין הפעלת מכשירים חשמליים בשבת כאשר אין חשש של מבעיר, בעניין היתר הקבורה בקומות, בעניין הזהירות הנדרשת בשימוש ההלכתי בעדויות על פסקי הלכה של הרב אלישיב זצ"ל בענייני שמיטה (ואולי גם בעניינים אחרים), ועוד. במדור 'על ספרים וסופריהם' בוחן הרב לנדמן, אברך בני ברק וחוקר במכון שלמה אומן, היבטים שונים בספר הדקדוק 'מכלול' מאת רד"ק, ספר שהוא שוקד בימים אלו על ההדרתו מחדש במסגרת פעילות מכון שלמה אומן, והרב יואל פרידמן ממכון התורה והארץ מגלה לנו מהו המבנה המקורי של ספר התרומה לרבי ברוך הצרפתי, ומהי משמעות הגילוי הזה לפסיקת ההלכה, כולל לגבי הלכות שמיטה.

אני מודה לחברי מערכת 'המעין' על השתתפותם ועזרתם מאחורי הקלעים ביציאתם לאור של גיליונות 'המעין' תמידים כסדרם. ידידי הרב שמעון וייזר שליט"א ביקש לאחר שנים רבות לסיים את תפקידו כחבר מערכת, ואנו מודים לו מאוד על העבר, ומברכים אותו מקרב לב שיזכה לעוד שנים רבות של לימוד וכתיבה והוראה בבריות גופא ונהורא מעליא. בעתיד הקרוב ימונו חברי מערכת קבועים נוספים. כולנו תפילה לחזרתם לשלום של שלושת הנערים שנחטפו בידי מחבלים, אחד מהם שכן, מנוף אילון הסמוכה. יה"ר שהמקום ירחם עליהם. בשורות טובות, ישועות ונחמות.

העורך י"ק

ההתנגדות להדפסת ספרי רבי ישעיהו באסאן ועוד מענייני רמח"ל, כפי שעולה מתשובת רבי יצחק פאציפיקו מכת"י

מבוא

- א. על הדפסת ספר תודת שלמים וההסכמות שבו
 - ב. התנגדות ר"י פאציפיקו להדפסת ספרים נוספים והטעם לכך
 - ג. ר' ישעיה רומאנין ואחרים ויחסם למתנגדי רמח"ל
 - ד. פרטים אישיים על ר"י באסאן ועל מעורבותו בפולמוס
 - ה. טופס חרם רבני ונציה על רמח"ל נדפס באלטונה
 - ו. ר' יעקב בליליוס ור' שמשון מורפורגו
 - ז. האם יש בהתנגדות להדפסה נגיעה אישית
 - ח. עיון בספרו של מוחרם ומנודה
- על ההדרת התשובה
- סימן מד מתוך כת"י ספר משפט שלום לר"י פאציפיקו**

מבוא*

תולדותיו של רבי משה חיים לוצאטו (רמח"ל), ספריו וחיבוריו, ועוד עניינים הקשורים בו, העסיקו חכמים מאז ועד ימינו¹. אגב אורחא למדנו מתוך עיון בענייניו של רמח"ל גם על אורחותיהם של חכמים שחיו באותו זמן, ועל היחסים ששררו ביניהם כתוצאה מיחסם השונה אל רמח"ל. שניים מהחכמים הבולטים באותה העת, שעמדו זה מול זה, הם ר' ישעיהו באסאן (להלן ר"ב) רבו של רמח"ל², ור' יצחק

* אני מודה בזה לידידי פרופ' א' מונדשיין, שקרא טיוטה של המאמר ועזרני בשיפורו.

1 בדורנו קיימת התעניינות מרובה מאוד ברמח"ל, ועל כך ראה: David Sclar, "The Rise of the Ramhal: Printing and Traditional Jewish Historiography in the 'After-Life' of Moseh Hayyim Luzzatto," in Gadi Luzzato Voghera and Mauro Perani, eds., *Ramhal: Pensiero ebraico e kabbalah tra Padova ed Eretz Israel* (Padova: Esedra, 2010), 139-153. תודתי לר"א בראדט על הפנייה זו. [בין הגהה להדפסה יצא לאור גם ספרו החשוב של פרופ' יהונתן גארב על רמח"ל 'מקובל בלב הסערה', אונ' ת"א תשע"ד].

2 על תולדותיו ראה מ' וילנסקי, 'לתולדותיו של ר' ישעיה בסאן', קרית ספר, כז (תש"י), עמ' 114-111; י' סלמון, 'רבינו ישעיהו באסאן זצ"ל', צפונות, שנה א, גליון ב (תשמ"ט), עמ' כט-לא. הפרטים שאכתוב בפנים לקוחים מהם, אלא אם כן ציינתי אחרת (אגב נעיר כי

פאציפיקו (להלן ר"פ) ראש רבני ונציה³. מאמר זה עוסק ביחסו של ר"פ לניסיון להדפסת יצירתו של ר"ב, ובבירור של מספר פרטים הקשורים לפולמוס על רמח"ל ולחכמים נוספים שהיו מעורבים בו, על פי תשובה בכת"י של ר"פ בנושא. אמנם כדי שנבין את אשר לפנינו עלינו להקדים כמה פרטים בסיסיים, בקיצור נמרץ, על הקורות את רמח"ל⁴.

בשנים תע"ה-תפ"ג היה ר"ב בפדובה, ובין תלמידיו באותה העת נמנה גם רמח"ל שנולד בפדובה בשנת תס"ז. בשנת תפ"ג עזב ר"ב את פדובה ועבר לריגיו, שם שימש ברבנות עד לפטירתו בב' ניסן תצ"ט. ספר תודת שלמים, ונציה, תק"א, מכיל בחלקו השני את תשובותיו, ועל כך נאריך להלן.

בשנים תפ"ז-תפ"ט חיבר רמח"ל מזמורי תהלים, זכה לגילוי של מגיד, וכתב כמה חיבורים בלשון הזהר. בין האנשים שבאו להסתופף בצלו של רמח"ל באותה עת היה גם ר' יקותיאל גורדון, שבא מווילנא לאוניברסיטת פדובה ללמוד רפואה, והפך להיות אחד מתלמידיו המובהקים. שמעו של רמח"ל וחבורתו הגיע גם לאוזני ר"מ חאגיז הידוע במלחמתו העזה נגד שבת צבי ומאמיניו שישב באותה עת באלטונה, והוא הגיע למסקנה שרמח"ל מפיץ את תורת השבתאות; לכן שיגר בראשית שנת ת"ץ איגרת לרבני ונציה בבקשה שינקטו פעולה נגד רמח"ל. גם ר' יחזקאל קצנלבוגן אב"ד אלטונה שיגר איגרת משלו לרבני ונציה בעניין זה. כתוצאה מהפעולות נגדו נאלץ רמח"ל להישבע בפדובה בג' באב שנת ת"צ שהוא יחדל מלחבר חיבורים על פי המגיד, והוא חתם על התחייבות כי כל כתיבותיו יקבלו אישור של רבו ר"ב לפני פרסומן. כמו כן כל כתבי רמח"ל הקיימים ננעלו בתיבה, שמפתח אחד שלה הוחזק בידי ר"ב והשני בידי ר' נחמיה כהן מפיררה.

בשנת תצ"ה דרשו רבני ונציה, וביניהם ר"פ, כי רמח"ל יחתום על התחייבות בנוסח אחר, בטענה כי הנוסח הקודם שנכתב ביד ר"ב אינו נוסח מספק. רמח"ל סירב, באומרו שבהיותו מפדובה ולא מוונציה הוא אינו כפוף לרבני ונציה, אלא רק לרבו. בעקבות סירובו החרימוהו רבני ונציה בכסלו תצ"ה, ובין השאר כתבו כי יש

סלמון לא הזכיר את וילנסקי אע"פ שדומה בעיניי כי הסתמך על מאמרו, ראה לדוגמה להלן הע' 42).

3 על תולדותיו ראה בספר תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה לרמ"ש גירונדי עם הוספותיו של ר"ח ניפי, טריאסטי, תרי"ג, עמ' 147, אות כט. אי-אלו פרטים הוספתי במאמרי 'האם הפסוק "כי בא" וגו' הוא חלק משירת הים ותשובת ר' יצחק פאציפיקו ור' חיים וולטירא הקשורות לכך', מוריה, שעא-שעב (תשע"ב), בעמ' כט-ל.

4 הסתייעתי בעיקר במקורות הללו: י' אלמנצ'י, 'תולדות ר' משה חיים לוצאטו מפאדובה', כרם חמד, ג (תקצ"ח), עמ' 112-169; ד"ר ש' גינצבורג במבוא לספרו ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אסף אגרות ותעודות, תל אביב, תרצ"ז; ר"מ שריקי, יסוד עולם, קרית ארבע, תשמ"ו; הנ"ל, אור עולם, ירושלים, תשע"א. ר"מ שריקי הדפיס מחדש את כל האיגרות בספר בשם: אגרות רמח"ל ובני דורו, ירושלים, תשס"א, ושם הקדים מבוא על הקורות את רמח"ל. מעתה ואילך כשאציין לאיגרת כלשהיא כוונתי למהדורת גינצבורג; יחד עם זאת אוסיף ציון מפורש גם למהדורת שריקי.

לשרוף את כתביו כספרי מינים. הם גם החרימו כל מי שיסייע בידו. רמח"ל החליט לעקור לאמסטרדם, ובדרכו לשם עבר דרך פרנקפורט, שם אולץ לחתום על כתב הודאה־שבועה, שנאמר בו בין השאר כי הוא מקבל עליו לא לכתוב כלל עניינים הקשורים לקבלה עד הגיעו לגיל ארבעים. תיבת הכתבים שלו נשלחה לפרנקפורט, ובשנת תצ"ז נשרפו ונקברו כתביו שם. רמח"ל הגיע לאמסטרדם, ואחר זמן הביא לשם את בני משפחתו. הוא ישב שם כשמונה שנים, ולאחר מכן עלה לא"י, בה נפטר לאחר זמן קצר.

רי"פ כתב ספר תשובות בן חמישה כרכים בשם 'משפט שלום'. הספר לא נדפס, וכתה"י נמצא כיום בספריית האוניברסיטה של פרנקפורט⁵. בין התשובות הנמצאות בספר ישנה תשובה ארוכה הקשורה לפולמוס הרמח"ל ולעניינים שהסתעפו ממנה, ואני מפרסמה לראשונה כאן; אני מודה בזה למנהלי מחלקת כתבי היד על מתן הרשות לפרסמה⁶.

א. על הדפסת ספר תודת שלמים וההסכמות שבו

בשנת תק"א נדפס בבית הדפוס של ר' יצחק פואה בוונציה בין השאר ספר 'תודת שלמים', המורכב משני חלקים: החלק הראשון נקרא 'זבחי תודה' ובו נדפסו חידושי הר"ן לנידה, השגות רז"ה על בעלי הנפש לראב"ד, הגהות לספר בעלי הנפש והלכות נידה לרמב"ן, והחלק השני נקרא 'לחמי תודה' ובו תשובות של רי"ב ובנו ר' ישראל. הספר נשלח לוונציה להדפסה על ידי ר' ישראל באסאן שישב בריגיו. מהמסופר בשאלה⁷ אנו למדים כי נעשה ניסיון להשיג במרמה אישור להדפסת הספר. אדם שכנראה שמו יעקב⁸ שטיפל בהבאת הספר לדפוס ביקש מהרב הזקן בוונציה, כנראה רי"פ עצמו⁹, לאשר את הדפסת ספר תודת שלמים, באומרו שבספר העומד להדפסה

5 Ms. Hebr. Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Frankfurt am main Oct. 107.

6 סימן מד בכרך הראשון עמ' 256-263א. [תשובה נוספת בעניין רמח"ל מכת"י זה הדפסתי ב'המעין' גיל' 207 (תשרי תשע"ד; נד, א) עמ' 29-40]. ר"ח ניפי, בספרו גדולי ישראל (לעיל הע' 3), עמ' 147 ציין לכמה תשובות של רי"פ שנמצאות בכתב היד שלפנינו, ובהן "תשובה ארוכה להוכיח דרב שזלזל בנידוי העיר ובא להדפיס ספר אחד שחיבר, שאין להתיר לו שידפיסו עד ישוב מחטאו ורבני העיר יתירו לו נדוייו", היא התשובה דלהלן. במאמרי האם הפסוק וכו' (לעיל הע' 3) עמ' ל ציינתי כי ככל הנראה הוא סתם את דבריו מפני הכבוד, ולא פירש כי הכוונה לרמח"ל. כנראה שגם גינצבורג הבין שזו כוונתו, ראה באגרות עמ' תסה בהערה לאגרת צו.

7 שנראה שגם היא נכתבה בידי המשיב רי"פ, ראה להלן.

8 ראה הע' 106.

9 אין לי הוכחה ודאית לכך, אבל הספר נדפס בשנת תק"א לאחר שנכשל ניסיון קודם להדפיסו, ומשנת תצ"ח מצאנו את רי"פ כחותם בשם רבני הישיבה. והנה ההסכמה של ר"ש

כלולים חידושי ר"ן על נידה ועוד כתבי ראשונים, וביניהם גם תשובות של ר' ישעיהו אחרון¹⁰. אולם כשהרב הזקן בדק את כתב היד הוא נוכח לראות שהחיבור שיוחס לר' ישעיהו אחרון כלל אינו שלו אלא מדובר בתשובותיו של רי"ב, ולכן הוא לא הסכים לאשר את הדפסת הספר. לא ידוע מתי אירע ניסיון רמאות זה, אבל דומה מהמסופר בשאלה כי היה זה לאחר פטירתו של רי"ב¹¹. לפי התיאור בשאלה התעורר ויכוח בוונציה בעקבות סירובו של הרב הזקן לאשר את הדפסת הספר, יש שהצדיקוהו ויש שטענו כי צריך לאשר את ההדפסה, ורי"פ נימק בתשובה זו מדוע אין להדפיסו. בסופו של דבר הספר 'תודת שלמים' נדפס בוונציה בשנת תק"א באותה מתכונת ממש כפי שתוכנן בתחילה. לא נתברר מה אירע בינתיים שאיפשר את ההדפסה, אולי פטירתו של המחבר שקדמה להדפסת הספר.

בשנת תק"א נדפס בדפוס ר"י פואה גם ספר מגיני שלמה לר' יהושע אב"ד קראקא. בשני הספרים הללו נמצא בתחילה נוסח הרשות להדפסה מאת השלטונות, במגיני שלמה הרשות הסופית ניתנה בחודש יוני¹² 1741 (סיון-תמוז שנת תק"א) ובתודת השלמים היא ניתנה ב-27 יולי 1741 (כ"ה באב תק"א), לכן יש להניח כי ספר מגיני שלמה נדפס לפני ספר תודת השלמים¹³. בשנת תק"ב נדפס בבית הדפוס של משה זארא שבוונציה חומש עם פירוש אור החיים, והרשות הסופית מאת השלטון ניתנה לו ב-15 נובמבר 1741 (ויח בכסלו תק"ב).

נעייין עתה בשלושת הספרים הללו. ספר מגיני שלמה הובא לדפוס על ידי ר' יעקב לוונדין, שלעדו קיבל הסכמות מרבני פולניה אשכנז והולנד, והוא מתנצל שאין הוא מדיפסם. הוא התייצב לפני רבני ונציה וקיבל את "הסכמות המאורות הגדולים הרבנים המובהקים החכמים השלמים בעלי תריסין בעלי ישיבה דק"ק ויניציאה יע"א ועטרת מלכם בראשם החותם בשם כלם יצ"ו". הסכמה זו כוללת אישור

מורפרגו לספר היא משנת תצ"ח. לפיכך יש מקום רב לומר כי הספר נמסר להדפסה משנת תצ"ח ואילך, וא"כ מן הסתם הוגש לפני רי"פ.

10 הוא ר' ישעיה דיטראני הנכד, המכונה גם בשם ריא"ז.

11 ראה הע' 105.

12 בטופס שלפני איני מצליח לקרוא את היום בחודש, אבל אין לכך חשיבות.

13 יש לציין כי באותה שנה נדפס הספר גם במתכונת אחרת, כך שיש לפנינו שני טיפוסים של אותה מהדורה. בהדפסה האחרת נשמט שם המדפיס העברי והלועזי, וכן נשמטו נוסח רישיון ההדפסה מהשלטון, הסכמות הוועד הקטן, הקדמת רי"ב, התשובות ס' ל-לב, ומפתחות, כאשר כל אלו נמצאים בהדפסה ה'רגילה' (הפרטים נלקחו ממפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי, שהועתקו גם אצל שמואל גליק, קונטרס התשובות החדש, ירושלים ורמת גן, תשס"ו, כרך א, עמ' 513, מס' 1964). מאוד מפתה לומר שלרב הזקן הוצג כתב היד ללא הקדמת רי"ב כדי לטשטש את בעלותו של רי"ב על החלק השני הנ"ל, וכך נדפסה כמות של עותקים; עם זאת יקשה להבין מדוע נשמטו בנוסח זה גם כמה תשובות ומפתחות. ואף ששערי תירוצים לא ננעלו, אני משאיר את האפשרות שבתחילה הוצג לפני רי"פ טופס מהסוג השני כהשערה מעניינת.

להדפסת הספר, ואיסור לאדם אחר לחזור ולהדפיס את הספר במשך עשר שנים¹⁴. החותם על ההסכמה הוא רי"פ, בשנת ת"ק. לאחר ההסכמה זו התייצב ר"י לונדין לפני הוועד הקטן של ונציה, וקיבל את ההסכמתם ביום ב' ¹⁵ יד לחודש אלול שנת ת"ק. חברי הוועד היו: יעקב לוצאטו, מאיר בורדולאן, יצחק פואה, יעקב ו' יקר ויעקב בליליוש. גם בשנת תצ"ח, כשהודפס בוונציה הספר עין ישראל (הוא עין יעקב לר"י ו' חביב) עם הוספות, חתם רי"פ בשם רבני הישיבה הכללית על ההסכמה לספר, ואחריו אישרו זאת חמישה חברי הוועד הקטן¹⁶, ומכאן שחתימה של הרבנים יחד עם חתימת הוועד הקטן הייתה נהוגה עוד לפני שנדפס מגיני שלמה¹⁷. בספר אור החיים נמצאת בתחילה ההסכמה של רבני הישיבה, כשהחותם עליה הוא רי"פ, בשנת תק"ב¹⁸. לאחר ההסכמת ארבעה מרבני מודנה, בשלהי מרחשון תק"א. אחריה ההסכמת שנים מרבני ארגיל (היא העיר אלג'יר) בשנת תצ"ט. אחריה הקדמת המחבר, ואחריה ההסכמת הוועד הקטן בכ' בחשון תק"א, אותם חברים שחתמו על מגיני שלמה. אחרי חתימתם מופיעה רשות השלטון שהוזכרה לעיל.

לעומת זאת לספר תודת שלמים, שנדפס באותו זמן, אין ההסכמה של רבני הישיבה הכללית, אלא רק ההסכמה של אותו ועד קטן שחתם על מגיני שלמה ועל אור

- 14 בהסכמה נכתב: "לכן בקש מאתנו צעירי הצאן להשכים להסכים עמו על ההדפסה השנית ההסכמה תמה ושלימה, ולגזור גזירה... בארור משיג גבול רעהו בערמה להדפיסו שני' במשך עשרה שנים מיו' כלות ההדפסה והלאה לרודפו עד חרמה". יש לציין שעל הדפסת הספר בפעם הראשונה הסכים ועד ארבע ארצות, שהורכב מרבנים מופלגים. כפי שנראה בהמשך, ספר שהודפס פעם שנייה לא היה זקוק לאישור רבני הישיבה, לכן איני יודע מה טעם נזקקו רבני הישיבה לתת ההסכמתם במפורש לספר זה.
- 15 יד אלול חל ביום ג', וכנראה הכוונה היא למוצאי יום ב', והתאריך הוא י"ד. יש דוגמאות נוספות לכך, ראה למשל מאמרי 'רבי מהללאל הלליה מצויטה נובה ותשובתו בענין ביטול חרם, עם ההסכמות שליחי ארץ ישראל רבי שלמה הלוי ורבי משה יצחק מלבוב', 'המעין' גיל' 200 (נב, ב; טבת, תשע"ב) עמ' 98 הע' 11.
- 16 החברים בוועד שחתמו אז היו שונים מאלו שחתמו על מגיני שלמה, אבל אין זה משנה לענייננו.
- 17 שאלה בפני עצמה היא מה הייתה הסיבה לצירוף ההסכמה של הוועד הקטן עם ההסכמת הרבנים. לדעת מאיר בניהו, ההסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 135-139, הדבר קשור עם הפולמוס סביב כתביו של רמח"ל. לדבריו, משנתברר כי הגבלות הרבנים אינן חזקות דיין, נזקקו גם להגבלה של הוועד הקטן, שלו הייתה סמכות חוקית גם מטעם השלטון. אבל יש לעיין בדבר, שהרי בניהו עצמו בעמ' 130-133 ציין לספרים נוספים שבהם היה אישור של הוועד הקטן, אם כי בשינויים מסוימים. איני יודע אם השינויים משמעותיים באופן שהם מלמדים כי חל שינוי משמעותי בנושא ההסכמות.
- 18 החתימה מסתיימת כך: "בסדר ויתן לך את בר"כת [לא נתברר לי פשר הגרשיים במלה זו] אברהם [פרשת תולדות, בראשית כח, ד] שנת כי חפץ בך ה' וארצך ת'ב'ע". הפסוק מישעיהו (סב, ד) מסתיים בתיבה 'תבעל' והלמ"ד נשמטה כאן ללא ספק, וא"כ החתימה היא מסוף חודש מרחשון - תחילת כסלו שנת תק"ב.

החיים¹⁹. בנוסף נמצאת בספר הסכמה משנת תצ"ח של "הרב המפורסם הרופא המובהק כמוה"ר שמשון מורפורגו זצוק"ל ר"מ ור"מ דק"ק אנקונא, אשר הסכים על יד הרב המחבר זצוק"ל בהיותו חי לאמר אפשר יעשנה בדפוס וה' בעדו יגמור". אחריה נמצאת הסכמת גיסו של המחבר²⁰, ר' מנשה יהושע פדוואה, שניתנה בחודש ניסן שנת תק"א. אחריה הסכמת ר' ישראל ברכיה פונטאנילה, אף היא מחודש ניסן שנת תק"א²¹. ועתה יש לשאול: מה טעם נעדרה הסכמת רבני הישיבה בראשות רי"פ מספר תודת שלמים, שכאמור נדפס סמוך למגיני שלמה ולאור החיים²²? על פי התשובה הנדונה כאן ההסבר לכך ברור: רי"פ לא היה יכול לחתום בשם רבני הישיבה על אישור הדפסת תודת שלמים, שהרי הוא התנגד לכך נחרצות, וכל תשובתו המתפרסמת בזה, שנכתבה בכסלו תק"א, נועדה להצדיק הלכתית את סירובו; לכן חתם רק הוועד הקטן. דומה שגם התוספת של שלוש הסכמות מרבנים חשובים נועדה למלא את החיסרון של הסכמת רבני ישיבת ונציה, הבולט בספר תודת שלמים מול הספרים מגיני שלמה ואור החיים שנדפסו באותה תקופה.

ב. התנגדות ר"י פאציפיקו להדפסת ספרים נוספים והטעם לכך

התנגדותו של רי"פ להדפיס ספר שחיברו חכם שתמך ברמח"ל, ואשר המניע שלה קשור גם הוא ככל הנראה לפולמוס נגד רמח"ל, באה לביטוי נוסף. כדי להראות זאת נסקור בקצרה את טיב ההסכמות להדפסת ספרים נוספים שניתנו בוונציה לאחר הספרים שהוזכרו לעיל²³.

19 תאריך ההסכמה הוא "ליל הנ"ל סדר איש צדיק תמים היה בדורותיו". ולא נתפרש מה הכוונה במילה "הנ"ל". לדעת מ' בניהו, הסכמה ורשות (לעיל הערה 17), עמ' 144, הערה 1, "בוודאי באותו לילה עשו כמה הסכמות, לאו דווקא לספרים, שהרי לא ידוע לנו ספר אחר שניתנה לו הסכמה באותו מעמד". ההסכמה של הוועד הקטן למגיני שלמה היתה באלול, ואילו כאן ההסכמה היא בחודש תשרי שאחריו בפרשת נח.

20 קירבה זו גרמה כי במתן עדות של רי"ב לפני רבני מודונה, ראה אגרות (לעיל הע' 4), אגרת קמ, עמ' שמ (ומהד' שריקי עמ' שעז) הם מבהירים כי "האלוף הרב המובהק כמוה"ר מנשה יהושע פאדווה לא היה אתנו עמנו במעמד זה... מסבת היותו קרוב אל האלוף כמוהררי"ב נר"י".

21 הסכמת השלטון ניתנה בחודש אב תק"א.

22 מ' בניהו, הסכמה ורשות (לעיל הערה 17), עמ' 317 מס' 1, ועמ' 318 מס' 3, לא דייק בתיאור ספר מגיני שלמה ואור החיים, משום שהשמיט את הסכמת רי"פ. הוא גם לא מנה ספרים אלו בין הספרים שיש עליהם הסכמות הרבנים לעיל בעמ' 303-304 לאחר מס' 36; רי"פ חתם בשם רבני הישיבה, וא"כ אי אפשר לומר שאין לספר זה הסכמה של רבני הישיבה, וכן הוא גם בספרים מספר 35, 36.

23 כל הספרים הללו נרשמו בפירוט בידי בניהו, הסכמה ורשות (לעיל הערה 17), עמ' 318-323. אלא שהוא לא ציין באלו ספרים קיימת הסכמת רבני הישיבה ובאלו ספרים היא חסרה.

א. ספר לוית חן ואור יקרות לר' אריה יהודה ליב ב"ר שמואל גרשון איש ירושלים ובנו ר' יוסף בנימין זאב וואלף, תק"ב. לאחר ההקדמה נמצאת הסכמה של הוועד הקטן, שבין השאר נכתב בה: "נדפס לשעבר בעיר צאלקווי²⁴ בשנת התצ"ב לפ"ג".

ב. ספר פרשת דרכים לר' יהודה רוזניס, תק"ג. בסוף הספר הסכמת הוועד הקטן בחודש תמוז תק"ב, שבין השאר נכתב בה: "בהתאסף ראשי ומנהיגי מדינה יצ"ו בא לפנייהם הגביר... שנתן לו רשות להעלות על מזבח הדפוס הספר פרשת דרכים אשר בשנת התפ"ח לפ"ג נדפס בעיר קוסטאנטינה... ואחרי ההתבוננות הנאותה ממעלת רבני ישיבתינו יר"ה הסכמנו כפי נמוסינו שהגביר הנ"ל תהיה הרשות להדפיס הספר הנ"ל".

ג. ספר זית רענן לר' אברהם אבלי, תק"ג. בראש הספר הסכמת הוועד הקטן שניתנה באותו תאריך שניתנה על הספר הקודם, ובין השאר נכתב בה: "ביום ההוא בא שנית לפנינו ראשי ומנהיגי המדינה יצ"ו הגביר... שאל להדפיס הספר היקר זית רענן... נדפס בק"ק דעסוי"א בשנת תס"ד לפ"ק... והרשות נתונה להדפיסו".

ד. שו"ת שמש צדקה לר' שמשון מורפורגו, תק"ג. בתחילה נדפס אישור השלטונות. אח"כ מודעה מהרב המחבר והמגיה. לאחר מכן הרשות של הוועד הקטן. לאחריה הסכמת רבני הישיבה הכללית, כשהחותם הוא רי"פ. לאחר מכן הסכמות של חכמי הספרדים והאשכנזים מאמסטרדם, של ר' רפאל מילדולה, ר' יצחק לאמפרונטי, ועוד.

ה. ספר עינות מים. הספר כולל שלושה ספרים שר' ישראל בנימין באסאן הביא לאישור. האחד, הלכות נדרים ובכורות תשלום להלכות הרי"ף. השני גשמי ברכה שיש בו שו"ת מרבני איטליה. השלישי, שו"ת אגלי דל של רי"ב. הוועד הקטן נתן את אישורו להדפסת הספר. האישור נמצא בראש אגלי דל, ובין השאר נכתב בו כי הוא ניתן "אחר העיון והשיקול שנעשה מרבני ישיבתנו הכללית יר"ה, ולכן כולנו בלב ושפה אחת הסכמנו כפי סדרינו שתהי' הרשות נתונה". אבל אין בספר אישור של הישיבה הכללית²⁵.

ו. ספר תפתה ערוך לר' משה זכות עם ספר עדן ערוך לר' יעקב דניאל אולמו מפירארה, תק"ג. לאחר רשות השלטונות, נמצא אישור של הוועד הקטן. לאחר מכן הסכמת רבני הישיבה הכללית, כאשר החותם בשם הוא רי"פ. תפתה ערוך לרמ"ז נדפס כבר בוונציה תע"ה, אלא שעתה נוסף לו הספר עדן ערוך, וכפי שנכתב בהסכמת רבני הישיבה: "עדן ערוך... וחשקה נפשו להביאו על מזבח הדפוס מחובר לספר תפתה ערוך, אשר נחקק כבר בעט ברזל ועופרת".

ז. מפתחות הזוהר לר' שמואל²⁶ ולר' ישראל ברכיה פונטאנילה, תק"ד. בראשו

24 כלומר, צאלקווי.

25 ספר זה לא נדפס. רק בדורנו נדפס ספר גשמי ברכה בשם שו"ת הרב"ד, ירושלים, תש"ל, בההדרת ר"י נסים.

26 ר' שמואל הוא חכם קדמון שאין עליו פרטים. ר' ישראל הדפיס את דבריו, בתוספת דברים משלו.

הסכמת ועד קטן. אחריה הסכמת ר' משה הירש ליפשיץ ממודונה. אחריה הסכמת ר' יהושע מנשה פדוואה אף הוא ממודונה. אחריה הסכמת ר' ישראל בנימין באסאן מריגיו.

ח. ספר מוסר מלכים לר' ישעיה רומאנין, תק"ד. בתחילה הסכמת רבני הישיבה הכללית, כשהחותם הוא רי"פ בשם הישיבה. אחריה הסכמת ועד קטן, שבין השאר נכתב בה: "לכן הרשות נתונה לו להדפיס... עם רשימונו בספר זה, ובהסיר ממנו מה שמע'לת] רבני ישיבתנו הכללית יר"ה גזרו אומר בתקנותם". על משמעות משפט זה, ראה לקמן סעיף ג.

ט. שו"ת רדב"ז, חלק ראשון וחלק שני, תק"ט. בספר נמצאת הסכמת רבני ירושלים, רבני ליורנו, וגם רבני הישיבה הכללית; אמנם בניגוד לפעמים הקודמות על הסכמה זו חתומים שבעה רבנים, ואין חתימה של נציג אחד מטעמם. יש לזכור כי רי"פ נפטר בשנת תק"ו, ודומה שמשום כך נשתנה הרכב החותמים מטעם הישיבה על הסכמתם.

דומה כי מרשימה זו ניתן להסיק כי אישור רבני הישיבה הכללית ניתן רק כאשר מדובר בספר שנדפס עתה לראשונה²⁷, ושרי"פ נהג לחתום כנציג הישיבה. ברשימה זו נמצאים שני ספרים חדשים שאין בהם אישור הישיבה הכללית. נשאלת השאלה: מדוע חסר האישור דווקא בשני ספרים אלו? דומה כי התשובה ברורה – שניהם קשורים לרי"ב, ולכן רי"פ סירב לתת אישור להדפסתם בשם הישיבה הכללית. ביחס לספר עינות מים, שחלקו השלישי הוא של רי"ב, הרי זה מקרה חוזר של תודת שלמים שראינו לעיל, וברור שאין אישור של הישיבה. המעניין הוא שספר זה לא נדפס לבסוף; אמנם אין אנו יודעים את הסיבה האמיתית לכך, אבל יתכן מאוד שהתנגדות של רי"פ גרמה לכך, למרות האישור שהוא קיבל מהוועד הקטן.

גם ביחס לספר מפתחות הזוהר נראה שהסיבה להעדר הסכמת הישיבה היא התנגדותו של רי"פ. הרי מחבר הספר הוא זה שהסכים על ספרו של רי"ב בניגוד לדעתו של רי"פ, כפי שראינו לעיל. אולי רי"פ ראה בכך ערעור על סמכותו, ולפיכך הוא מצא עתה מקום לגבות את חובו, ולא הסכים על הדפסת הספר.

ג. ר' ישעיה רומאנין ואחרים ויחסם למתנגדי רמח"ל

אמנם לכאורה יש לפרוך את דברינו, שהרי ברשימה זו נכלל גם ספרו של ר' ישעיה רומאנין מפדובה, שהיה מתומכי רמח"ל, ובכל זאת הוא זכה להסכמתו של רי"פ. אלא שיש לשים לב לאמור בהסכמת הוועד הקטן לספר זה כפי שהועתקה לעיל: "עם רשימונו בספר זה, ובהסיר ממנו מה שמע'לת] רבני ישיבתנו הכללית יר"ה גזרו

27 יוצא מהכלל הוא מגיני שלמה, שנדפס קודם לכן, ולמרות זאת נדפס בו אישור רבני הישיבה הכללית. ראה לעיל הערה 14.

אומר בתקנותם". דומה שאתה שומע כאן הד להתנגדות לחלק מסוים מן הספר מצד רבני הישיבה²⁸, ואולי ההשמטה של חלק מהספר הייתה סוג של פשרה שבעקבותיה הסכים רי"פ לחתום.

יש להוסיף עוד פרט בעניין ר' ישעיה רומאנין²⁹. בשנת ת"ץ הוא הדפיס בוונציה את ספרו מליץ ישראל, ובשער נדפס: "מנחה היא שלוחה אל החכם הכולל, ענו כהלל, כמהח"ר משה מנחם מררי נר"ו". בעמוד הראשון מאריך המחבר בשבחו של רמ"מ מררי, והדברים נכתבו בפדובה "בסדר ולקחת מראשית כל פרי האדמה לפ"ק", לאמור בחודש אב שנת תפ"ט. לאחר מכן נדפס שיר של רמח"ל בשבח חיבורו של ר' ישעיה. והנה רמ"מ מררי הוא אחד מרבני ונציה שבפניו נשבע רמח"ל בג' באב ת"ץ כי יחדול לחבר חיבורים על פי המגיד, וכפי שכתבתי לעיל, לפיכך יש קצת לתמוה על כך שר' ישעיה מקדיש ספר לאיש ריבו של רמח"ל, וגם משלב בו שיר של רמח"ל. דומה שיש לומר כי הספר נדפס בראשית שנת ת"ץ, וכפי שגם מסתבר מחתימת ר' ישעיה שכאמור ניתנה בחודש אב תפ"ט. אפשר אפוא שהפולמוס על רמח"ל עדיין לא החל כאשר נדפס הספר. צא וראה כי האגרת הראשונה שיש בידינו מרבני ונציה עם תוספת ר"מ חאגיז שנשלחה לרי"ב בעניין רמח"ל היא מפרשת ויצא וי"א בכסלו שנת ת"ץ³⁰. רמח"ל השיב מיד לר"מ חגיז, שהרי תשובתו נכתבה באותה פרשה (פרשת ויצא)³¹. רמ"מ מררי נזכר לראשונה באגרת רמח"ל לרי"ב ב"ח בשבט ת"ץ³². נמצא כי ככל הנראה כשנדפס ספר מליץ ישראל ושירו של רמח"ל בתוכו, הפולמוס על אודות רמח"ל עדיין לא פרץ, ודאי לא במלוא עוזו. מכל מקום אפשר שרמ"מ מררי שנתבח בספר זה עמד לימינו של ר"י רומאנין והכריע את הכף לפשרה מסוימת בעניין ספרו, ולכן רי"פ הסכים לחתום בשם רבני הישיבה.

יש לציין שפרופ' מאיר בניהו שעבר על כתביו של ר"י רומאנין הנמצאים בכתב יד מעלה שהוא הזכיר בכבוד והערצה כמה מהלוחמים העזים ברמח"ל³³, ביניהם ר' משה חיים מורפורגו, בנו של ר' שמשון מורפורגו 'שהיה יד ימינו של ר' משה חאגיז בפולמוס', וגם ר' יעקב חזק מהמקורבים לרמח"ל הזכיר את ספרו של ר' משה חגיז עצמו בדרך כבוד (סי' יא). אמנם יש להעיר על דבריו כי התייחסות המכובדת לספרי הלכה של רבנים יריבים אינה ראויה לכשעצמה לקשרי ידידות עמם³⁴. ראויה לכך יש

28 בניהו, הסכמה ורשות (לעיל הע' 17) עמ' 140, חש בכך וכתב כי מדברי הוועד הקטן עולה כי רבני הישיבה לא הסכימו על הדפסת כל הספר.

29 על ר"י רומאנין ראה מ' בניהו, 'כתביו של רבי ישעיה רומאנין', שנתון בר אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 181-217.

30 אגרת ה-ז, עמ' טז-יח; מהד' שריקי, אגרת ה, עמ' יח-כ.

31 אגרת י, עמ' כד-כו; מהד' שריקי, עמ' לב-לד.

32 אגרת ל, עמ' סה-סז; מהד' שריקי, עמ' פה-פח.

33 בניהו (לעיל הע' 29) עמ' 182.

34 בניהו חזר על כך גם בספרו כתבי הקבלה של רמח"ל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 208: "התופעה המופלאה שנתקלנו בה, שבני חבורתו של רמח"ל נמצאו בקשרי ידידות מופלגים עם חכמי

להביא מדברי בניהו במקום נוסף ובאותו עניין: במקום אחר ציין בניהו³⁵ לספר שו"ת שתי הלחם של ר"מ חאגיז, וואנזבאק, תצ"ג, שבראשו נדפסה הסכמת ר' דוד פנצי והסכמת ר' אביעד שר שלום באזילה. ר' דוד היה חותנו של רמח"ל, והוא ניצב לימינו בעוז עוד טרם שלקח רמח"ל את בתו לאשה, ואף הסביר את אפשרות גילוי המגיד לרמח"ל, והנה הוא מסכים ואף משבח את ר"מ חאגיז, ובין שאר הדברים הוא כתב בהסכמה: "בשמו ובמעשיו אנו יודעים מה טיבו, כי קנא בהוללים יגש חרבו, ועם הארץ רשע עריץ קורעו כדג ומגבר". דברים אלו אמנם מכוונים כנגד מלחמתו של ר"מ חאגיז כנגד שבתי צבי ומאמיניו, אבל הדברים הללו נכתבו בט"ז בטבת תצ"ג³⁶, בעצם ימי המחלוקת הקשים עם רמח"ל. האם לא חששו המסכימים שדבריהם יתפרשו שלא כהלכה, כאילו בכוונתם להצדיק את ר"מ חאגיז בריבו? ואכן על הסכמה זו קורא בניהו: "אין זאת אלא מן המופלאות שבתולדות ישראל". אמנם לשיטתנו אפשר שגם ביחס להסכמה זו ניתן לומר את שאמרנו לעיל: הואיל ומדובר בספר תורני³⁷ הסכימו עליו ר' דוד ור' אביעד, ולא עמד לעיניהם החשש שמא יטעה אדם בדבריהם³⁸. יתר על כן, העובדה שר"מ חאגיז פנה אליהם לבקש הסכמה - היא הנותנת: המחלוקת עם רמח"ל היא עניין לעצמו, ואין לכך קשר עם דברי תורה. ר"מ חאגיז גם שלח בשנת תצ"ד, בעצם ימי הפולמוס על רמח"ל, תשובה הלכתית לרי"ב בעניין טעות בספר תורה³⁹. אלו הן דוגמאות לעובדה שגדולי ישראל ידעו להבדיל בין רגשות אישיים לבין התייחסות ראויה לדברי תורה.

- ונציה שהיו ראשי המדברים בפולמוס שכנגד רמח"ל". אולם גם אם ר"ש מורפורגו היה יריב של הרמח"ל אין הדבר מוכיח כלום על בנו, מה עוד שכפי שאכתוב בסעיף ו' יחסו של ר' שמשון לרמח"ל הוא בבחינת שמאל דוחה וימין מקרבת, והוא ביקש להשכין שלום בין המעורבים בוויכוח. גם רי"פ שפסל את תודת השלמים פסל אותו על בסיס הלכתי, כפי שהוא מאריך להוכיח בתשובתו. לפיכך נראה לי שדברי בניהו אין בהם משום אישור לסברתו.
- 35 מ' בניהו, 'ספרים שחיברם רבי משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 113.
- 36 ההסכמה חתומה בתאריך "יום הששי ט"ז לחודש טבת התצ"ג ליצירה ס' עד כי יבא שילה". צריך לתקן בה: ט"ו (במקום: ט"ז), ואולי אכן כך נדפס, כיון שהאותיות (ו, ז) דומות וקשה להבחין ביניהן.
- 37 כתבתי 'תורני', הואיל וההסכמה ניתנה במקורה, ראה בהערה הבאה, לספר משנת חכמים העוסק במ"ח מידות שהתורה נקנית בהן, ספר העוסק בעיקר בענייני מידות ומוסר.
- 38 יש להוסיף כי הסכמה זו ניתנה במקור לספר משנת חכמים של ר"מ חאגיז ולא לספר תשובותיו שתי הלחם, אלא שמפני טעמים שונים, שעמד עליהם בניהו, היא נדפסה בשתי הלחם. בניהו במאמרו ספרים (ולעיל הערה 35), עמ' 116-117, הוכיח כי ספר משנת חכמים החלו להדפיסו בשנת תפ"ח, אלא שסיבות שונות גרמו להפסקת ההדפסה, והיא נתחדשה בשנת תצ"ג. אולי ניתן לומר כי ההסכמה למשנת חכמים ניתנה בשנת תפ"ח, ור"מ חאגיז צירף אותה גם להדפסה המאוחרת, ושינה את התאריך. ברור שזו תשובה דחוקה.
- 39 על פי בניהו (ולעיל הע' 35) עמ' 144, מס' 5.

ד. פרטים אישיים על ר"י באסאן ועל מעורבותו בפולמוס

מתוך התשובה שלפנינו אנו למדים כמה פרטים אישיים הקשורים לרי"ב, וכן פרטים על מעורבותו בפולמוס. נפתח בפרטים אישיים. וילנסקי במאמרו על רי"ב⁴⁰ הפנה לדברי ר' ישראל בנו בהקדמתו לתודת השלמים, שם הוא מספר על אביו "והנער נער כעשרת הימים (משנגנז) [כשנגנז]⁴¹ הארון בעיר תהלה פאדובה", לאמור שכשנפטר ר' ישראל חזקיה, אביו של רי"ב, היה זה נער "כעשרת הימים". וילנסקי מאריך לדון בביטוי "כעשרת ימים", ולבסוף הסיק כי משמעותו עשר שנים, ומכאן כי רי"ב נולד בשנת תל"ג או תל"ד⁴². מהתשובה שלפנינו שבה נאמר על רי"ב⁴³ "המורה הזה היה בן ששים לזקנה" מוכח כדבריו: העניין שעליו מדובר בתשובה אירע בין השנים ת"צ-תצ"ה, והרי לנו התאמה עם דברי וילנסקי.

עוד קבע וילנסקי כי בחורף של שנת תצ"ז שהה רי"ב בוורונה, ובאותה שנה חלה בחולי כבד⁴⁴ אולם שב לאיתנו. העובדה ששני המסכימים על ספרו וגם בנו מזכירים עובדה זו⁴⁵ מלמדת כי הייתה זו אכן מחלה קשה. מדבריהם גם עולה כי הספר נכתב לאחר שהבריא ממחלתו, והוא כמעין הבעת תודה לה', ועל כן נקרא בשם לחמי תודה⁴⁶. גם רי"פ התייחס לחולי זה וכתב: "וגם כי יד ה' היתה בו להומו ולהכותו

40 לעיל הערה 2.

41 כך הגיה וילנסקי.

42 אין לנו מקור אחר לקביעת שנת הולדתו של רי"ב. סלמון (לעיל הערה 2) רמז במאמרו למקורות אלו, אבל לא עמד כלל על הבעיה של הביטוי "כעשרת הימים" אלא קבע כי רי"ב נולד בשנת תל"ג, ודומה כי הסתמך בזה על דברי וילנסקי בלי שהזכירו.

43 ראה ליד הערה 146.

44 וילנסקי (לעיל הערה 2) עמ' 114, כתב כי בעת מחלתו היה בוורונה, וכי כך עולה מהסכמת ר"ש מורפורגו לספר תודת שלמים, ומחתימת רי"ב בתשובותיו ס' א, ג. נכון שמחתימתו על התשובות עולה שבחורף תצ"ז היה בוורונה, ושהסכמת ר"ש מורפורגו שניתנה בתשרי תצ"ח נאמר שחלה בחולי כבד, אבל אין ראיה כי מחלתו הייתה דווקא בחורף של שנת תצ"ז – שהרי אפשר שהייתה באביב, ולכן אין אפשרות לדעת היכן שהה בעת מחלתו. אמנם ראה בהערה הבאה שכבר בקיץ תצ"ז נודע שהוא חולה.

45 לכך יש לצרף גם את ר"י הכהן פאפירש המזכיר אף הוא מחלה זו. ראה אגרת קנה, עמ' שפג; מהד' שריקי עמ' תכ. אגרת זו נכתבה בכ"ב בסיון תצ"ז.

46 כך עולה מדברי ר"ש מורפורגו: "כי הפליא לנדור נדר... לרופא כל בשר שהפליא עמו לעשות ויחיהו ויחלימהו מחלי הכבד ויחי ויקם על רגליו... שמו נאה לו לחמי תודה". כך עולה גם מדברי ההסכמה של ר' מנשה יהושע פדוואה: "הנהו [שור"ת] דעבד לבתר דחלש ואתפח וקריינהו בשם לחמי תודה והיינו תודה ששיחת' לשם שלמים לאודויי באפי תלתא" וכו'. וכן דברי בנו בהקדמה: "שמו לחמי תודה... שפדאו מצער גדול ביום צרה נדר ונדב להדפיס בדבר הנדור הרי עלי תודת שלמים".

בחולי השתוק⁴⁷ עם כל זה לא הסיב ידו מבל"ע⁴⁸ שאר מכתבי תלמידו ולהחזיק ביד מרעים תלמידי תלמידו⁴⁹.

ניתן ללמוד מהתשובה שלפנינו כי לרי"ב הייתה גם בת⁵⁰, אולי זו הבת שנישאה לבנו של ר' אברהם מראקץ⁵¹.

מהתשובה שלפנינו אנו למדים פרטים נוספים על מעורבותו של רי"ב בפולמוס. לפי דברי השואל [שנראה כאמור שהוא רי"פ עצמו] כתב רי"ב לאנשי פדובה כי החרם שהוטל על כתבי רמח"ל בידי רבני ונציה בטל ומבוטל, ולכן הם לא מסרו את כתבי רמח"ל שבידיהם לבית הדין כפי שהתבקש מנוסח החרם, אלא אדרבה שמרו אותם בתיקים מיוחדים, וגם הגו ולמדו בהם. יתר על כן, לפי דברי רי"פ בתשובתו רי"ב כתב מודעה⁵² "נגד רבני הישיבה, ושלחה אל כל ישיבות איטליאה" שאין תוקף לחרם. בחומר הפולמוס שנמצא בידינו כיום לא מצויה מודעה כזו, אבל ידוע כי לא כל החומר הגיע לידינו.

בנוסף, רי"פ מספר בתשובתו⁵³ שיש טוענים שרי"ב "הוציא הוצאות מכיסו להחליף התיבה". הכוונה לתיבה שהכילה את כתבי רמח"ל, וכנראה ההחלפה נעשתה כדי שיוכלו לשולח בנחיות. בהמשך דבריו רי"פ מאשים את רי"ב שלא שלח את כל כתבי רמח"ל, אלא השאיר ברשותו שני ספרים: ספר השבעות וספר מזמורי תהלים.

47 כנראה אירוע מוחי שבו לקה רי"ב.

48 מליצה על פי איכה ב, ח: "לא השיב ידו מבלע", כלומר, לא פעל כדי להשמיד את שאר כתבי רמח"ל [או שהכוונה שהמשיך להסתיר, להבליע, את הכתבים הנ"ל].

49 ההמשך "ולא קם ולא זע ממנו" הוא מליצה על יסוד הפסוק: "וכראות המן את מרדכי בשער המלך ולא קם ולא זע ממנו" (אסתר ה, ט), המכוונת לומר שרי"ב הוסיף לתמוך ברמח"ל וחבורתו עד יום מותו, ולא שנשאר משותק עד יום מותו.

50 ראה הע' 101.

51 באגרות עמ' שעג כתב רי"י כהן כי ר' אברהם הוא מחותנו של רי"ב, וכן כתב שם גינצבורג בהערה 368, והוא מפנה שם לעמ' שצה ששם כתב רי"י כהן כי ר' אברהם הוא גיסו של רי"ב, וגינצבורג בהערה 393 מאשר זאת ואינו מיישב את הסתירה. מ' בניהו, 'שירי קינה על רבי בנימין הכהן מריגליי', ספר זכרון להרב יצחק נסים (העורך: מ' בניהו), סדר ה, ירושלים, תשמ"ה, עמ' רנא, כתב כי אכן בתו של רי"ב נישאה לר' אברהם, וציין לאגרות הנ"ל (תודה לר' קטן עורך 'המעין' על סיועו בהפניה למקורות אלו). את האמור על גיסו יישב בניהו בספרו כתבי (לעיל הערה 34), עמ' 205, ששם כתב כי ר' אברהם היה גיסו של ר' ישראל בנימין באסאן, וטעה גינצבורג בהערתו בעמ' שצה, ולא מדובר ברי"ב אלא בבנו. כך כתב גם שריקי באגרות במהדורתו עמ' תלב.

52 ראה ליד הערה 173.

53 ראה ליד הערה 148.

ה. טופס חרם רבני ונציה על רמח"ל נדפס באלטונה

טופס החרם שהטילו רבני ונציה על כתבי רמח"ל נעשה בפרשת נח, ה' בחשוון שנת תצ"ז בוונציה, "ופירסמוהו ברחובות חצר ישן וחצר חדש וגם הכריזוהו בכל בתי כנסיות ביום ש"ק לסדר הנ"ל"⁵⁴. כשבועיים לאחר מכן, בפרשת וירא, שלחו רבני ונציה "אגרת כללית לשלוח את נוסח החרם לראשי קהילות איטליה יע"א"⁵⁵. לאגרת זו הם צירפו גם את נוסח החרם עצמו, וכדבריהם: "וכאשר עיני מעכ"ת תחזינה מישרים מנוסח החרם אשר הכרזנו פה בעיר הזאת, והוא כמוס בנייר הדבוק". לא נתברר לכמה קהילות באיטליה נשלח המכתב עם נוסח החרם. נראה שהיה על רבני ונציה להכין העתקים של נוסח החרם כדי שיוכלו לצרפו למכתב שנשלח לראשי הקהילות, ואולי זו הסיבה שחלפו כשבועיים מיום ההכרזה בוונציה עד לשיגור המכתב לשאר הקהילות.

בתשובה שלפנינו מתגלה פרט מעניין שלא היה ידוע עד עתה, והוא שנוסח החרם הודפס באלטונה⁵⁶. המרחק בין ונציה לאלטונה הוא כ-900 ק"מ, ולא סביר כי במשך השבועיים הללו נשלח החרם מוונציה ונדפס באלטונה, וההעתקים המודפסים נשלחו לוונציה וממנה לקהילות איטליה. נמצא כי נוסח החרם נדפס באלטונה מאוחר יותר. נשאלת השאלה מה טעם לא נדפס החרם בוונציה, שלא חסרו בה בתי דפוס? ועוד יותר קשה, מה ראו להדפיס את טופס החרם באלטונה, אחר שהוא כבר הופץ באיטליה? סביר לשער כי הגורם לכך הוא ר"מ חאגיז שישב באלטונה. הרי כך כתב ריעב"ץ⁵⁷: "והנה האב"ד דג"ק בצירוף הרמ"ח ע"ה כתבו מה שכתבו על אודות מח"ל⁵⁸ וכתובותיו, וקבעום בדפוס". נראה לומר כי ר"מ חאגיז שהיה הכוח המניע של החרם היה גם המניע להדפיס דברים שנכתבו כנגד רמח"ל⁵⁹, והוא רצה לקבוע גם את טופס החרם בדפוס כדי לבסס, או לפרסם, את ביצוע החרם⁶⁰.

54 כלומר בשבת קודש פרשת נח. הטופס בשלימותו נדפס באגרות, אגרת קלו, עמ' שכה-שכח; מהד' שריקי, עמ' שסב-שסה.

55 ראה אגרות, ראש אגרת קלז.

56 ראה ליד הערה 160.

57 תורת הקנאות, אלטונה, תקי"ב, דף נד סע"ב.

58 היינו: האב בית דין דג' קהילות (הוא ר"י קצנבלוגן) בצירוף הרב משה חאגיז עליהם השלום... על אודות משה חיים לוצאטו.

59 ראה אגרת קסב עמ' שצח שנשלחה מפרנקפורט לר"מ חאגיז, שנכתב בסופה כי נדפסה באלטונה. גינצבורג בהערה 395 משער כי ר"מ חאגיז הוא זה שהדפיסה מאוחר יותר.

60 עד כמה שידוע לנו כיום, לא נשאר מכל ההדפסות הללו שריד ופליט. וכבר העיר על כך בניחו, כתבי (לעיל הערה 34), עמ' 201 כי ר"מ חאגיז "הדפיס בשעתו איגרות וכתובים נגד רמח"ל, והיום לא נותר מהם דבר".

ו. ר' יעקב בליליוס ור' שמשון מורפורגו

לא אמנע כאן מלהעיר הערה שאינה קשורה לתשובה שלפנינו במישרין: עד כמה שידוע לנו חברי הוועד הקטן המסכימים על ספר תודת שלמים לא נזכרים ביחס לפולמוס על ספרי רמח"ל, פרט לר' יעקב בליליוס שהיה בין אלו שליבו מאוד את אש המחלוקת. די לצטט כמה משפטים שכתב עליו רי"ב⁶¹:

אויב הדפו, הוא יעקב בליליוס שתחלתו הוכיח על סופו, שקם עכשיו להיות עד חמס, וחם השמ"ש ונמס... ולפי שמפרסמים את החנפים, המדברים און בתרפים, אודיע טבעו של הבליליוס דלאו איהו יאה, ולא גולתיה יאה⁶², כי אינו אלא הבל נדף, אשר זה שלש שנים בעיר ליורנו אחר השררה רדף, ובכח זרוע שר צבא חיל הספרדים רצה ליטול את השם, ואח"כ שאל בפה כתב רבנות...

והנה למרות הדברים החריפים שכתב עליו רי"ב לא נמנע ר"י בליליוס מלחתום על ההסכמה. הדברים הללו דומים לאמור לעיל (סעיף ג) שוויכוח בין חכמים בעניין מסוים אינו פוסל את דברי התורה שהם כותבים, למרות שמן הסתם חתימתו של ר"י בליליוס לא היתה לרצון לפני רי"פ, שהאריך להוכיח בתשובתו שעל פי ההלכה אין להסכים להדפסת ספריו של מי שפוגע בבית הדין.

נפנה עתה לרבנים המסכימים. כבר הזכרנו שר' מנשה יהושע פדוואה הוא גיסו של רי"ב, והוא אינו נזכר בפולמוס. גם ר' ישראל ברכיה פונטאנילה אינו נזכר בפולמוס⁶³. אבל ר"ש מורפורגו לקח חלק בפולמוס. מאגרותיו לר"מ חאגיז משמע לכאורה שהוא הסכים עמו והתנגד לרמח"ל, אבל איגרותיו הן בבחינת שמאל דוחה וימין מקרבת, ובכל לבו הוא התאמץ להשקיט את המחלוקת. מכל מקום הוא לא קישר בין התלמיד ורבו, אלא כתב בשנת תצ"ו, לאחר שרמח"ל עבר לאמסטרדם ולאחר שתיבת כתביו נשרפה ונקברה, כי "מובטח אני בצדקת ויושר מהרר"י באסן נר"י⁶⁴ וכי, ועוד דברים דומים לכך⁶⁵. לכן אין תימה בכך שהוא חתם על ההסכמה.

61 אגרת קמה, עמ' שנב; מהד' שריקי, אגרת קמה, עמ' שפט.

62 על פי בבא בתרא קיא ע"א: הוא יאי וגולתיה יאי.

63 ר' ישראל ברכיה חיבר את הספר מפתחות הזוהר, ונציה, תק"ד. לספר יש הסכמה רק של הוועד הקטן, שיש בו רק שניים מהוועד הקודם. כמו כן הסכימו עליו ר' משה הירש ליפשיץ, ר' מנשה יהושע פדוואה, שניהם ממודונה. מסכים נוסף הוא ר' ישראל בנימין באסן מריגיין, שהיא גם מקום מושבו של ר' ישראל ברכיה.

64 גינצבורג, אגרות, אגרת קלח, עמ' שלד; שריקי, אגרות, אגרת קלח, עמ' שעא.

65 ראה לדוגמה אגרת קמה שנכתבה אך היא באותה שנה, עמ' ששה (מהד' שריקי עמ' תב), ששם כתב עליו שבחים גדולים.

ז. האם יש בהתנגדות להדפסה נגיעה אישית

השאלה ההלכתית העומדת לדיון בתשובתו של רי"פ שאנו דנים בה היא: האם חכמי ונציה צריכים לאשר את הדפסת ספרו של רי"ב. לפי המסופר בשאלה נחלקו הדעות בוונציה אם אכן כך ראוי לעשות, על כן באה הפנייה לרי"פ שיפסוק בדבר. הרקע לחילוקי הדעות הללו היא העובדה שרי"ב סייע בידו של רמח"ל, ולא נכנע לחרם של רבני ונציה; אדרבה, אליבא דרי"פ רי"ב זלזל בפומבי בחרם ונפטר מבלי שחזר בו, לכן יש לו דין מנודה וגם דין של תלמיד חכם שדרכיו אינם הגונות שאין אומרים דברי תורה משמו, ולכן אסר להדפיס את ספרו.

כפי שראינו בסעיפים הקודמים, היו חכמים שנתנו הסכמות לספרים של חכמים אף שהיו מהעבר השני של המתרס בפולמוס על רמח"ל. רי"פ אמנם התייחס לשאלת ההסכמה על הספר אך ורק מן הצד ההלכתי, אבל הוא הבין שהיו כאלה שיטענו שיש כאן גם שילוב של נגיעה אישית, ולכן כתב בתשובתו:

על מה שאומר שהבי"ד שהטיל [חרם] היה שונא לתלמיד המורה, אלה הדברים מן השפה ולחוץ הם יוצאים, בלי שום ראייה, לא ברורה ולא בלולה, שאיך יתכן ששמונה רבנים שבבי"ד יתחברו ויסכימו לשנוא אדם אחד על לא חמס עשה, ולא מרמה בפיו, ושנאה תעורר מדנים מצודים וחרמים, והרי על פי שנים עדים יומת המות, ולא חיישינו לקנוניא שמחמת שנאה העידו עליי. ואפילו את"ל דמחמת קנאה לרוב חכמתו יתעוררו בתחילה לענות ולבסוף לכלותו, איך יעלה על הדעת שרוב בנין ורוב מניין גאוני אשכנז פולין ודאנימארקא הסכימו לדעתם, וחילו פניהם להחרים את כל מי שיש בידו מן מכתביו אם לא יביאו אותם אל הבי"ד.

עם זאת אפשר אולי לשמוע בדבריו גם האשמות כנגד רי"ב המבוססת על רקע אישי, שהרי כתב: "כי לפי הנשמע דפסק דברים שלא כהלכה לתאוות הניצוח ולקיים דברי בנו שהוא שלא כדן, וכתב בראש דפא תשובות הגאון הגדול". ויש לתמוה, בהנחה שהספר הוגש לפניו לאישור⁶⁶ מה פירוש 'לפי הנשמע'? הרי כתב היד של הספר נמצא לפניו! כפי הנראה כוונתו שהוא אכן עיין בספר וראה את הפסקים, ו"לפי הנשמע" פסקים מסוימים, שאינם נכונים, נכתבו כדי לקיים את דברי בנו, והרי לך נגיעה אישית. בנוסף טען רי"פ כנגד רי"ב ש"כתב בראש דפא תשובות הגאון הגדול", היינו שהוא התרעם כאן על התואר שרי"ב חלק לעצמו, או שלפחות בנו חלק לו⁶⁷. אבל כאמור עיקרה של התשובה מיוסד על בסיס הלכתי בלבד.

66 ראה לעיל הע' 9.

67 ראה להלן הע' 168.

ח. עיון בספרו של מוחרם ומנודה

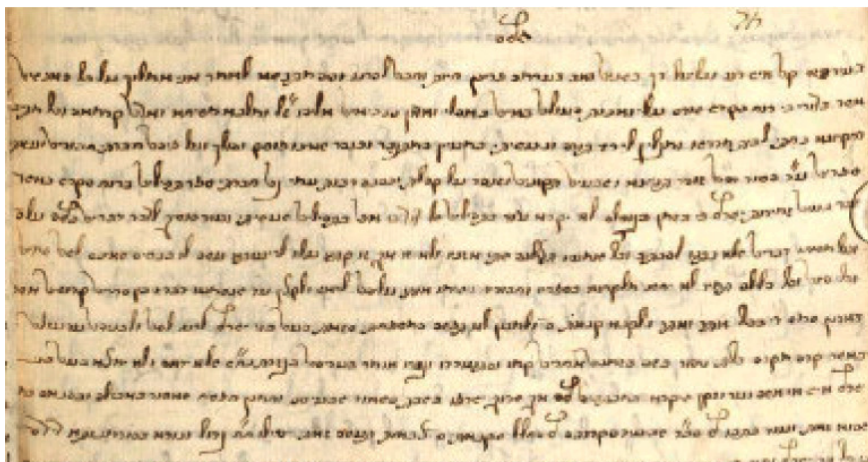
בתשובה שלפנינו דן ר"פ בשאלה אם מותר לעיין בספרו של חכם שהחרימו אותו, על פי האמור במסכת מו"ק טו ע"א: "מוחרם לא שונה ולא שונים לו". הוא מאריך מאוד בנושא, ומביא מספר הוכחות שאסור לעיין בספרו של מוחרם. מכאן טוען רי"פ שכיון שרי"ב תמך ברמח"ל, לכן כשהחרימו את רמח"ל החרימו ממילא גם את כל המסייעים בידו, לרבות את רבו. לא זו בלבד, אלא שגם בנו של רי"ב כלול בחרם, מפני שאף הוא סירב לציית לחרם ולא מסר את כתבי רמח"ל לבית הדין. על יסוד הדברים הללו סבר רי"פ שיש למנוע את הדפסת ספרו של רי"ב, וכך הוא אכן עשה. יש להעיר על פרט חשוב בתשובתו של רי"פ. גם אם נניח שרי"ב כלול בחרם, הרי ניתן לומר שהאיסור על לימוד עם אדם שהוחרם מתייחס אך ורק ללימוד אישי עמו, אבל בנידון שלפנינו מדובר על לימוד בספר, ועוד בספר שנכתב עוד טרם שהוחרם המחבר⁶⁸. אפשר שרי"פ היה אוסר גם במקרה זה, מכל מקום לא מצאתי חכמים שעסקו בשאלה האם יש לאסור עיון בספר של חכם שהוחרם לאחר שכתב את ספרו. נמצא שפסקו של רי"פ הוא לעת עתה פסק יחיד בשאלה זו.

על ההדרת התשובה

העתיקתי את התשובה בדקדוק מצילום כתה". בשעת הצורך הצעתי בהערות תיקוני נוסח, ולעיתים סגרתי בסוגריים עגולים לסימן מחיקה ובמרובעים לסימן הוספה כמקובל. כמו כן הוספתי מראי מקורות בסוגריים עגולים בגוף התשובה, ובמקרה הצורך גם הערות הבהרה בתחתית העמוד. לשונו של רי"פ משופעת במליצות המורכבות משיבוצים של פסוקים ומאמרי חז"ל, ועל מנת שלא להאריך לא ציינתי את מקורותיו אלא אם כן הייתי סבור שהדברים טעונים הסבר⁶⁹. לעיתים קיימים חילופי נוסח כי רי"פ השתמש במהדורות שונות מאלו שלפנינו, והערתי על כך או תיקנתי בסוגריים כמקובל כאשר חשבתי כי הדבר נחוץ או מקל על ההבנה, אבל לא עשיתי כן באופן שיטתי. הוספתי בשעת הצורך ניקוד חלקי להקלת הקריאה. בכמה מקומות שולי הדף נחתכו, ועל כן מילה חסרה או שאינה שלימה. את ההשלמה המשווערת הקפתי בסוגריים זוויתיים כדי להבדילם מתיקונים 'רגילים' שכאמור הוקפו בסוגריים מרובעים. התשובה שבכתב היד כתובה כולה ברצף אחד וללא חלוקה לקטעים, ויידע המעיין כי החלוקה וגם הפיסוק ממני.

68 יש בכך דמיון לשאלה אם מותר לעיין בספר שמחברו יצא לתרבות רעה לאחר כתיבת ספרו. ראה מאמרי 'הכיצד נזכר אלישע בן אבויה במשנתנו, והעיון בספר שמחברו יצא לתרבות רעה', מאורות ליהודה, ספר היובל לכבוד הרב ד"ר יהודה פליקס (בעריכת: מ' רחימי), אלקנה-רחובות, תשע"ב, עמ' 363-404, שם הראיתי שיש פוסקים המתירים זאת.
69 ראה לדוגמה הערה 78.

סימון מד מתוך כת"י ספר משפט שלום לר"י פאציפיקו

[256ב] שאלה

בעיר הזה⁷⁰ קם איש רע ובליעל, רך בשנים ואב בערמה, פריץ חיות וחכם להרע, והיה מתנשא לאמר אני אמלוד על כל האנשים אשר בדורי, כי רוח הקדש שורה עלי, ואבות העולם באים באהלי, ואדון הנביאים [ו]אלהיו ז'⁷¹ ומלכא משיחא ואדם קדמא וכל מתיב' דרקיעא נחתי לבית מדרשו⁷² ומגלין לי רזי תורה, ונעשיתי כמעין המתגבר וכנהר שאינו פוסק והולך, ועל פיהם חברתי חבורים ועשיתי ספרים ע'⁷³ הסוד והם זוהר נתיינא, ושבעים תקונים, וזוהר על קהלת⁷⁴, וכהנה רבות עמי. גם חברתי ספר תהילים ברוח הקדש כאשר חבר נעים זמירות ישראל⁷⁵, כי בזמן הגאולה

70 במילה 'הזה' האות הראשונה אינה ברורה, וכך נראה לי לקרוא. לפי התיאור בהמשך הרי שמדובר בעיר פדובה, אבל בסוף השאלה נאמר שהתעורר ויכוח בין אנשי העיר ושם מדובר בעיר ונציה, ויתכן שיש כאן שיבוש [אולי צריך לקרוא 'בעיר עזה', וכך הוא מכנה כאן את העיר פדובה. העורך י"ק].

71 זכור לטוב. לא סביר שהכינוי 'אדון הנביאים' נסוב כלפי אליהו, כי לכאורה נתכנה כן רק משה רבינו, ראה לדוגמה הל' יסודי התורה פ"ז ה"ו. בטופס החרס, אגרת קלו, כתוב על רמח"ל שאמר על עצמו שיעלה "לפנים ממחיצת הפרגוד, כי שם ישבו כסאות אבות העולם ואדון הנביאים". על התגלות שניהם לרמח"ל ראה לדוגמה אגרות עמ' שעד; מהד' שריקי עמ' תיב.

72 צ"ל: מדרשי.

73 =על דרך.

74 מ' בניהו, כתבי (לעיל הערה 34), עמ' 211-226, האריך בבירור חיבורים אלו שנזכרו באגרות של רמח"ל ור"י גורדון, ואין להאריך בזה.

75 גינצבורג, אגרות, עמ' רסה, והערה 142 בעמ' תלב, הוכיח שאין כאן אלא לשון הרע. וראה עוד בניהו, כתבי (לעיל הערה 34), עמ' 238-247, שם נתברר עניין זה באורך.

לא יקרא עוד בתהילים של דוד כי אם בתהילים שעשיתי. ועוד הוסיף לדבר דברים כאלה על ה' ועל משיחו, דברים שלא נתנו להכתב, וכל שומעיו תצילנה שתי אזניו. ולא זו אף זו קתני עליו לריעותא, עשה לו כנסיה שאינה לשם שמים, וכל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו מלקרוא בספריו וחבוריו, וישימו אותו עליהם לראש ולקצין, עד שנשמעו דבריו בין החיים, קדושים אשר בארץ המה, די בכל אתר ואתר. ולקנא קנאת ה', ולמען לא תפשה המספחת הזאת בעם בני ישראל לרע להם ולבניהם עד עולם כאשר קרה מקרה בלתי טהור כזה בזמנים אחרים⁷⁶, קמו והתעוררו וגזרו אומר⁷⁷ בעריהם בגזרת נח"ש שלא יראה ולא ימצא בעם בני ישראל איש או אשה נער וזקן שיקרא במכתבים אלה, אף שרוף ישרפו בשבת⁷⁸ כשאור שבעיסה וחמץ בפסח⁷⁹ שאסור באכילה ובהנאה במה שהוא. זאת ועוד, כתבו אל הב"ד שבעיר הקרובה אל החלל⁸⁰ שקנאת ה' צבאות תעשה זאת, [ש]יטילו ח"ח⁸¹ גדול ונורא בהורמנותא דידם, כי כל בר ישראל, יהיה מי, שישנו בידו ורשותו, או ראה או ידע מי שיש בידו וברשותו, ספר או מכתב אשר חובר מאת האיש הרע הזה, במשך זמן מוגבל ידיו תביאם אל הב"ד שבעיר הקרובה אל החלל המטיל החרם, או יגלה אזנם באמת ויציב ביד מי המצא ימצאו, ואם לא יגיד ונשא עונו, ישכנו נח"ש דלית ליה אסותא, והחרם יבוא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו עם כל האלות והקללות וכו'.

ויהי איש אחד אשר היה רבו⁸² של עוכר ישראל זה חובר חבר, חשב בדעתו לחפות

76 יש כאן רמז לאירועי שבתי צבי.

77 ראה טופס החרם, אגרות, אגרת קלו עמ' שכה-שכח; מהד' שריקי עמ' שסב-שסה.

78 מליצה על פי שמואל ב, כג, ז: שרוף ישרפו בַּשָּׁבֶת (רש"י: "ואין שם תקנה אלא שריפה ולשבת ולהתחמם כנגדם"). תודה לר"ב דבליצקי שהעמידני על כך. לאחר זאת מצאתי בדברי רי"י סטל, אוצר לב, בני ברק, תשנ"ז, עמ' לז, אות יח, את הדברים הבאים: "ומצאתי דבר פלא, בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תטז כתב ונסיר השקוצים מבין שיניהם והספרים ההם אשר עשו ישרפו בשבת לעיניהם. ע"כ. ומהכא למד הגאון העצום והמקובל ריא"ז מרגליות זצ"ל וכתב בספרו אשרי האיש סימן ג' אות יו"ד בהגה"ה אות ה' שמוותר לשרוף ספרי מינין בשבת, וכבוד הגאונים הרא"ש זילברשטין זצ"ל והרב משאמלוי זצ"ל הי"ד הקשו ופלפלו בזה טובא, עי' במכתביהם שנדפסו בסוף ספרו של הגריא"ז מרגליות הנ"ל הנקרא עמודי ארזים הנדמ"ח [ירושלים, תשנ"ד]... [אך] בהקדמה עמ' ר"א [צ"ל: כ"א] בהערה בנדמ"ח יראה שחזר בו והודה שטעה, וצריך לנקוד כך בַּשָּׁבֶת" וכו', והביא את הפסוק משמואל.

79 הדימוי לחמץ בפסח נמצא בכרוז של ק"ק פראנקפורט, אגרת קט, עמ' רפז; מהד' שריקי, עמ' שכ; וכן באגרת ר"י כהן מפראג שנשלחה לר"מ חגיז, בי"ח בתמוז שנת תצ"ה. ראה אגרת קק, עמ' שז; מהד' שריקי עמ' שמא: "לבער כל אותן הכתבים בשריפה כביעור חמץ בערב פסח".

80 הכוונה לוונציה, שנמצאת כארבעים ק"מ ממזרח לפדובה. לא נתברר לי לאיזה אגרת כוונתו, מכל מקום גזרה זו היוזרה גם בטופס החרם שצוין לעיל, ובאגרות נוספות.

81 =חרם חמור.

82 כוונתו לר"ב.

על תלמידו, ויבז בעיניו החרם שהטיל הב"ד בהורמנותא דקדישי עליון, ולא די לו שלא רצה להביא ליד הב"ד הספרים והמכתבים אשר היו בידו, אלא שבחוצפא יסגא כתב לאנשי העיר⁸³ אשר העוכר נולד שם, ובפרט לתלמידי התועב תלמידו, שלא יחושו לחרם המוטל מאת הב"ד בהורמנותא דרבנן, שבודאי לית ביה ממשא כלל והרי הוא כחרם-מו' של ים⁸⁴, ושלא יביאו לידם הספרים והמכתבים אשר ברשותם, ושהוא יהיה להם למגן וצינה, סומך ותומך בכל עת ועונה, ולא יארע תקלה על ידם בדבר הזה. וישמעו לקולו, וגם כי⁸⁵ קודם שקבלו מכתבו הבטיחו לאנשי הב"ד שייביאו כל המכתבים הנמצאים בידם לרשות הב"ד, נכנסו דבריו בקרבם כארס של עכנאי, נהפכו כקשת רמיה⁸⁶, ולא רצו להביא המכתבים ליד הב"ד, וכל א' [חד] מהם עשה-ה להם תיק חשוב כספרי הקדש, ויקראו בהם בכנופיה כבראשונה לבזא נפש, לתעב גוי⁸⁷ קדוש אשר התרו בם פעמים שלש, ויק-שאו [257א] את ערפם כשמיר חזק מצור, ועד היום הזה לא שבו מדרכם הרעה ולא הסירו החרם מקרבם. וגם המורה לזעקה⁸⁸ החזיק בתרמית, מיאן לשוב, עד כי גאוני ארץ הרעישו עליו באיומים וגזומים⁸⁹. ובראותו כי קרוב יום אידו וחש עתידות לו רעות רבות וצרות, חשב מחשבות לפרוש טלפיו לפניו לפניהם לאמר ראוני שאני טהור⁹⁰, ואני מרוצה להביא את תיבת מכתבי תלמידי אשר גזזתי בשנת ת"ץ ופקדתי⁹¹ ביד איש נאמן אצלי ליד גאון א' [חד] מגאוני הדור⁹², והוא יעשה מהם את אשר יראה בעיניו. וכן עשה, וישלחה אל ארץ מרחקים⁹³, לקנתר ולהתיהר בגאווה ובז לאמר מה הועילו חכמי הב"ד בתקנתם,

83 כלומר רי"ב כתב לאנשי פדובה. לא מצאנו עדות לכך באגרות. וראה אגרת קמב ששלח רי"ב לזועד הקטן של ונציה.

84 על פי משנה נדרים כ רע"א: "נדר בחרם ואמר לא נדרתי אלא בחרמו של ים" [רש"י: "דאמר חפץ זה חרם עלי ושוב אמר לא נדרתי אלא בחרמו של ים, על שם הרשת שצדין בו את הדגים, ולא בחרם ממש"].

85 ולמרות שקודם וכו'.

86 על פי תהלים עח, נז. ופירש רש"י: "כקשת רמיה - שאינה זורקת חץ למקום שהמורה חפץ".

87 מליצה על פי ישעיהו מט, ז: "כה אמר ה' גאל ישראל קדושו לבזה-נפש למתעב גוי". ציינתי לזה בגלל הכתיב שבפנים.

88 על פי יואל ב, כג: "ויתן לכם את המורה לצדקה ויורד לכם גשם מורה ומלקוש בראשון".

89 לא מצאנו עדות לכך באגרות.

90 על פי בראשית רבה סה, א: "מה חזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא מפשיט את טלפיו כלומר שאני טהור", והובא ברש"י בראשית (כו, לד). כלומר, הוא מתחזה לטהור על יסוד שהוא מפריס פרסה, אבל באמת הוא טמא שהרי אינו מעלה גרה, ולדברי רי"פ כך התנהג גם רי"ב.

91 והפקדתי.

92 הכוונה כנראה לר' יעקב כהן פאפירש, ראה אגרות מס' קנ-קסא שבהן מתוארת השתלשלות העניינים. בסופו של דבר, באגרת קס ר' יעקב מודיע על קבלת התיבה. ראה שם כל חילופי האגרות בזה.

93 התיבה אכן נשלחה בשנת תצ"ו, אבל כל הדברים המיוחסים כאן לרי"ב אינם ידועים לנו ממקור אחר.

אני אעשה מה שלבי חפץ וסברתי רוצה, ותחתיה תעמוד הבהרת⁹⁴ שהספרים ישאר
 כבראשונה> ביד תלמידי הפוקר. וגם תהלים וספר ההשבעות עודם בידו, ומחזיק
 בתומתו באמרו כמתנצל לפני הגאון שלא שלחם לפי שהתיבה היתה קטנה ולא היתה
 מחזקת שאר הספרים⁹⁵. וגם כי הגאון עצמו חזר וגער בגערות⁹⁶ על כל מי שיש בידו
 עוד מהספרים ומהמכתבים הנ"ל ישלחם אל הב"ד שהטיל החרם, כמו פתן חרש
 יאטם אזנו, היה כאיש אשר לא שומע. וגם כי יד ה' היתה בו להומו ולהכותו בחולי
 השתוק, עם כל זה לא הסיב ידו מבבל"ע⁹⁷ שאר מכתבי תלמידו, ולהחזיק ביד מרעים
 תלמידי תלמידו, עד כי בא יום מיתתו, ולא קם ולא זע ממנו כאלו טוב עשה בעמיו,
 ולא בקש התרה לחרם חמור אשר הטילו הב"ד בין בעולם הזה ובין בעולם הבא.
 ויהי כאשר חשב הב"ד כי נחה שקטה כל הארץ, הנה שם עומד אחר כתלם א' [חד]
 ממהדורי מילי⁹⁸, והוא מזאיבי ערב⁹⁹ מלובש באדרת ש(נ)ער למען כחש¹⁰⁰, חשב
 בדעתו לרמות את רבני הב"ד כאשר המתיק סוד עם בת המוכה הזאת¹⁰¹, וישאל לזקן
 שבב"ד שיתן לו רשות להדפיס ספר של חיבורי הקדמונים. וכשנשאל מי הם
 הקדמונים, (ו)השיב לו פירוש הר"ן על מסכ' נדה, השגות הר"ה על ספר בעלי הנפש
 (להרבא"ד) [להרבא"ד], הגהות הראב"ד עצמו על ספרו הנ"ל¹⁰², והרבה דינים על
 הלכות נדה מהרמב"ן ז"ל, כל אלה בחלק ראשון, ובחלק שני תשובות של רבינו ישעיה

94 על פי ויקרא יג, כג: "ואם תחתיה תעמוד הבהרת". כוונתו שרי"ב השאיר אצלו חלק מכתבי
 רמח"ל, וזה בבחינת נגע.

95 באגרת ששלח ר"ש מורפורגו לר"מ חאגיז מספר הראשון שרי"ב אמר לו שלא שלח את
 התיבה "מפני סכנת הדרך וריבוי ההוצאות", ראה אגרת קמח, עמ' שסו; מהד' שריקי ריש
 עמ' תד.

96 הכוונה לאגרות עמ' שצו; מהד' שריקי עמ' תלג. הקריאה של מילה זו קשה, והמילה 'וגער'
 נראית כמחוקה; אבל לקמן בתשובה המחבר ציטט קטע זה, ושם כתוב רק: וגער.

97 מלהסתיר. ראה לעיל הע' 48.

98 על פי ברכות נא ע"ב, ופירש רש"י: "ממחזירי בעיירות ירבו תמיד דברים".

99 על פי צפניה ג, ג: "שופטיה זאבי ערב". פירש רד"ק: "השופטים חוטפים השוחד ואוכלים".
 מעניין כי ביטוי זה נמצא גם באגרת רמח"ל לרי"ב, אגרת קלה, עמ' שכד; שריקי עמ' שס.

100 זכריה יג, ד: "והיה ביום ההוא יבשו הנביאים איש מחזיונו בהנבאותו, ולא ילבשו אדרת שער
 למען כחש". פירש רש"י: "כן דרך מסיתים ומדיחים, מתעטפים בטליתם כאילו הם אנשים
 צדיקים למען יקובלו כחשיהם". לפי זה נראה שיש להגיה כאן: אדרת שער. אדרת שנער
 נזכרת ביהושע ז, כא, ויתכן שזה גרס למעתיק שישתבש.

101 לא נתבררה לי כוונתו במלים אלו. אולי כוונתו לבתו של רי"ב, ראה לקמן ליד הערה 127
 ולעיל ליד הע' 50, ובמלה 'המוכה' כוונתו לרי"ב שהוכה בשתוק.

102 זו טעות, אלו הן הגהות לפי הדפים של ספר בעלי הנפש, ונציה, שס"ב, ושיבושי הדפוס שהיו
 בו. ההגהות נעשו על פי כתב יד של בעלי הנפש ששלח ר' מנחם נאווירא מוירונה לרי"ב, כפי
 שכתב ר' ישראל בנימין באסאן בהקדמתו. לא ברור אם רי"ב או בנו או מישהו אחר כתב
 את ההגהות הללו. ראה גם ר"י קאפה, בעלי הנפש לראב"ד וסלע המחלוקת לרז"ה, ירושלים,
 תשס"ז, עמ' ו.

(הגאות) [אחרון]¹⁰³ בעל ספר שלטי הגבורים. וישב אליו הרב הזקן, הבא הספר לביתו ואראנו. ויבוא הספר אליו, וירא והנה שקר ענה הוא ענה דמעיכרא¹⁰⁴, והתשובות הם מהמורה אשר מת בנשיכת נח"ש¹⁰⁵. ויחר אפו עליו ויאמר מדוע ככה רמיתני, ויספר לו את כל הקורות לרבני ישיבתו עם המורה מראשית דבר [עד] אחרית דבר, ויאמר לו דע כי הספר הזה אינו רוצה שידפו(ו)ס בעיר הזאת מכל הסבות אשר שמעתי, והאחרון המכביד כדי שלא ימצא מין את מינו וניעור, טומאה רצוצה בוקעת ועולה ספרי עוכר ישראל תלמידו, כי תהום אל תהום קורא, וכת המחבל יענו ויאמרו היתירו פרושים את הדבר, ויבואו להדפיס ספרי התועב, כי עדיין לא נבערה הטומאה מן הארץ.

ויהי כשמוע הצייד הרמאי את דבריו, עשה עצמו כאלו הוא מרוצה ומפויס שלא להדפיס הספר בעיר הזאת. ויהי אך יצא יצא יעקב¹⁰⁶, עקב יעקב¹⁰⁷, מאת פני יצחק¹⁰⁸ הרב הזקן, התחיל להקהיל קהלות ברבים, ויזעק זעקה גדולה ומרה, הלא תדעו הלא תשמעו כמה שנואה ועלובה התורה בעיר הזאת, כי הרב הזקן אינו רוצה שאדפיס ספר מהקדמונים בלי שום טענה נצחת. ויקבצו עמו כל המחובר לטמא, וילכו אל הרב הזקן לכופו ולהכריחו לתת רשות להדפיס הספר. ויען אליהם לאמר, דעו כי לפי דעתי אסור להדפיס ספר זה יען כי מחברו מת וחרס כרוך על עקבו, וגם מטעם הביזוי אשר עשה מרבני ישיבתנו. וישמעו הדברים בעיר, זה אומר בכה וזה אומר בכה, ונעשו כתות כתו' [ת] ואין מוכיח.

לכן באתי לחלות פני מעכ"ת לחוות דעתו ולגלות דעתו כפי דיני תורתנו הקדושה ודיני חז"ל, כי מהם אנו חיים להשקיט שואה ומשואה, ולשים שלום טובה וברכה על ישראל ועל רבנן ועל תלמידיהו', ושכרו יהיה כפול ומכופל מן השמים, אכ"ר.

[257ב] תשובה

לכאורה היה נראה דראוי להחזיק ביד מי שרוצה להדפיס תשובות המורה הנזכר בשאלה, משום יפוצו מעינותיך חוצה, ומשום יגדיל תורה ויאדיר, ושהמעכב על ידו

103 כצ"ל, וכן הוא לקמן בתשובה "באמרו שרוצה להדפיס תשובות רבינו ישעיה אחרון בעל שלטי הגבורים". אמנם ר' ישעיה אינו מחבר שלטי הגבורים אלא ר' יהושע בעז, ואולי הואיל ור' ישעיה נזכר בו רבות כינה אותו 'בעל שלטי הגבורים'.

104 כלומר, שמתחילה יש כאן שקר, מליצה על פי הפסוק: "הוא ענה אשר מצא את הימים" וגו' (בראשית לו, כד).

105 מכאן שר' ישעיהו כבר נפטר (וכן מפורש להלן בסמוך), וא"כ הספר הוגש לאישור לאחר ב' בניסן תצ"ט.

106 אולי הכוונה לר' יעקב חזק מפדובה שהיה חברו של רמח"ל, או שמא הכוונה לר' יעקב שלום, ראה בניהו, כתבי (לעיל הערה 34), עמ' 27.

107 מליצה על פי ירמיהו ט, ג: "כי כל אח עקוב יעקב".

108 הכוונה לר"פ עצמו. רי"פ נפטר ב"ג בניסן תק"ו, וא"כ היה זקן בעת כתיבת התשובה בשנת תק"א.

לא בלבד עובר על לאו מדברי קבלה¹⁰⁹ והוא אל תמנע טוב מבעליו (משלי ג, כז), אין טוב אלא תורה (אבות ו, ג), אלא שקללה תחשב לו וגזלן יקרא ומביא רעה לעצמו ועונש יענש ח"ו. הלוא זה הדבר אשר דברו חז"ל בחלק דף צ"א¹¹⁰ אמר רב כל המונע הלכה מפי תלמיד כאלו גזלו מנחת אבותיו, שנא' תורה צוה לנו משה [מורשה קהילת יעקב] (דברים לג, ג), מורשה לכל ישראל מששת ימי בראשית. אמר רב חמא בר בזנה אמר ר' שמעון חסידא כל המונע הלכה מפי תלמיד אפי' עוברין שבמעיי אמן מקללין אותו, שנא' מונע בר יקבוהו לאום (משלי יא, כו), ואין לאום אלא עוברין שנא' ולאום מלאום יאמץ (בראשית כה, כג), ואין קבה אלא קלה שנא' מה אקוב לא קבה אל (במדבר כג, ח), ואין בר אלא תורה שנא' נשקו בר פן יאנף (תהלים ב, יב). עולא בר' ישמעאל אמר מנקבין אותו ככברה, כתיב הכא יקבוהו לאום (משלי יא, כו) וכתוב התם ויקוב חור בדלתו (מלכים ב יב, י), ואמר אביי כי אוכלא דקצרי. ואם למדו מה שכרו, אמר רבא אמר רב ששת זוכה לברכות כיוסף שנא' וברכה לראש משביר (משלי יא, כו), ואין משביר אלא יוסף שנא' ויוסף [...] הוא המשביר לכל עם הארץ (בראשית מב, ו). מכל זה נמצינו למידין כמה גדול עונשו של המונע הלכה, וכמה גדול שכרו של המלמד בעולם הזה. וגם לעה"ב מצינו שהקין קיימת לו, כי כן אמרו התם (סנהדרין שם) אמר רב ששת כל המלמד תורה בעולם הזה זוכה ומלמדה בעולם הבא שנא' ומרוה גם הוא יורה (משלי יא, כה). ולא זו אף זו קתני במס' (שבת) [יבמות צז ע"א] כל ת"ח שאומרים דבר שמועה מפיו לאחר מיתתו שפתותיו דובבות בקבר שנא' דובב שפתי ישנים (שיר השירים ז, י). ולמה זה נאסור שדברי תשובות המורה בעט ברזל ועופרת לעד יחצבון בדפוס, וכל הרוצה ללמוד יבוא וילמוד או להבין ולהורו-תו או לעשות כפי צורך השעה.

ברם כד מעיינינן שפיר לאו מלתא היא, דתברא בצדה ממאי דאיתא פ' אלו מגלחין (מועד קטן יז ע"א) ההוא צור-בא מרבנן דהוו שנו¹¹¹ שומעניה, אמר רב יאודה היכי נעביד, נשמתי, צריכי ליה רבנן, לא נשמתי, קא מתחלל שמיא דשמיא, אמר <ליה> לרבה בר [בר] חנה מ[י]די שמיע לך בהא, אמר ליה הכי א"ר יוחנן מאי דכתיב כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיו כי מלאך ה' צבאות הוא (מלאכי ב, ז), אם דומה הרב למלאך ה' צבאות יבקשו תורה מפיו, ואם לאו אל יבקשו תורה מפיו. שמתיה רב יאודה. לסוף חלש רב יאודה, אתו רבנן לשיולי ביה, ואתא איהו נמי בהדיה. כד חזייה רב יאודה חייד, א"ל לא מסתייד דשמתי לההוא גברא אלא אחוכי נמי חייד בי, א"ל לאו בדידך מחייכנא, אלא דכי אתינא לההוא עלמא בדיחא דעתאי דאפי' לגברא כוותך לא חניפי ליה. נח נפשיה דרב יאודה¹¹². אמרו ליה רבנן,

109 לא מצאנו מקור לדברים אלו. המחבר דרש את הפסוק על פי דברי חז"ל באבות מעצמו (ולכן כתבתי את מקורותיו), ויש לומר שכתב כן כמליצה דרשנית בלבד.

110 היינו: בסנהדרין, פרק חלק, דף צא ע"ב - צב ע"א.

111 היינו: סנו, ובהמשך כתב: סנו.

112 לפנינו נוסף: אתא לבי מדרשא אמר להו שרו לי. והעיר בדקדוקי סופרים שזו תוספת החל מדפוס לובלין.

גברא דחשיב כרב יאודה ליכא הכא דלישרי לך, אלא זיל לגבי דר' יהודה נשיאה דלישרי לך. אזל לקמיה, אמר ליה לר' אמי פוק עיין בדיניה אי מבעא למישרי ליה¹¹³. עיין ר' (מאיר) [אמין] בדי-ניה, סבר למישרא ליה, קס ר' שמואל בר נחמני על רגליו ואמר, ומה שפחה של בית ר' לא נהגו חכמים קלות ראש בנדוייה של-וש שנים, של¹¹⁴ יאודה חברנו על אחת כמה וכמה. אמר ר' זירא מאן דקמן דליתיה¹¹⁵ האידנא האי סבא בבי מדרשא, דהא כ-מה שני דלא קא אתא, ש"מ לא מיבעי למישרא ליה. לא שרי ליה. נפק כי קא בכי ואזיל, אתא זיבורא וטרקיה אאמתיה ושכיב. עייליה למערתא דחסידי ולא קבלוהו, למערתא דדייניה וקבלוהו וכו'. וכתב רש"י ז"ל, סנו שומעניה, שהיו יוצאין עליו שמוע-ות רעות. צריכי רבנן, דאתריה, דהוה רביהון. ואי לאו אל יבקשו תורה, הואיל וסנו שומעניה. הא דצריכי ליה רבנן לאו כ-לוס הוא, דמוטב דלא ילפי מיניה וכו'. ע"כ.

כמה הילכתא בררוואתא יכלינן למילף מהאי עובדא, הילכך הארכתי להביאו כלו, דכ-ולו שייך לעובדא דאיתמרא בשאלתא.

א' דגברא רבה דסנו שומעניה מנדין אותו אפע"ג¹¹⁶ דצריכי אחרים למילף מיניה דהוא רבי¹¹⁷, וזכותא דאורייתא אפ' בעידנא דעסיק ביה לא אגין עליה, ואפ' תורה דרבים דעדיף זכותיה לא אגין עליה, כיון דלא מלאך >ה' צבאות הוא הא דצריכי ליה רבנן לאו כלום, דמוטב דלא ילפי מיניה. דון מינה ואוקי באתרין במכ"ש, דכיון דמחפה הוה ע...¹¹⁸ על מחלל שם שמים בפרהסיא, היינו תלמידו הפוקר, ועבר על חרם חמור אשר הוטל מבי דינא דעיר גדולה לאלקים בהור-מנתא >[א258] דרוב מנין ורוב בנין מגאוני ארץ אשכנז פולין ודאנימארקא¹¹⁹, והחטיא את הרבים תלמידי הפוקר ואנשי עירו שהחזיקו בטעותם ועברו גם הם את החרם עפ"י דבריו, דאין לך סנו שומעניה וחלול ה' [גדול] מזה, דפשיטא ופשיטא דכיון דלא הדר ביה בחייו ומת בנשיכת נח"ש דלא ילפי משמועותיו ומתשובותיו, דמוטב דלא ילפינן מינייהו דאין דומה למלאך ה' צבאות, וכל שעה שיבוא אדם לקרוא בתשובותיו יזכר ממעשיו ונמצא שם שמים מתחלל, והעדרם יפים ממציאיותם.

[וא"ת¹²⁰ מעולם לא נמצא אדם דפקר טפי וסנו שומעניה יותר מאחר¹²¹, ועכ"ז

113 לפנינו נוסף: שרי ליה.

114 מלה זו ליתא לפנינו.

115 כ"ה בדפוס ונציה, ולפנינו: דאיתיה.

116 אף על גב.

117 כלומר, דהוא לימוד רבים, או: דהוה רבים. ועל' בגמ' מו"ק שם.

118 שולי הדף נחתכו כאן וההמשך חסר, אבל אין הוא מפריע להבנה.

119 ודנמרק.

120 בכתב היד מסומנת לאחר התיבה 'ממציאיותם' כוכבית לסימן שיש להוסיף כאן את הקטע שכתב המחבר לאחר חתימת התשובה, והוא תוספת העוסקת ביחס לתורתו של 'אחר'. פעלתי לפי רצון המחבר, והוספתי כאן את הקטע שנמצא בכתה"י בסוף התשובה בעמודים 262-263 א [ובסופו נכתב 'תם'], והקפתיו בסוגריים מרובעים.

121 באגרת קנה, עמ' שכג, ואגרת קנח עמ' שצב; מהד' שריקי, עמ' תכ, תכט-ל, רצה ר' ישראל

היה יליף וגמיר ר' מאיר מינה. קושיא זו ותירוצה מצאנו ראינו בגמ' דחגיגה דף ט"ז (ע"ב) וז"ל, ור"מ היכי גמר תורה מאחר, האמר רבה בר בר חנא אמר ר' יוחנן מ"ד כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא, אם דומה הרב למלאך ה' צבאות תורה יבקשו מפיהו ואם לאו אל יבקשו תורה מפיהו. אמר ר"ל, ר' מאיר קרא אשכח ודרש, הט אונד ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעתי (משלי כב, יז), לדעתם לא נאמר אלא לדעתי. רב חנינא אמר מהכא, שמעי בת וראי והטי אונד ושכחי עמד ובית אביך (תהלים מה, יא). קשו קראי אהדדי, ל"ק הא בגדול הא בקטן. כי אתא רב דימי אמר, אמרי במערבא ר"מ אכל תחלא ושדא נרגא¹²² לברא. ע"כ. וכתב רש"י ז"ל, הא בגדול הא בקטן, גדול היודע לזהר במעשיו יכול ללמוד תורה מפיהו. הא קמן, דדוקא גברא רבא כר"מ היה יכול ללמוד תורה מאחר ידיע להזהר עוד, אבל קטן ממנו לא. ובג"ד הספר פתוח ומונח לגדולים ולקטנים ונפיק מיניה חורבא¹²³, ולכן טוב העדרו ממצאיותו. ובעלי התוספות הקשו על תירוץ זה וכתבו, הא בגדול הא בקטן, והא דריש פ' בתרא דמ"ק דהו סנו שומעניה ושמתיה רב יאודה, איכא למימר דקטנים הם דגריסי קמיה וחיישינן דלמא ממשיכי. אי נמי אפ"ל היו גדולים נידה רב יאודה כיון שמצא מקום לנדותו, ובדין היה, דסנו שומעניה. ע"כ. הנך רואה בעיניך דבעלי התוספות דחקי עצמן לתרץ דנדון דרב יאודה בקטנים איירי, אמנם לא ישרה נפשם בתירוץ זה, דהרי כתיב שם (נשמוט)[ת"ה], צריכי ליה רבנן, והתם רבנן לאו בקטנים מדבר, כי הקטנים יקראו בשם תינוקות של בית רבן, ולכן בא לחלוק שני והוא דנדון דרב יאודה חמיר מנדון דר' מאיר, כיון דהיה שם נדוי בדין כיון דסנו שומעניה. ולענ"ד הייתי מוסיף טעם אחר לחלוק בין נדון לנדון, והוא כי ר"מ דגברא רבא הוה קא אזיל אבתריה דאחר להשיבו בתשובה, לא לגמור מיניה, דהכי איתא התם (חגיגה טו ע"א) שאל אחר את ר' מאיר מ"ד לא יערכנו זהב וזכוכית (איוב כח, יז) וכו', א"ל אלו דברי תורה שקשין לקנותן כזהב וכלי פז ונוחין לאבדן ככלי זכוכית, א"ל עקיבא רבך לא כך אמר, אלא מה כלי זהב וזכוכית אפע"פ שנשברו יש להם תקנה, אף ת"ח אפע"פ שסרח יש לו תקנה. א"ל אף אתה חזור בך, אמר לו כך שמעתי מאחרי הפרגוד שובו בנים שובבים (ירמיהו ג, יד) חוץ מאחר. ע"כ.

לדמות את מקרהו של רמח"ל לאלישע בן אבויה, וכנראה רצה לומר שגם לדעת אלו הסוברים שלא נהג כראוי ניתן ללמוד ממנו, אבל ר' יעקב כהן שם דחה זאת באומרו כי רמח"ל גרוע יותר מאלישע, כיון שכלפי חוץ אין מכירים במעשיו, ע"ש.

122 לפנינו: שיחלא.

123 אבל יש הסוברים להיפך, דדוקא בעל פה אסור ללמוד ממנו שמא ימשך אחריו, אבל בספר אין חשש. ראה מהר"ל מפראג, נתיבות עולם, נתיב התורה פי"ד; ר"י לעוו, דברי ירמיהו על הרמב"ם, מונקאטש, תרל"ה, הלכות תלמוד תורה רפ"ד; ר"ז שטרן, במכתבו לרח"ח מדיני, שנדפס בשדי חמד, פאת השדה, מערכת א, אות סד, וכן בכללים, מערכת ל, אות קמה; רי"ד פריד בשם רש"י אויערבך, מעדני שלמה, ירושלים תשס"ג, עמ' קנד, בקטע: מפי כתבם ולא מפיהם; ר"מ מאזוז, ויען שמואל, חלק רביעי, בני ברק, תשס"א, קונטרס תורת משה, עמ' לב-לג.

ואע"פ כן היה מחזר אחריו להשיבו בתשובה, שאחרי הדברים האלה מביא תלמודא עובדא אחרנא וז"ל, ת"ר מעשה באחר שהיה רוכב על הסוס בשבת והיה ר' מאיר מהלך אחריו, אמר לו מאיר חזור לאחריך שכבר שיערתי בעקבי סוסי ע"כ תחוס שבת, א"ל אף אתה חזור בד, א"ל ולא כבר אמרתי לך שכבר שמעתי מאחורי הפרגוד שובו בנים שובבים חוץ מאחר. והביאו התוספות התם בד"ה שובו בנים שובבים וז"ל, ולבסוף חלה מתנינא ואמרו לו לר' מאיר רבך אבאיש, אזל בעי לבקרתיה, א"ל חזור בד, א"ל אם הדרנא מקבלין, אמר ליה והא כתיב תשב אנוש עד דכא ותאמר שובו בני אדם (ותהלים צ, ג), בכה אלישע ונפטר. אמר ר' מאיר דומה שמתוך תשובה נפטר. ואפעפ"כ כתוב בגמ' ב' אין דורשין (טו ע"ב) אשכחיה רבא בר שילא לאלהיה א"ל מאי קעביד הקב"ה, א"ל יתיב וקאמר שמעתתא מפומיהו דכולהו רבנן ומפומיה דר' מאיר לא קאמר, א"ל אמאי, אמר משום דקא גמר שמעתתא מפומיה דאחר, א"ל אמאי, ר"מ רמון מצא תוכו אכל קליפתו זרק, א"ל השתא אמר מאיר בני אמר. ע"כ. וכתב רש"י ז"ל, עכש[י]ן שמע לקולך ואמר שמועה מפיו. ע"כ. פי' לפי[ר]ושן, מפני סנגוריא שלך, ותעלתך¹²⁴ עליו, השתא אמר שמועה מפיו. הא קמון, דלולי סנגוריא דהאי גברא רבא לא הוה קאמר הקב"ה שמעתת' מפומיה דר"מ על כי גמר תורה מאחר, גם כי גדול הוה ולא הוה חששא דילמד ממעשיו. ועוד דלא הוה בנדון ידידיה חרם ונדוי, וגם כי הוה מהדר אבתריה לההדורי בתיובתא, ולבסוף עלה בידו שמת מתוך דברי תשובה ובכיה¹²⁵. כ"ש בנ"ד שחבורי האיש הזה אם ידפסו יקראו בו גדולים וקטנים, ויש כאן נדוי בעה"ז ובעה"ב, ואין לחזור אחריו ולהדרו בתשובה שכבר מת בנדוי, פשיטא ופשיטא דמי שיאמר שמעתא מפיו הקב"ה לא יאמר שמעתתא מפיו, ומי הוא זה שלא יחוש ולא יחוס לעונש גדול כזה, רחמנא ליצלן].

ב'. ילפינן מהאי עובדא דאין לרבנן להחניף לגברא רבא, אף תהא בדיחא דעתייהו שעשו עמו כפי הדין. וכן ראוי לעשות בב"ד¹²⁶ שלא להחניף למורה אחר מותו, או לבניו¹²⁷ וקרוביו המחזיקים עדיין במעשיו ואומרים שטוב עשה בעמיו ושראוי להדפיס תשובותיו להראות העמים והשרים שלא יצא תקלה מתחת ידו, ושראוי לילך אחרי עקבותיו ולהחזיק ידי עוברי עבירה הפוקר ותלמידיו.

ג'. [נ]מצינו למידין מהאי עובדא, דאם מת המנדה או המנדים דאין מתירים לו אלא הנשיא, שכן אמרו לו לההוא שנתנדה גברא רבא כרב יהודה ליכא הכא זיל לגבי נשיאה. וא"כ בנ"ד שגדו הב"ד בהורמנותא דרבנן קשישאי וסבוראי ומתו) א'¹²⁸ מן הב"ד מופלג בחכמה ובשנים וזכות אבותיו מסייעתו לנשאו על בני גילו, וגם מרבוואתא דבהורמנותא דידיהו נתנדה מתו קצתם, אין להתיר לו נדוייו. וגם כי

124 אולי צ"ל: ותפלתך. ללא הגהה אולי כוונתו מלשון: רפואות תעלה (ירמיהו ל, יג).

125 יש דעות שונות אם אכן אלישע חזר בתשובה לפני מיתתו, ואיני מאריך בזה כיון שאין בכך נפקא מינה לדבריו.

126 עדיף להגיה: בנ"ד, אם כי אפשר לקיים גם נוסח זה.

127 ראה לעיל הערה 101.

128 כך נראה לקרוא.

כתב¹²⁹ הטור (ו'ד סי' שלד) בשם הרמב"ם (תלמוד תורה פ"ז ה"ט) ג' שגדו והלכו להם, וחזר בו המנוודה מדבר' שנתנדה בגללם, מתירין לו ג' אחרים. אבל כתב הראב"ד (הובא ברא"ש מו"ק ג, ו) שאין ג' אחרים מתירין לו אא"כ היו גדולים כמותן וכו'. אבל¹³⁰ מאד צריך לדקדק שיהיה שוה לו, שאם הוא שקול בחכמה שמא אינו דומה לו ביראת שמים ובגדולה ובשנים. ע"כ. וגם הרא"ש ז"ל סביר' ליה כהראב"ד, וכתב דעתו בתשובה¹³¹ שהביא הב"י בדף שס"ה¹³² וז"ל, והא דאמרינן הני תלתא דשמתי אתו תלתא אחריני ושרו ליה, נ"ל שכל אותם בני אדם שנמלכו בהם בשעת שמתא והסכימו עמהם גם הם חשובים מן ה[מ]שמתיים וכשיתירו לו צריכין שיהיו גם הם בשעת ההיתר, או בני אדם כנגדם וחשובים כמותם. ואהא דאמרינן דשפחתו של בית רבי לא נהגו חכמים קלות ראש בנדוייה ג' שנים, כתב (הרא"ש שם סי' יא) תמה הראב"ד למה שהה זה בנדויי ג' שנים, אם הייתה קיימת למה לא התירה לו, ואם מתה למה לא התיר לו ר' [בין]. וא"ת שכבר מת, למה לא התיר לו ר"ג שהיה נשיא. וכן ההוא צורבא מרבנן דהו סנו שומעניה אמאי לא שרי ליה נשיא. ותירץ דודאי אם אינו יודע מי הוא המנדה אז הנשיא מתיר דאזלינן בספיקא בתר רובא דרובא לישראל¹³³, אבל כשהמנדה הוא ידוע והוא חשוב ימנע כל אדם מלשקול עצמו כנגדו, שאם לו הוא שוה בחכמה, שמא אינו שוה לו ביראת חטא או בגדולה או במניין שנים, ועל כל זה צריך לדקדק כשירצה אחד להתיר מה שאסר חברו, והשפחה היתה בה חכמה יתירה ויראת חטא ולא רצו לשקול עצמם כנגדה, עד שנזקקו לו גדולי הדור והתירו לו. עכ"ל. אמור מעתה, אם נדוי שפחה של בית ר' [בין] ולא רצה ר' [בין] או ר"ג עצמו בנו נשיאי ישראל להתיר, מי הוא זה ואיזה הוא אשר ימלא לבו להתיר נדוי שגדו גדולי הדור קדושים אשר בארץ המה אחר¹³⁴ מיתתם. כ"ש¹³⁵ שלשה שגדו והלכו להם באים ג' אחרים ומתירין לו, היינו דווקא כשחזר בו מדבר אשר נתנדה בגללו, מה שאין כן בנדון [דידן] שמת בנדויו, ולא חזר בו, שטבל ושרץ בידו, כי לפי דברי השאלה התהילים וספר ההשבעות ומי יודע אם כהנה רבות עמו, ולא זו אף זו, האנשים החטאים על נפשותם תלמידי תלמידו, אשר בא החרם כמים בקרבם וכשמן בעצמותם בהחזיקם במכתבי עמל אשר אצרו בגנזיהם, וכגזל הנאכל הקשה להם להשיב, והוי חוטא ומחטיא, ואין מספיקין בידו לעשות תשובה, כפשיטא¹³⁶ דאין מתירין לו.

129 כלומר, ולמרות שכתב וכו'.

130 המשך דברי הטור.

131 לא מצאתי בתשובותיו אלא הוא בפסקיו הנ"ל, וכך כתב הב"י, ולכן צ"ל כאן: בשמו (במקום: בתשובה).

132 כן הוא בעמוד א, בדפוס ונציה שי"א, ד"ה ומ"ש רבינו בשם הראב"ד.

133 לפנינו בב"י וכ"ה ברא"ש: בתר רובא, ורובא ד ישראל לא שקילי בהדי נשיא.

134 לא נתברר פשר הגרשיים על מילה זו.

135 נראה שצ"ל: ומ"ש = ומה שאמרו.

136 נראה שצ"ל: דפשיטא.

ד'. דאין למהר ולהתיר החרם למוחרם, שהרי לא התיר-ו שמתא של שפחת בית ר' [בין] כי אם אחרי ג' שנים. וכתב הב"י (שם ד"ה וכתבו עוד אע"ג), וכתוב בקונדרסין ואע"ג דאמרינן טוט אסר טוט שרי, והיכא דפייסיה לבעל דינו מתירין לו מיד, דווקא שלא זלזל בנדוייו ובחרמו אלא (במומד) [בעומד] כמו מוחרם או מנודה, אבל אם זלזל בנדוייו ובחרמו צריך שינהוג בהם איסור כימים שנהג בהם היתר קודם שיתירו לו. וזה לשון הר"ן בתשובה (סוף סי' סה), ומ"מ יש לספק ולומר שלא להתיר נדוי עד שינהג נדוי ל' יום כיון שהקל בו ועבר עליו, אלא א"כ יראה למתירים [ב258] שהוא שוגג ולא היה חייב לנהוג כדן מנודה, וא"כ אם יקבל עליו נדוי ראוי להתיר לאלתר. עכ"ל. אמנם בנ"ד אין לומר שוגג היה, כי צורבא מרבנן הוה ושגגת תלמוד עולה זדון (אבות ד, יג), כ"ש שמעולם לא קבל עליו הנדוי אלא זלזל בו עד ב[ו]א ח[ו]לי מ[ו]תו, דלא אמרינן טוט אסר טוט שרי, ועובדא דר' שמואל בר נחמני¹³⁷ יוכיח.

ה'. גמרינן מעובדא דא, דכשהעבירה שבגללה נתנדה נעשתה בפרהסיא אין נוהגין בו שום כבוד אפי' אחרי מותו, דבגמר' מצינא דעיילוהו למערא דחסידי ולא קבלוה, למערה דדייני וקבלוה. והביאו בעלי התוספות תרי גרסאות, חדא דעבר אדרבי אלעאי ולכך לא קבלוהו אפע"פ שהיה ת"ח, וחדא דעבד כדרבי אלעאי ומשום-הכי קבלוהו דייני. ומתרויהו ילפינן דאין לנהוג כבוד בת"ח דסנו שומעניה בפרהסיא. ובנ"ד ה' ה' ה' היה בפרהסיא, דבזה את החרם וגרם שאחרים יבזו אותו, ומה שעשו הב"ד למיגדר מילתא סתר מאי דבנו, ופלו"רץ את גדריהן, ופורץ גדר ישכנו נח"ש.

(ומוחרם) [ו'. מוחרם]¹³⁸ לא שונה ולא שונין לו, וכתב הרב"י בשקוהנדרסין¹³⁹ דהא דמנודה מותר בד"ה ת"מ לממונא ואפקרותא, אבל למילי דשמי' אסור לקרוא בתורה. וכתב עליו, ואין נראה כן מדברי הפוסקים, שסתמו דבריהם ולא חלקו. ויש לתת טעם לדבריהם, כי בגמרא דילן פ' אלו מגלחין (מו"ק טו ע"א) גרס הכי, אבל אסור בדברי התורה מדקאמר רחמנא ליחזקאל האנק דום (יחזקאל כד, יז), מנודה מהו בדברי תו-כרה, אמר רב יוסף ת"ש מנודה שונה ושונין לו נשכר ונשכרין לו, מוחרם לא שונה ולא שונין לו לא נשכר ולא נשכרין לו, אבל שונה הוא לעצמו שלא יפסיד תלמודו¹⁴⁰. אכן במס' שמחות פ"ה סעיף י"ב גרס, מנודה לא קורא ולא קורין (לוינו) [עמו] לא שונה ולא שונין עמו, אבל קורא הוא ושונה לעצמו בשביל שלא ישכח תלמודו. נראה דהמוחרם אפי' לעצמו לא קורא-ו ולא שונה, ולכן נתנו חלוק¹⁴¹ בין ממונא ואפקרותא לשאר מילי דשמיא, דבקמאי קורא ושונה לעצמו, בבתראי אפי'

137 שהביא לעיל שאמר "ומה שפחה של בית רבי" וכו'.

138 נראה שכצ"ל.

139 התיבה משובשת, ואולי צ"ל: בשם הקונדרסין. מכל מקום כוונתו כאן לבית יוסף (יו"ד סי' שלד ד"ה ומותר במלאכה) שמביא מה שכתוב בקונדרסין.

140 לפנינו: יפסיק למודו, אבל כנוסח המחבר נמצא במקורות רבים, עי' דקדוקי סופרים שם.

141 לא נתברר לי דבריו. הוא מחלק במוחרם בין הבריתא בגמ' לבין האמור (היינו האמור מדיק, שהרי בשמחות לא מוזכר מוחרם) במסכת שמחות. אבל בקונדרסין מיירי במנודה ולא במוחרם.

לעצמו לא. ולמדו לעשות חילוק בין אלו לאלו ממה שכתב הרמב"ן בת"ה¹⁴² וז"ל, מנודה שמת דינו כמאבד עצמו לדעת, ואין קור'עין ולא חולצין ולא מספידין עליו שאין עושיין לו כבוד, ולא עוד [אלא] שמבזין אותו כדאמרינן (עדיות ה, ו) שסוקלין את ארונו וכו'. והני מילי לאפקרותא ועובר על דברי חכמים, אבל לממונא כיון שמת פטור מגזרתם. עכ"ל. אברא דלהרמב"ן אפקרותא בכלל מילי דשמיא היא, ולדברי הקונדרסין בכלל ממונא לענין ד"ת. איך שיהיה, לדברי הכל המוחרם לא שונה לאחרים ולא אחרים שונים לו. ובנ"ד המורה שעבר על החרם ובזה אותו ומת בלא התרת החרם, אינו שונה לאחרים במכתביו, ואין מדפיסין תשובותיו כדי שאחרים ילמדו ממנו, שטוב העדרם ממצאותם. ס' החסידים: מי ששמוהו בנדוי אל תדבר עמו אפי' במכתבים, שצה¹⁴³. מי שעבר חרם לא יהיה מאותם שנא' עליהם והשיב לב אבות על בנים (מלאכי ג, כד).

ואם באולי יאמר המהפך הקערה לזכותו, תינח< היכא שב"ד החרים אותו, אבל כשהב"ד לא החרים אותו, אפע"פ דידיעין שעבר על החרם אין לנו לדונו כמוחרם בכל חקותיו ובכל משפטייו, כי כן המנהג, כההיא שכתב מהריק"א בשלחנו י"ד סימן (של"ה) [של"ד] סעי' כ"ב, נהגו שלא לנהוג נדוי בעובר< על גזרת הקהל בחרם ונדוי עד שיכריזו עליו עכ"ל.

שערי תשובה ננעלו, והוא שדין זה שהעתיק מר"ן מתשובות ריב"ש ס"ב היא¹⁴⁴, וז"ל, אשר שאלת העובר על תקנת הקהל שכתוב בהן וכל העובר יהיה מוחרם או מנודה, אם יודע לראובן ששמעון< פרץ הגדר אם חייב לנהוג בו דין מנודה. תשובה, אין ספק שהעובר הוא מנודה, והיה מן הדין שינהגו בו דין מנודה כל מי שיו'דע< בו שעבר, אבל אחרי שלא נהגו בכך מעתה יש לומר שעל דעת המנהג הם מתקנים, שהעובר עונו ישא, אבל הקהל היודעים לא יתפשו במכשול עונו עד שיכריזו עליו, שהרי היא כאלו כתבו כן בתקנה. עכ"ל. הרי לך דמן הדין כל מי שיו'דע שפרץ גדר חייב לנהוג בו דין מנודה. אמנם בהסכמות הקהל אזלינן בתר מנהגא להקל, שרוב הסכמותיהם שייכ'א< לדברא דממונא, אבל החרם שהטילו הב"ד בהרמנא דרוב גאוני עולם למיגדר מילתא כי האי דבנדון, עם כל החומר הכתובות בו, פשיטא ופשיטא דכל איש אשר ימרה את פיהם הוא מוחרם ומנודה לכל ישראל, וכל היודע שעבר בזדון בשאט ב'נפש<¹⁴⁵ וחטא והחטיא את הרבים הרי הוא כאלו הכריזו עליו.

142 תורת הבית, ענין ההתחלה, מהד' רח"ד שעוועל, עמ' קנו.

143 צ"ל: שצח, והוא הסימן בספר חסידים, מהד' ר"ר מרגליות, ירושלים, תשס"ז, של העניין הקודם (שם הנוסח: אפילו ע"י כתבים אסור). העניין הבא (מי שעבר וכו') נמצא אף הוא בספר חסידים בס' תה.

144 מרן בב"י הביא דין זה מתשובת ריב"ש ס' ל, ובבדק הבית ציין גם לתשובה זו.

145 מילה זו כתובה בשולי כתב היד וסופה חסר. הביטוי: בשאט בנפש, מצוי כבר בראשונים (כגון: רמב"ם הל' יסודי התורה ה, י; עבודה זרה ב, ה; מגדל עוז הל' תשובה פ"ג ד"ה ואני אומר; אוצר השירה והפיט לר"י דוידאון, ניו יורק, תרפ"ה, אות ב, מס' 1776 לר"ש דאפיירה, ועוד), וכן מצוי הרבה גם באחרונים.

וכל זה אנו למדין ממה שכתב ריב"ש עצמו בתשובה רמ"ט וז"ל ואין המעוט >[259א] יכולין להוציא עצמן מתקנתם, אבל חייבין [לנהוג] כמו שהסכימו טובי העיר עם רוב אנשי העיר, אלא שבחרמי הקהל הולכין אחר מנהגם, שכל שנהגו שלפעמים קצת יחידים מוציאים עצמם מתקנותיהם ומחרמיהם וכו', ואין הקהל חושבין אותו כעובר על התקנה, אחרי שהוציא עצמו מן הכלל בענין זה. כיון שכבר נהגו בזה, הרי מן הסתם דעת הקהל היא, שהמוציא עצמו מן התקנה לא [י]היה נכלל בה, הואיל וכן נהגו. והרי זה כמו היתר חרמי הקהל שמתירין הם לעצמם שלא בפתח וחרטה שלא ע"פ חכם, והדבר ידוע שאין חרמות ניתרין בדרך זה מן הדין, אלא שכיון שכך נהגו מקדם רשאים הם בזה, שהרי כשמחרימין על דעת מנהגם הן מחרימין. וגדולה מאלו כתב הרשב"א ז"ל בתשובה (ח"א סי' תרצז), שמה שנוהגין בקהלות שמחרימים על תקנותיהם, ואם יש עובר על תקנתם אין מכריזין עליו ואין נוהגין עמו כדן מוחרם אפ"פ שמפורסם לכל שעבר, הוא שמאחר שכך נהגו היה דעתם שאף אם יעבור על החרם לא ינהגו עמו כדן מוחרם, והוא עונו ישא. עכ"ל. הנך רואה בעיניך מה שכתב ריב"ש, אלא שבחרמי הקהל הולכין אחר מנהגם, ודברי רשב"א מאחר שכך נהגו היה בדעתם שאף אם יעבור על החרם לא ינהגו עמו כדן מוחרם. אבל חרמי הב"ד מסתמא מטילים החרם לנהוג בעברין כדן המוחרם, דאלת"ה למה כתבו בדין על חרמי הקהל דווקא, ליכללו בדין זה על החרמים. אלא ע"כ כדאמרן.

ואין לטעון ולומר הלא מהפעולות יודעו הכונות, וכיון שהב"ד לא הכריזו על המורה אחרי שידעו שעבר על החרם יש לנו לומר דמסתמא היה בדעתם שאף אם יעבור על החרם לא ינהגו עמו כדן מוחרם. כי אין המנהג כן בחרם הב"ד, דלאיים לכל העולם מטילים חרם, ואם לא הכריזו עליו אולי היה שלא לעבור על מה דאיתא בגמר' (מו"ק יז ע"א) ופסק אותו מהריק"א בשלחנו סעי' (מ"ד) [מ"ב] וז"ל, חכם זקן בחכמ' או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם אלא א"כ עשה כירבעם בן נבט וחביריו, אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעה. והמורה הזה היה בן ששים לזקנה¹⁴⁶, ואב"ד בעירו, והשתדלו להביאו במסורת הברית בחבלי אדם בעבותות אהבה. מה תאמר, יעשו כן גם עתה, לא כל העיתים שוות, כי הדין דין אמת, ת"ח שסרח ומת בנדויו בי"ד שולחין ומסקלין את ארונם ומבזין אותו¹⁴⁷, והב"ד שהטילו החרם אין בידם לבזותו לעת עתה כי אם באיסור (הדעק) [הדפס] ספרו בעירם, וא"כ יפה הם עושים, דבדין וכהלכה עושים.

ואם יוסיף שנית ידו >הטוען לטעון ולומר, העיקר חסר, והיסוד רעוע, ויפול הנופל ממנו הבנין אשר בנית, כי באמת לא מת המורה בנדויו, יען כי מרצונו הטוב שלח

146 על פי אבות ה, כא. וראה במבוא בתחילת פרק ד על שנת לידתו של רי"ב.

147 לא נתברר דבריו, שהרי הביא לעיל במפורש את פסק השו"ע שאין מנדין אותו בפרהסיא לעולם. וגם אם נדון אותו כמנודה סתם שמת בנדויו, הרי לא שמענו כי מבזין אותו אלא רק מניחים אבן על ארונם, ראה בשו"ע סעיף ג. ואכן בהמשך כתב שבי"ד אין בידם לבזותו לעת עתה; ולא נתברר מה כוונתו במלים "לעת עתה", אלא לעולם אין לבזותו.

תיבת הספרים לגאון שבדורו) כדי שיעשה מהם כפי הדין, ומה היה בידו עוד לעשות, מעשיו מוכיחים על כוונתו הרצויה למפרע להעביר גלולים מן הארץ, ולא חש מעולם לכבוד תלמידו, ונתבטל החרם מעיקרו, ולמה זה אפי' אחרי מותו יזכר עונו אם שב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו, כי הוציא הוצאות מכיסו להחליף התיבה¹⁴⁸, לא כן מהחקים¹⁴⁹, ואסור לומר לבעל תשובה זכור מעשיך הראשונים (משנה, ב"מ נח ע"ב).

מצינו תשובה לדבר מדברי השאלה, וכן כתיב בגוה דכרונא וגם התהילי' וספר ההשבעות עודם בידו, ומחזיק בטומאתו באמרו כמתנצל לפני הגאון שלא שלחם לפי שהתיבה היתה קטנה ולא היתה מחזקת שאר הספרים, וגם כי הגאון עצמו חזר וגזר בגזרת חרם על כל מי שיש בידו עוד מהספרים ומהמכתבים הנ"ל ישלחם אל הב"ד שהטיל החרם, כמו פתן חרש יאטם אזנו היה כאיש אשר לא שומע וכו', עד כי בא יום מיתתו, ולא קם ולא זע וכו'. ואם האמת כן הוא תקנותו¹⁵⁰ קלקלתו, כי נשאר בידו מן החרם, וקרא כתיב ולא ידבק בידך מאומה מן החרם (דברים יג, יח), וכשם שבע"ז כל שהוא אסור בהנאה שכן כתבו בספרי (שם, פיסקא צו), ולא ידבק בידך מאומה מן החרם, מכאן אמרו [בבב] נטל מקל או מזלג או כרכר או שרביט כולן אסורין בהנאה. ובפ' כל הצלמים (משנה, עבודה זרה מב ע"ב, מג ע"ב) מצא כלים ועליהם צורת חמה צורת לבנה צורת דרקון יוליך הנאה לים המלח, ר' יוסי אומר שוחק וזורה לרוח או מטיל לים, אמרו לו אף הוא נעשה זבל וכת[י]ב ולא ידבק בידך מאומה מן החרם וכו'. א"כ גם בחרם כן. ובנ"ד אפי' דף א', אפי' שיטה אחת, שישאר ביד האדם, החרם יחרימנו. וקרא כתיב חרם בקרבך ישראל לא תוכל לקום וכו' עד הסירכם החרם מקרבכם (ויהושע ז, יג). ומי זה יערב אל לבו להיות ערב בדבר שלא נשאר בידו שאר הספרים בהעתק, כמו שנשאר בידו ס' תהילים וס' ההשבעות, דמאי אולמייהו דהני מהני. ועוד, שכל המכתבים שנשארו בידי תלמידי תלמידו בגלל דבריו שהחזיק את ידיהם ונתן יד לפושעים, בודאי הנה הנם כאלו נשארו [בידו], בידוע שלוחו של אדם כמותו (קידושין מא ע"ב), וגם כי קי"ל אין שליח לדבר עבירה (שם מב ע"ב), כיון שהוא לשעבר היה אב"ד באו"תה העיר, על פיו יצאו ועל פיו יבואו להרע או להטיב, הוא גרמא בנזקיהם, והגורם תקלה לחבירו הוא נכנס תחתיו לכל עונש', כי כן דרשו רבותינו על ואם הפר יפר אותם א[י]שה אחרי שומעו [ונשא את עונה] (במדבר ל, טז), אחרי ששמע וקיים חזר והפר לה הוא נכנס תחתיה לעונש', שהגורם תקלה לחבירו הוא נכנס תחתיו (ספרי שם, פיסקא קנו). ואם כן המורה הזה

148 זו לא שמענו במקור אחר. אולי כוונתו לומר שלצורך משלוח התיבה היה צריך להחליפה, וגם זו לא שמענו.

149 לא נתבררה כוונתו במילה 'זו'. אולי כוונתו כי אין להתנהג ככה עם רי"ב, כי אין זה תואם את החוק, שהרי אסור לבעל תשובה וכו'.

150 תקנתו. וכן הוא לקמן, עי' הע' 180.

מת בנדוי על שנשאר בידו מן החרם, ועל מה שנשאר ביד תלמידי תלמידו ע"פ דבריו, שהחזיקם לעמוד במרדם עד היום.

ואם הטוען יאמר שלשו וישלשו טענה שלישית לאמר, הלא קושטא קאי ודינא יתיב בספרין פתיחו, מנודה לעירו מנודה לעיר אחרת ומנודה לעיר אחרת אינו מנודה לעירו (מו"ק טז ע"א). והחרם הוטל בעיר אחרת, ואין החרם חל עליו. וכן נראה שהיה דעתו, ממה שמצינו כתוב בשאלה שכתב לתלמידי תלמידו שלא יחושו לחרם שהוטל מאת הב"ד בהורמנותא דרבנן סבוראי דלית ביה ממשא כלל והרי הוא כחרמו של ים¹⁵¹, ומסתמא עלי דין זה חזק יתדותיו, דאי לא תימא הכי תלי תניא בדלא תניא. דברים אלו דוחו ולא יכלו קום, כי אפילו אם תמצא לומר שדין זה שייך בב"ד, המוחש לא יוכחש שלמעט בעיר הזאת שהוטל החרם¹⁵² הוא מוחרם, וא"כ בעיר הזאת אפי' לפי דעת הטוען לא שונה ולא שונים לו, ואיך יותן לו רשות מאב"ד להדפיס ספרו לשנות תשובותיו בעיר הזאת שהוטל החרם, כ"ש שנ"ד עבר על נדוי שחייבין כל ישראל לנהוג בו נדוי, דלמיגדר מילתא הוטל החרם, וכמה רבוותא הסכימו בדבר לגדור פירצה גדולה בישראל. הלא זה הדבר אשר כתב הרמב"ם ז"ל בהלכות ת"ת פ"י אות י"א¹⁵³ וז"ל, הרב שנדה לכבודו כל תלמידי חייבים לנהוג נדוי במנודה, אבל תלמיד שנדה לכבוד עצמו אין הרב חייב לנהוג בו נדוי אבל כל העם חייבין לנהוג בו נדוי. וכן מנודה לנשיא מנודה לכל ישראל מנודה לכל ישראל אינו מנודה לנשיא, מנודה לעירו מנודה לעיר אחרת מנודה לעיר אחרת אינו מנודה לעירו. בד"א במי שנדוהו על שבזה את ת"ח, אבל מי שנדוהו על שאר דברים שחייבים עליהם נדוי, אפי' נדהו קטן שבישראל חייבין הנשיא וכל ישראל לנהוג בו נדוי עד שיחזור בתשובה מדבר שנדוהו בשבילו, ויתירו לו. עכ"ל. גם אין לומר שטעה ברואה, שחכם היה. ואפי' את"ל שוגג היה, משנה שלימה שנינו הוי זהיר בתלמוד ששגגת תלמוד עולה זדון (אבות ד, יג), וא"כ בזדון עבר על נדוי שהיה מנודה לכל ישראל. ולא הועיל לו כלום מה שאמר שהחרם אינו חרם, כי החרם חל בעל כרחו של אדם כאשר כתב הרמב"ן ז"ל במשפטי החרם הובא בס' הכלבו (ס' קמח) דף קנ"ו וז"ל, נמצאו ד' דרכים בחרם שאינו כשבועות ונדדים, שאינו צריך להוציא מפיו, ושהוא יחל¹⁵⁴ בעל כרחו ושלא בפניו, והעובר עליו פורש מן הצבור כדיני הנדוי, ויותר עליו שהוא מתחייב עליו מיתה לפעמים, ע"כ. והמוחרם לכל ישראל אינו שונה לאחרים, וכל שכן שאין מדפיסין חברו כדי שילמדו אחרים ממנו.

ואם יוסיף עוד לחפש בנרות לזכות ולומר שעם כל זה החרם בטל, כי כוונת הב"ד לא היתה רצויה במעשיהם אלא הכל עשו בשנאה שבלב שהיה [260א] להם נגד תלמידו ונגדו, וצריך המנדה לכווין לשם שמים כדי לעשות גדר לתורה ולכבוד

151 ראה לעיל הע' 84.

152 כלומר בעיר ונציה.

153 לפניו הוא הל' יג-יד.

154 חל.

לומדיה ... ק ריבי¹⁵⁵ רב בעל תה"ד תשובה רע"ד, הביאה ב"י בהלכות נדוי וחרם וז"ל, חכם א' שונא לבעל הבית מאד, ונכשל אותו ב"ה¹⁵⁶ במילתא דחייב עליה נדוי בהלכה וקפץ אותו החכם ונדהו כהלכה, אבל הכל מכירים ומרגישים שלא נדהו רק מחמת שנאה כי היו אחרים ג"כ שנכשלו באותו הענין ולא אשגח בהו לנדות. יראה דיש להביא ראייה דאין נדויו נדוי כה"ג, מהא דאמרין בירושלמי (מו"ק ג, א) ומייתי לה בהגהות מימון (הל' תלמוד תורה פ"ו הי"ב) ובי"ד (טור סי' של"ד) ת"ח שנדה לצורך עצמו אפי' כהלכה אין נדויו נדוי, וכתב בי"ד בשם אבי"ה לא ידענא מהו לצורך עצמו [וכו']. ונראה דנ"ד להא דמיא, דמה לי מתכוין להשתכר בהתרתו ממון, ומה לי מכוין לנקום נקמתו ממנו להכניע שונאו, גם זה שכתב לעשות נחת רוח ליצרו, דנראה טעם הדבר שצריך המנדה לכוין לש"ש. עכ"ל. הרי ברור שחרם שהוטל מחמת שנאה אינו חרם.

גם על ארבעה לו אשיבנו, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. על מה שאומר שהב"ד שהטיל החרם היה שונא לתלמיד המורה, אלה הדברים מן השפה ולחוץ הם יוצאים, בלי שום ראייה, לא ברורה ולא בלולה, שאיך יתכן ששמונה¹⁵⁷ רבנים שבב"ד יתחברו ויסכימו לשנוא אדם א' על לא חמס עשה, ולא מרמה בפיו, ושנאה תעורר מדנים מצודים וחרמים, והרי על פי שנים עדים יומת המת (דברים יז, ו), ולא חיישינן לקנוניא שמחמת שנאה העידו עליו. ואפי' את"ל דמחמת קנאה לרוב חכמתו נתעוררו בתחילה לענותו ולבסוף לכלותו¹⁵⁸, איך יעלה על הדעת שרוב בניין ורוב מניין גאוני אשכנז פולין ודאנימארקא הסכימו לדעתם ופלו פניהם להחרים את כל מי שיש בידו מן מכתביו אם לא יביאו אותם אל הב"ד. ואין לומר שהב"ד כחשו בנסח החרם בהזכרת שמותם¹⁵⁹, שהרי החרם נדפס באלטונא¹⁶⁰ עיר שבדאנימארקא¹⁶¹ קרובה לגלילות אשכנז ופולין, ואילו לא הסכימו עם הב"ד היו צווחים ככרוכייא בייא בייא¹⁶² על הב"ד טובא, ודבר כזב אמרתם עלינו. ועוד ששנה אחת קודם שהטילו הב"ד החרם הוטל חרם כמוהו באלטונא מהגאון המפורסם

155 כאן כתובות כנראה שתי מילים קשות לקריאה, אבל הדילוג עליהן אינו מפריע להבנת העניין.

156 בעל הבית.

157 ב"אגרת כללית לשלוח את נוסח החרם לראשי קהלות איטליה", ששלחו רבני ונציה, חתומים שישה רבנים, ראה אגרות, אגרת קלז עמ' של; מהד' שריקי עמ' שסז.

158 על פי ברכות ז ע"ב: "רב הונא רמי: כתיב לענותו וכתיב לכלותו - בתחילה לענותו ולבסוף לכלותו".

159 באגרת קלו, שהיא טופס החרם, עמ' שכז; מהד' שריקי עמ' שסג-שסד, מפורטים כל שמות הרבנים שהסכימו לחרם.

160 ראה במבוא פרק ה.

161 כיום אלטונה נמצאת בצפון גרמניה, אבל עד לאמצע המאה התשע עשרה אלטונה נכללה בדנמרק.

162 על פי יומא סט ע"ב: בייא, בייא. וכתב שם רש"י: לשון זעקה וקובלנא. וכן מצינו לשון זה במקומות נוספים בדברי חז"ל.

כמהר"ר יחזקאל קאצליבונגן נר"ץ והרב הגדול מקנא קנאת ה' צבאות כמהר"ר משה חאגייס נר"ץ¹⁶³, האם נאמר שגם הם היו שונאים אותו ומקנאים לחכמתו, לא יאומן כי יסופר. אלא ודאי היתה כוונתם רצויה ומעשיהם רצויים, להעביר הטומאה מן הארץ ולהרים מכשול מדרך עמינו, כאשר עשו קדמונינו, קדושים אשר בארץ המה, בכל פעם אשר קמו פריצי הדור על ה' ועל משיחו, ולחלל קדושת תורתו בשקריהם ובפחזותם, ובכל עת סייעתא דשמיא היה על המקנאים את קנאתו וקנאת תורתו, ונביאי השקר היו לרוח¹⁶⁴ כהנדוף עשן ינדוף, כהמס דונג מפני אש, יאבדו רשעים מפני אלקים. א"כ הב"ד שהטילו החרם לא לצורך עצמן עשו, ולא לנקום נקמת שונאם עשו, אלא פרצה מצאו וגדרו בה כדחזי. גם מה שאמר שמחמת שנאת הב"ד לרבו המורה הטילו החרם, אין לו רגלים, שהחרם הוטל בכללות על כל מי שיש בידו ממכתבי תלמידו, ואיך יאמר באיסור כולל שנאה וקנאה ותחרות, וכי רבני הב"ד נביאים היו שהיה לו לעבור על החרם בשלוח תיבת החבורים ולא התהלים וספר ההשבעות [או] איזה ספר אחר מחבורי תלמידו, דבר [זה] לא יכילהו הרעיון. סוף דבר גם הטענה הזאת הבל יפצה פיה¹⁶⁵, בבלי דעת מילין הכביד, והאמת יורה דרכו, כי ישירים דרכי ה', צדיקים ילכו בם ופושעים ילכדו בם.

ואם המהפך בזכותו חמישיתו יוסף [2260] עליו ויאמר, תינח בעודו בחיים חייתו חייבים אנו לנדותו ולבזותו להטות לבבו אלינו למען ישוב מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיו, ויתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם הלומדים מדרכיו למצוא עונו לשנוא ת"ח המקנאים קנאת ה'. אבל אחרי מותו, מה אכפת לן מה יועיל או מה יזיק אהבתו ושנאתו, הלא קרא כתיב גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה, וחלק אין להם עוד [לעולם] בכל אשר נעשה תחת השמש (קהלת ט, ו), ואם כן למה לא נאמר הלכה מפי המורה אשר מת בנדוייו, שגם כי¹⁶⁶ בחיים חייתו היה שונא ומקנא לבני הישיבה, לעת הזאת שנאתו וקנאתו ספו תמו מן בלהות, לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם, הס כי לא להזכיר עונו לדור אחרון, והטוב ההוא אשר יעשה בהוראת תשובותיו יכפר בעד עונותיו, ולמה יגרע מן הטוב הזה אחרי פטירתו, ומאומה לא נשא בעמלו, עמל ואין, לעולם שכולו טוב ואין בו לא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, כי אם שלום שלום לרחוק ולקרוב.

אף על זה פקחתי עיני, ואותו אביא במשפט על כל נעלם בראיות ראויות באופן לא ישמע עוד בחוץ קולו, והוא, כי מלבד שעבר על החרם, היה לו ללעג ולקלס לחרפה ולבושה כבוד ישיבתנו, בכתבו לתלמידי תלמידו ולזקני העיר אשר היו בתוכו כי החרם של רבני ויניציאה הוא בטל ומבוטל כחרס הנשבר שאין בו ממש, ולא (שו)

163 ראה אגרות, אגרת קיא, עמ' רפט-רצא; מהד שריקי עמ' שכג-שכה. הם חתמו בתאריך פ' יגש שנת תצ"ה.

164 רמז כאן לשבתי צבי, וגם חושד ברמח"ל שאף הוא סוג של נביא שקר.

165 לכאורה צ"ל: פיהו, או: פיו.

166 שלמרות כי בחיים וכו'.

[שב]¹⁶⁷ מלבזותם עד שעשה מודעא, היינו מאניפיסטו בלשון לעז, להוציא לעז על בני הישיבה, באומרו שכל מעשיהם הבל המה מעשה תעותעים, בעת פקודתם יאבדו, וכל כוונתם אינה אלא להוציא דבה על אנשים גדולים מהמה, וקנאת סופרים תרבה חימה ושטף אף, וכל לחם צידם הוא לחם כזבים, וכהנה רבות עמו, הרבה לחרף ולגדף ת"ח וזקני תורה אשר מעולם לא יצא תקלה מתחת ידם, ועל כן אין להם למחול על כבודם ולומר הלכה משמו בהדפסת ספרו. תא חזי מאי דאיתא במס' הוריות פ' כהן משוח (וג' סע"ב יד ע"א) דקנסינהו רשב"ג לר"מ ור' נתן דלא לימרו שמעתא משמייהו כד בקשו לעקור כבודו באמור לו תני לן עוקצין, ואיתא התם דתני ליה ר' לר' שמעון ברבי אחרים אומרים אלו היתה תמורה לא היתה קרבה, א"ל מאן הן הללו שמימיהן אנו שותין ושמותם אין אנו מזכירין, א"ל בני אדם שבקשו לעקור כבודך וכבוד בית אביך, א"ל גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם כבר אבדה (קהלת ט, ו), א"ל האויב תמו חרבות לנצח (תהלים ט, ז), א"ל ה"מ היכי דאהני מעשייהו [רבנן לא אהני מעשייהו], הדר אתננייה משום ר' מאיר אמרו אלו היה תמורה לא היה קרב, אמר רבא אפי' ר' דענותא הוא אמרו משום (מאית אמר) ר' מאיר אמר, ר' מאיר אמר לא קאמר. ע"כ. וכתב רש"י ז"ל, א"ל האויב תמו חרבות לנצח, דמשמע אפע"פ שכבר מתו חרבות לנצח ואין יפה להזכירם. אפי' ר' [בין], דעניו היה, לא נהג ענותנותא יתירא, דאמר משום ר' מאיר ולא רצה לומר בהדיא אמר ר' מאיר. ע"כ. דון מינה ואוקי באתרין בק"ו בנו של ק"ו, אם ר' [בין] שהיה עניו מאד מכל האדם שבדורו לא רצה לומר שמעתא משמייהו דר' מאיר ור' נתן שהיו גדולי הדור ומימיהם היו שותים אפי' אחרי מיתתם, גם כי לא אהנו מעשייהו במה שבקשו לעקור כבוד אביו, מה יעשו חכמי הדור יתום כזה דלגבי ר' [בין] כלא חשיבין בכל מדה טובה וענוה בכללן. והמורה הידוע פעל ועשה מה שחשב בעקירת כבודן של רבני ויניציאה כי לא רצה לשמוע בקולן, וכתב בכל גלילות איטליאה דברים שהם בבל יאמר עליהם, ככתוב בשאלה [261א] וכדלעיל, בודאי דיפה הם עושים שלא להסכים בהדפסת ספר המורה בהזכרת שמו אפי' תשובותיו תהיינה לעזר ולהועיל, כ"ש כי לפי הנשמע דפסק דברים שלא כהלכה לתאוות הניצוח ולקיים דברי בנו שהור' [ה] שלא כדיון, וכתב בראש דפא תשובות הגאון הגדול וכו'¹⁶⁸ מאי דלא איתמר על הרא"ש (הר"ש) שב"א וריב"ש והר"ן ראשי אלופי ישראל, בודאי שעל זה וכיוצא נאמר האויב תמו חרבות לנצח, אפע"פ שכבר מת חרבות לנצח, ואין ראוי להזכירו ולומר הלכה משמו, וכ"ש להדפיס תשובותיו.

ואין לומר דשאני ר' [בין] דנשיא הוה וחייב היה לחוש ולחוס על כבודה¹⁶⁹, מה שאין

167 אולי צ"ל: חש.

168 בשער תודת שלמים נדפס: "החלק השני נקרא לחמי תודה שאלות ותשובות מן הרב הגדול הגאון כמוהר"ר ישעיהו בן הגאון כמהר"ר ישראל חזקיהו באסאן זצוק"ל". לפי דברי רי"פ כאן עולה כי שער הספר הוכן בידי רי"ב עצמו בחייו, וקצת ראייה לכך היא העובדה שבנוסח השער אין רי"ב מוזכר בברכת המתים.

169 כבודו.

כן ברבני ויניציאה שהם בכלל חכם שמחל על כבודו כבודו מחול (קידושין לב ע"א), דבמחילת כבודו אין חלוק בין נשיא לחכם, דגם נשיא שמחל על כבודו כבודו מחול כאשר כתב הרמב"ם בפ' ששי מהלכות ת"ת אות ד' וז"ל, הרואה חכם אינו עומד מפניו עד שיגיע לו לארבע אמות וכיון שעבר יושב, ראה [אב] ב"ד (עובר) [עומד] מלפניו משיראנו מרחוק מלא עיניו, ואינו יושב עד [שיעבור מאחריו ארבע אמות, ראה את הנשיא עומד מלפניו מלא עיניו ואינו יושב עד] שישב במקומו או עד שיתכסה מעיניו, והנשיא שמחל על כבודו כבודו מחול (וכאשר כתב הרמב"ם בפ' ששי מהלכות ת"ת אות ד' וז"ל הרואה חכם אינו עומד).¹⁷⁰ והטור אחרי דין כלם כתב (יו"ד סי' רמז), וכלם שמחלו על כבודם כבודם מחול. א"כ החכם והנשיא שוים בדין זה. ואין לתפוס על רבני ויניציאה מההיא דפ' ר' עקיבה (שבת פח ע"ב) הנעלבים ואינם עולבים שומעין חרפתם ואינם משיבין וכו', דזה נאמר כשנתבזה בסתר, אבל בפרהסיא אסור למחול אם לא יתבקש ממנו מחילה, כן כתב הרמב"ם בסוף הלכות ת"ת וז"ל, וכן היה דרך חסידים הראשונים שומעים חרפתם ואינם משיבין ולא עוד [אלא] שסולחין למחרת ומוחלין לו.¹⁷¹ וכו'. בד"א כשבזהו או חרפוהו בסתר, אבל ת"ח שבזהו או חרפו אדם בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו, ואם מחל נענש, שזה בזיון התורה, אלא נוקם ונוטר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו. א"כ המורה הזה שבזה וחירף ישיבה של ת"ח בפרהסיא, ולא בקש מהם מחילה ומת, אסור למחול לו, ומי שמוחל לו נענש. וכ"ש שאסור להסכים להדפיס ספרו, שהעושה כן יורה יורה ידיו ידיו כי אין לחוש לביזיון התורה וכל דאלים גבר, ושטף ועבר עד צוואר, ולית דימחי בידה ויאמר ליה מה עבדת. זאת ועוד, דהמבזה ת"ח נקרא אפיקורוס אליבא דכ"ע, והכי איתא בחלק (סנהדרין צט ע"ב), אפיקורוס רב ור' חנינא דאמרי תרוויהו זה המבזה ת"ח, ר' יוחנן וריב"ל אמרי זה המבזה חבירו בפני ת"ח, וכ"ש¹⁷² המבזה ת"ח עצמו. ובג"ד תרוויהו איתניהו ביה במורה הזה, שבזה ת"ח כשלא חש לדבריהם ולחרם שהטילו הב"ד על מכתבי תלמידו, בזה חבירו בפני ת"ח במודעא שכתב נגד רבני הישיבה ושלחה אל כל ישיבות איטליאה. ואפיקורוס אין לו חלק לעה"ב, ואנן ניקום ונדפיס ספרו.

ואם ישיב בעדו המהפך בזכותו, רבני הישיבה היו ראשונים לבזותו, כי כתבו לגאוני אשכנז פולין ודאנימרק"א שהמורה, בשובו מעיר הקרובה לעיר שתלמידו שוכן שם¹⁷³, פתח את התיבה שספרי תלמידו גנוזים שם ולקח מקצתם ולמד בהם עם תלמידו¹⁷⁴, ודבר זה לא ראו רבני הישיבה, והוציאו דבה עליו וחרפוהו, והם נכנסו

170 הסוגריים והכתוב בהם נמצאים במקור.

171 לפנינו: שמוחלים למחרת וסולחים לו.

172 אלו דברי המחבר.

173 כנראה ריגיו, מקום מושבו של רי"ב, והיא סמוכה לפדובה.

174 ראה אגרות, אגרת קג שכתבו רבני ונציה לר"מ חאגיז, עמ' רסט, והערה 152; מהד' שריקי עמ' שא-שב. [אבל רבני פדובה כתבו אגרת שבה הם מעידים שהתיבה לא נפתחה, ראה אגרות קיב-קיג, עמ' רצב-רצד; מהד' שריקי עמ' שכה-שכח. גם בגבית עדות לפני רבני

בכלל האפיקורסים בתחילה, והוא לא [בא] לתגר זה אל[א] לנקום נקמתו מהם ולהגיד לאדם יושרו כי הוא צדיק בדינו ולא עולתה בו. לא כן נראה מאגרת הכללית אשר כתבו רבני הישיבה לעין כל, כי הם לא כתבו אלא הדברים עצמן [2261ב] שכתב יקותיאל ווילנא משנה תלמידו¹⁷⁵ לרב א' מרבני הישיבה בעצם תומכו¹⁷⁶. ואפי' אם ת¹⁷⁷ל¹⁷⁷שכחש לו, היה לו להמורה להתנצל באגרתו עם רבני הישיבה בראיות המורות ששוא ודבר כזב כתב יקותיאל לא' מהרבנים, מה שמעולם לא עלה בדעתו, ולא היה לו לפעור פיו לבלי חוק ולהרחיב כשאל נפשו נגדם, כי בתם לבבם ובניקיון כפם כתבו מה שנכתב אליהם. וא"כ התנצלותו¹⁷⁸ תורה על רוע מדתו, ותקנותו¹⁷⁹ קלקלתו, וחזר הדין שיש לבזותו ולא להדפיס ספרו.

והעולה על כל זה, שבנוסח החרם נאמר שמי שיעבור על שפיר גזרתם יהיה בחרם בעולם הזה ובעה"ב¹⁸⁰, כי אליבא דמקצת רבונא אין לו התר אפי' קבל עליו מעצמו החרם ולא החרימוהו אחרים על עברו את דבריהם, (כן) כן כתב הרב"י בסי' הנ"ל, מנדה עצמו בעה"ז ובעה"ב כתב הרשב"א (ח"ג סי' שכו) שחכם עוקר הנדר מעיקרו ולשון חכמים מרפא (משלי יב, יח). אבל המרדכי בשם הר"ף כתב בפ' האומנים (ב"מ סי' שנד) שנדוי של עה"ב אין לו היתר כלל, וכן כתב רבינו ירוחם (נתיב יד ריש ח"א, דף קיב ע"ד) בשם רבותיו. וטעמא דר"ף, י"א דאכתי לא חל הנדר, והרב"י¹⁸¹ (וי"ד סי' רכח) כתב טעמא אחרינא שהרי נכנס בנדוי הבריות בעה"ז ובנדוי המקום בעה"ב, ונדוי הבריות תלוי בהיתר הבריות, ונדוי של מקום תלוי בהיתרו של מקום. וכן מצינו ביהודה שהיו עצמותיו מגולגלים עד דשרייה רחמנא, וכתב רבינו ירוחם (שם) שלפי שנדוי העה"ב אין לו היתר לא התירו לו לא יעקב ולא מרע"ה, והיו עצמותיו מגולגלין בארון עד שהתפלל עליו מרע"ה (ב"ק צב ע"א). עכ"ל. ובספרו הקצר לא הביא כי אם סברת המחמירים, וכתב בסי' של"ד סעיף ל"ב, המנדה עצמו בעה"ז ובעה"ב יש אומרים שאין לו התרה, ולכן שומר נפשו ירחק ממנו. ע"כ. אע"ג דבסי' רכ"ח סעיף מ"ה כתב שתי הסברות, עם כל זה תפוס לשון אחרון קים לך. ורש"ד[ס] כתב בתשובותיו ל"ד סי' קל"ט אם אמר שאינו יודע שהמנדה עצמו בעה"ב אין לו

מודונא, אגרת קמ, עמ' שלח (מהד' שריקי, עמ' שעה) מוזכר חשד זה, ורבני מודונא שוללים אותו. וראה גם אגרת קמד של ר"ש מורפורגו, עמ' שמח; מהד' שריקי עמ' שפה].

175 לא מצאתי ביטוי זה במקום אחר, והביטוי מלמד על החשיבות של התלמיד הזה בעיני אחרים, שהוא כעין שני לרמח"ל.

176 כך כתבו רבני ונציה לר"מ חאגיז, ראה אגרת קג, עמ' רסט; מהד' שריקי עמ' שא-שב. אגרת זו של רבני ונציה כתבה רי"פ ושם מוזכר שר' יקותיאל כתב כן לר' שלמה זלמן מלבו. אמנם כאן הוא מכנה את האגרת שבה נכתבו הדברים הללו בשם "אגרת כללית", ובכינוי זה מכונה אגרת קלז, ושם ליתא לעניין זה.

177 תמצי לומר.

178 כלומר, ההתנצלות שרבני הישיבה הם שכתבו ראשונים כנגדו.

179 ותקנתו. ראה לעיל הע' 150.

180 אגרת קלו, עמ' שכח; מהד' שריקי, עמ' שסה.

181 גם הטעם הקודם "דאכתי לא חל הנדר" הובא בב"י שם, אמנם הובא בשם יש מפרשים.

התרה יכולין להתיר לו, דייקנין מדבריו שכשיודע דאין לו התרה אין מתירין לו. ובנ"ד יודע היה, דצורבא מרבנן ומורה בעירו הוה, ואם אין לו התרה היאך יעלה על הדעת לכבד בעה"ז מי שהוא מבזה בעה"ב. וגם כי כתב מור"ם¹⁸² בשם מהר"ן¹⁸³ פאדובה בתשובותיו סי' י' וז"ל, ואם כבר נדה כך אין להתירו אלא במקום מצוה כדן הנו' [דר] על דעת רבים, ע"כ, ויאמר המהפך בזכותו שמקום מצוה הוא זה להגדיל תורה ויאדיר. אין זה, שכבר כתבנו בתחילת דברינו שאם הת"ח אינו דומה למלאך ה' צבאות לא יבקשו תורה מפיהו, וכתב רש"י ואי לא אל יבקשו תורה מפיהו הואיל וסנו שומעניה, הא דצריכי ליה רבנן לאו כלום הוא דמוטב דלא ילפי מיניה. ע"כ. ובנ"ד דאיכא חלול ה' בפרהסיא סנו שומעניה, ואין מבקשין תורה מפיהו.

כ"ש בהצטרף יחד כמה טעמים ואופנים הנשאו לעומתם¹⁸³, שעל כל א' [חד] מהם חייב נדוי. והם, הא' שזלזל בת"ח, וקי"ל המזלזל בת"ח נקרא אפיקורוס ואין לו חלק לעה"ב וחייב נדוי. הב' שזלזל בנדוי, וקי"ל שהמזלזל בנדוי מניחין אותו בנדוי עד שימות וסוקלין את ארונו ואין מתירין לו. הג' שחייב נדוי על כי קבעו לו ב"ד זמן להביא להם המכתבים בחרם ואיסור כולל ולא אבה שמוע לקול מורים. (ה"ז) [הד"ן¹⁸⁴ חייב נדוי כמי שיש בידו <דבר> מזיק ואינו רוצה להסירו מרשותו, ואם בדבר המזיק [262א] לגוף נאמר כ"ש בדבר המזיק לנפש, שאם ימצא ברשותו מן המכתבים ההם מי שאינו יודע הדברים כהויתן יבוא לגרור אבתריהו ולקצוץ בנטיעות חלילה. הה' שחייב נדוי כמביא את הרבים לידי ח"ה¹⁸⁵, ואין ח"ה יותר מזה שמחפין על שרץ הארץ המתגאה ומתנשא לאמר שיתבטל תהילים שעשה דוד ברוח הקדש ויקרא תהילים שחבר הוא ברוח טומאה, כאשר הובא בשאלה¹⁸⁶. הז' הוא חייב נדוי כמעכב את הרבים לעשות מצוה, והוא עכב את אנשי עיר התועב מלשמוע דברי חכמים שגזרו הבאת המכתבים לעשות בהם כאשר יחייב הדין וההלכה. אלו הן שבע תועבות נפשו, והם מהכ"ד דברים שכתב הרמב"ם (הל' תלמוד תורה פ"ה הכ"ד), ואחריו כל אדם ימשוך. וכולי עלמא מודו שאם עשה א' מהם מנדין, כ"ש על שבע מהן דליכא מאן דפליג דמנדין ולא מתירין אם מת בנדוי וכדכתיבנא.

ואם עדיין יקשה ויאמר המהפך בזכות ספרו, תינח שאין מכבדין למי שמת בנדוי ומחמתו לא יודפס הספר, אמנם אם האב חטא הבן מה חטא, הרי קי"ל דהמצווה שלא יקברוהו למאן דסבירא ליה דקבורה משום כפרה שומעין לו, ברם למאן דסבירא ליה בזוי דקרוביו אין שומעין לו (סנהדרין מו ע"ב), ובנ"ד איכא בזיון לבן

182 הגהות הרמ"א, יו"ד סי' רכח סמ"ה.

183 מליצה על פי יחזקאל א, כ: והאופנים ינשאו לעומתם. שם הוא מלשון מלאכים, וכאן מלשון אופן, אפשרות, טעם.

184 נראה שכצ"ל.

185 =חילול השם.

186 כנראה שכוונת רי"ף שחילול השם אחד יש בביטול תהילים של דוד וחילול שני בקריאת המזמורים שחיבר רמח"ל 'תהילים', ועל כל אחד מהם חייב נידוי, וא"כ יש כאן שני טעמים לנידוי ולא רק אחד.

כשלא יודפס ספר אביו, ובן לא ישא בעון האב נאמר. גם זו אינה טענה, כי כבר רמו קראי ההדדי¹⁸⁷, כתוב א' אומר פוקד עון אבות על בנים (שמות לד, ז) וכתוב א' אומר ובנים לא יומתו על אבות (דברים כד, טז), ל"ק כאן כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם כאן כשאין אוחזים מעשה אבותיהם בידיהם (ברכות ז ע"א). ע"כ. ובנ"ד הבן אוחז מעשה אביו בידו, שהרי התהילים וס' ההשבעות לא הביאם אביו לקבר אבל הניחם בין מכתביו, והבן לא הביאן לב"ד אכן עדיין מחזיק בהם, וא"כ גם הוא בכלל החרם כאביו, ולמה זה נחוש לכבודו או לביזיונו אם הוא אינו חושש לכבוד התורה ולומדיה ומחזיק בטומאתו ולא ירפנה. ועוד, דאין זה בזיון לבנו, שאם אינו מדפיס אותו בעיר הב"ד מי המונע שלא ידפיסנו בשאר עיירות, ובזיון זה אינו דבק בנפשו. ונדון זה למה הדבר דומה, למאי דאיבעיא התם (סנהדרין מו ע"ב) הספדא יקרא דשכבי או יקרא דחיי, ומקשה תלמודא למאי נפקא מינה, למאן דאמר לא תספדוני, ומסקינן דהספדא יקרא דשכבי, ומאן דאמר לא תספדוהו דלא חייש ליקרא דידהו אין מספידין אותו. ובנ"ד אביו (ד)לא חייש ליקרא דעיר הב"ד, דאלו היה חייש ליקריה הוה עביד כוותיהו, ואם הוא לא חש ליקרא דידהו, והדפסת הספר יקרא דידהו הוא, למה יכבדו בנו, ולא ידע דבר זה ומעולם לא חש לזה. כ"ש וק"ו שגם הבן התל במ ועשה קנוניא עם איש אחר לרמות הב"ד באמרו שרוצה להדפיס תשובות רבינו ישעיה אחרון בעל שלטי הגבורים, והתשובות היו של ר' ישעיה באסן, שבודאי לא יחרוך רמיה צידו (משלי יב, כז) על כזה נאמר. על אחת כמה וכמה שכמה קטטות ומריבות נתעוררו על הדבר הזה, שאין שום ספק שאין להדפיס הספר ההוא בשום מקום ואין צ"ל בעיר הב"ד הנ"ל, שא"כ מצינו חוטא נשכר, והיינו מחזיקין ידי עוברי עבירה, ולא יעשה כן בישראל.

אמנם הדבר מסור ביד הב"ד, אם יראו שבנו שב בתשובה שלמה בהביא לידם ס' התהילים וס' ההשבעות וכל ספר ומכתב שבאולי עוד נשאר בידו, ובאגרת תחנונים יבקש מהם לעקור את החרם [ב262] מעקרו ולהתירו היתר גמור ובאיזה אופן היותר מועיל ומספיק לכבוד ה' ותורתו ולומדיה, ובכללן כל חכמי ישראל הנזכרים בנוסח החרם וגם מע' [לת] אנשי הוועד שבעיר הב"ד שגם הם היו לאחדים ו[ב]הסכמתם ג"כ הוטל החרם, שאז יוכלו לעשות כל אשר יראה בעיניהם, עינים מאירות, ולית דימחי בידן, ידים מוכיחות, כי התורה ניתנה לחכמים ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע. הן אלה קצות דרכי, לפי דברי חכמים כדרבונות וכמסמרות נטועים, מפלאות תמים דעים. והאל יצילנו משגיאות, ומנסתרות ינקנו, ונראה אור כי יהל בתורתו הקדושה, תורה צוה לנו משה מורשה, אכי"ר.

בס' [דר] והטהרו והחליפו שמלותיכם (בראשית לה, ב; פר' וישלח, חודש כסלו), שנת שאר ישוב שאר יעקב אל אל גבור (ישעיהו י, כא).

משנתו של הראי"ה קוק זצ"ל בדבר הגיל הראוי לעיסוק בלימודי חול, ויישומה בישיבת "תורת ירושלים"*

הקדמה

מניעת בורות מול רכישת השכלה
הדרך לגדל תלמידי חכמים – לימוד על טהרת הקודש
עדויות לגבי דעת הרב זצ"ל
ישיבת "תורת ירושלים"
סיכום

הקדמה

בכתבי מרן הרב קוק זצ"ל מצויים מקורות רבים העוסקים ביחס ללימודי חול. בין השאר מציין הרב את חשיבות העיסוק בהם מכמה בחינות: א. סיוע להבנת חלקים רבים בתורה: "כל מה שיחסר לאדם מחכמות העולם, נגד זה יחסר לו עשרת מונים מן התורה, אמר רבנו הגר"א ז"ל לנאמני ביתו"¹. ב. השפעה על הדור: "למען יכיר את הסגנון הכללי של צביון הרוח שבדורו, כדי שידע איך לפרנסו ולהטיבו"². ג. קידוש השם לעיני העמים: "ראוי לישראל ובפרט לחכמי תורה שידעו אותן, שעל ידי זה מתקדש שם שמים"³. ד. שלימות רוחנית וקיום מצוות אהבת ה': "בכלל, מביאים כל המדעים לההכרה האלקית ולאהבת אלקים, אם כן הם כלולים בציווי של שמע ואהבת, שעל זה סובב והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך, ושננתם לבניך"⁴. ה. עילוי גשמיותו של העולם: "והנה, אם היו ישראל יודעים ומבינים בכל

* תודתי נתונה לארכיון "בית הרב", ובפרט למנהל הארכיון הרב ארי שבט; ל"גנזך הציונות הדתית" במוסד הרב קוק ומנהלו ר' דניאל רובינוף; ולר' משה נחמני, ארגון "אור האורות". על נושא זה ראה גם במאמר "לימוד תורה בגיל הנעורים", צהר ט, חורף תשס"ב, עמ' 119 ואילך (התפרסם גם ב'עיסורי כהנים' 218 [טבת תשס"ג] עמ' 18 ואילך).

1 עקי הצאן, סוף מאמר "דרישת ה'".

2 שם.

3 מאמרי הראיה עמ' 438.

4 שמונה קבצים א, תתק.

חכמה ומדע היו החכמות עצמן מתעלות, שכל אחת היתה סיבה להגיע לקדושה ולמעלה עליונה"⁵.
כך דעת הרב ברמה העקרונית, ויש לבחון מה היא הדרכתו למעשה.

מניעת בורות מול רכישת השכלה

על אף חשיבותם הגדולה של לימודי החול, הדרכתו של הרב הייתה לעסוק בהם רק לאחר הכנה רוחנית משמעותית, הכוללת לימוד תורה מרובה ועבודה רוחנית ביראה ובמידות⁶: "ויען שלשלמות תורתנו הקדושה צריך גם כן ידיעות של חכמת העולם בכמה עניינים, וביחוד כדי להשיב לאפיקורס שהוא דבר נחוץ בזמננו מאד, על כן אני מזכיר את מה שאמרו רבותינו הגר"א ז"ל ומהר"ל מפראג ב"נתיבות עולם" נתיב התורה פרק י"ד, אחרי הזהירות של התמדת התורה, וניקיון המידות והמעשים ביחוד מהכעס, מהגאווה והעצבות, שהם ראשי המידות הרעות, ועם הקביעות התמידית בכל יום בפנימיות התורה כל אחד לפי השגתו, ובזה בדוק ומנוסה הוא שאחרי כל אלה ההקדמות לא יזיקו לו ח"ו כלל ידיעות החכמות כשיילקחו בשיעורים לשם שמים, אדרבא יסיפו לו אומץ בעבודת השי"ת בשמחה רבה ובגדולת המוחין". ואכן, בפועל הדריך הרב את מוסדות החינוך שהיו נתונים להשפעתו להימנע מעיסוק בלימודי החול, ועל אף שהתיר גם הקמת מוסדות ששילבו לימודי חול - העדפתו הברורה הייתה למוסדות שכולם קודש. וכך כתב⁷: "מובן הדבר שלא נחליף את מוסדותינו הקדושים, המיוחדים לקדושת התורה, במוסדותיהם המעורבים בטרכסיד של חול, ולא נייעץ שום אב, שרק אפשר לנו לפעול עליו שיקדיש את בנו כליל קודש להתגדל בתורה בטהרתה, שיעתיק אותו ללימודי חול גם לשעה או לשעות ביום, בשחר טל ילדותו ביחוד..."

משום כך הדריך הרב את ההורים ביפו לרשום את בניהם לתלמוד תורה "שערי תורה", ואילו בית ספר "תחכמוני", שבו למדו גם לימודי חול, היה מיועד לדעת הרב רק עבור הורים שאנוסים(!) ללמד את בניהם לימודי חול. אונס זה היה בעיקר בשל הלחץ הכלכלי שאפיין את היישוב היהודי בארץ באותן שנים, באופן שגרם לחלק מההורים לשלוח את בניהם למוסדות חילוניים, ולעיתים אף לבתי ספר של המיסיון⁸! ברוח זו התבטא הרב מספר פעמים:

5 מאמרי הראיה שם.

6 אגרות הראיה, אגרת מג.

7 אגרות הראיה, אגרת תרנד.

8 ראה אוצרות הראיה"ה (מהדורת תשס"ב) חלק ב עמ' 419 (במהדורה הראשונה ח"ד עמ' 99): "המסירה השכיחה לבתי הספר של המיסיון, אין צורך להאריך בגנותה של פעולה מבישה זו". בספר "יובל המזרחי" (עמ' רפט) מוסבר הלך הרוח של אלו שהתירו זאת לעצמם: "סוחרים ואנשי מעשה פתרו לעצמם את בעיית החינוך בדרך זו: היו שולחים את בניהם לת"ת עד היותם בני שלוש עשרה, ובהגיע הנער למצוות וכבר טעם טעם מקרא ומשנה היו

"גם אלה אשר החיים הכבידו עליהם את אכפם, והם מרגישים לחץ כבד ברוחם מדאגת החיים הזמניים של בניהם, והרשו להם לצרף לתכונת החינוך חול אל הקודש, אל נא ישכחו כי צירוף זה צריך שמירה גדולה, שלא יבוא הדבר לידי זיוף המטבע החינוכית שלנו בכלל"⁹. "המלחמה הדרושה לנו נגד מוסדות כהגמנסיה, היא לייסד, לאלה המוכרחים ליתן לבניהם למודי חול, בתיספר ערוכים ומסודרים ברוח התורה והיהדות הנאמנה. וכבר התחלנו בעניין, וד' יעזרנו על דבר כבוד שמו"¹⁰. "רק לאלה האנוסים מאיזה טעם וסבה הדוחפת את גלגל חייהם לחנך את בניהם בחינוך שיש בו למודי חול, הנם עומדים מוכנים להצילו ממקומות כאלה שיחד עם חינוך כזה יכנס בו, במתכוין או גם שלא במתכוין, זרם של כפירה ופריקת עול התורה בכלליה ובפרטיה"¹¹. "...אבל לא נצא ג'כ להזכיר ולעורר את האיסורים והחרמות של הראשונים על אלה שהולכים לתומם, ובמר נפשם חפצים הם להגן על בניהם ועל הבנים של בני גילם, שהם חושבים עכ"פ את עצמם שהם אנוסים, או שלא יוכלו לעמוד בניסיון... ויתנו את הילדים למקומות שהסכנה למינות וכפירה כבר היא בוערת בכל תוקף מדורתה"¹². "הרי אנו מצווים ועומדים לייסד בתיספר כאלה, שהאבות שמוצאים את עצמם אנוסים ליתן לבניהם חינוך כזה, שיש בו ג'כ ידיעות חול, לא יהיו מוכרחים למסור את בניהם לאלה שמשפיעים עליהם מינות וכפירה"¹³. כך גם הדריך הרב את ראשי "תחכמוני", ובניגוד למקובל נמנעו מנהלי המוסד מלקבל תלמידים שהיו מסוגלים ללמוד ב"שערי תורה". כך מעיד הרב: "מייסדי ה'תחכמוני' ומנהליו בעצמם עומדים תמיד הכן, לייעץ לכל אב דורש עצתם אם יתן את בנו למוסדם או למוסד שהוא כולו קודש, שאם אך יש כח בידו אל ינתק את בנו אפילו לשעות קצובות ממקור החיים של תורה שבכתב ושבע"פ"¹⁴. ושוב - "והדבר הזה כ"כ פשוט אצל מייסדי ה'תחכמוני' ומנהליו, עד שגם הם בעצמם היו תמיד מייעצים

שולחים אותו לבית הספר של האחים הישועיים, שנקרא בקיצור "פרר האחים", כדי ללמוד סדר ומשמעת, דעת חשבון וידיעות בלימודים שונים, ובעיקר כדי שישגל לו את השפה הצרפתית שבלעדה אין איש "משכיל", ואין למצוא "פרנסה" המפרנסת את האדם בכבוד. בתי הספר הישועיים היו נתמכים בידי הממשלה הצרפתית, ומקומם היה בעג'אמי אשר ביפו. תלמידיהם היו בעיקר ילדי הנוצרים שבסביבה, אבל היהודים אשר רצו בכך מצאו היתר לעצמם: "בני לא ישתתף בתפילה [הנוצרית]. בשבת - אם לא ירצה ללמוד אין אונסים אותו לכך. וגרוע מכך הוא ללמוד בבית ספר יהודי אשר בו פוקר ופורק-עול משמש בתור מורה". לפיכך מצאו האבות שכשר וטוב הדבר מלפני אלוקים ואדם, לשלוח את הבנים לבית הספר הישועי שהמדע והחכמה בשעריו. הייתה זו הדרך שתפסו בה רבים וכן שלמים, ואין רואים בה כל עיון".

9 אגרות הראיה, אגרת קע.

10 שם אגרת תקלא.

11 שם אגרת תרמד.

12 שם אגרת תרנד.

13 שם אגרת תרלה.

14 שם אגרת תרמד.

לכל שוחר בעצתם, שיותר טוב הוא ליתן את הילדים לת"ת למען ישארו בני תורה במלא המובן, וחשבו את המוסד לקיבול של הצלה בשעת משבר ודחק סכנה"¹⁵. אמנם עיון בתוכנית הלימודים של תלמוד תורה "שערי תורה" ביפו מראה שגם שם נלמדו לימודי חול מסוימים - חשבון, כתיבה ותולדות עם ישראל, על אף שהרב הוא זה שהתווה את דרכו, ולכאורה עובדה זאת עומדת בסתירה לדעתו של הרב שיש להימנע מלימודי חול "אפילו לשעה"¹⁶. התשובה לכך היא שקיים הבדל גדול בין השכלה כללית לבין ידיעות בסיסיות הכרחיות. ברבים מתלמודי התורה וה"חדרים" לאורך הדורות למדו מעט לימודי חול, אמנם בהשקעת זמן מועט, כדי לשפר את היכולת לכתוב ולהתבטא כראוי ולדעת ידע בסיסי בחשבון, כגון לוח הכפל¹⁷, שכל אלו הם כלים בסיסיים לבניית אישיותו של האדם ולסייע לו בחיי היום-יום שלו. לימוד ידע בסיסי הכרחי זה לא הפריע ללימוד התורה ולא התחרה בו. כך למשל כתב ר' עקיבא איגר¹⁸: "...וטוב תורה עם דרך ארץ, ללמד את בנינו כשעה ושתיים ביום מלאכת הכתיבה והחשבון". כך הונהג גם בתלמוד תורה "עץ חיים" בירושלים על ידי ר' שמואל סלט, על אף שאסר בחרם על הכנסת השכלה למוסדות החינוך

15 שם אגרת תרנ"ד.

16 על תוכנית הלימודים של "שערי תורה" ראה "לוח ארץ ישראל" א עמ' 208; עיתון "החבצלת" י"ב תשרי תרנ"ד, עמ' 1; עיתון "הצפירה" גליון 207 כ"ד אלול תרנ"ז עמ' 1023 תחת הכותרת "מכתבים מיפו"; שם גליון 292 כ"ח טבת תרנ"ט עמ' 1519 מאמר "למען האמת" סעיף א; עיתון "השקפה" כ"ח חשוון תרס"ה. המוסד הזה הוקם כ-15 שנים לפני עליית הרב ארצה, אך משעה שהרב הגיע ליפו היה הת"ת בנושאיותו והדרכתו הצמודה. על היות רמה מינימלית של לימודי חול מקובלים גם בתלמודי התורה של היישוב הישן, ראה למשל בספר "האיש על החומה" עמ' 224. על תוכנית הלימודים של "תחכמוני" ראה עיתון "המצפה" י"ד ניסן תרס"ח, ספר "יובל המזרחי" עמ' רצב-רצג, ועיתון "השקפה" א' טבת תרס"ז. במקביל אין לראות בהקמת בית המלאכה בת"ת שערי תורה כל שינוי מגמה; הוא הוקם עבור תלמידים שהתקשו ללמוד תורה שעות ארוכות, ובפעול למדו בו רק כעשירית מתלמידי הת"ת, כ-20 מתוך 200 בשנת תר"ע. על כך ראה אגרות הראיה אגרת רמ, בהשוואה למתואר בספר "היישוב היהודי ביפו - מקהילה ספרדית למרכז ציוני", עמוד 190, וכן בעיתון "השקפה" י' כסלו תרס"ה, עמ' 4-5. ראה גם עדות בנו של מייסד בית המלאכה: "תמיד הגה את הרעיון שנחוץ לייסד בית מלאכה על יד הת"ת, שבו יוכלו להתחנך אותם התלמידים שאינם יכולים להתמסר רק ללימודי התורה, כדי שילמדו מלאכה המפרנסת את בעליה, ובכל חוברות הדין והחשבון שהיה מר אבי מפרסם על הת"ת שערי תורה היה מדגיש את הצורך במוסד בית מלאכה שיהיה סניף להת"ת" ("החרש והמסגר בירושלים", תר"ץ, עמ' ל). חשוב גם לציין שהרעיון להקים בתי מלאכה לצד תלמוד תורה הונהג אפילו בישוב הישן בירושלים, על אף התנגדותם של רבניו ללימודי חול עד כדי הטלת חרם (על כך ראה בספר "האיש על החומה" חלק ב, עמ' 226-227).

17 וכן מושגים בסיסיים בתולדות האומה. אמנם מקצוע זה היה פחות רווח בתלמודי תורה ו"חדרים" לעומת כתיבה וחשבון.

18 מכתבי רע"א, סימן ו, מובא גם באגרות סופרים, אגרת יח, ו"המעין" כרך טז, גיליון ג, עמ' 4.

בירושלים. לעומת זאת, כל לימוד שמעבר לידיעה בסיסית, לימוד שמטרתו תוספת השכלה ולא רק מניעת בורות, הכנסתו לתוכנית הלימודים נתפסה כמפריעה להתרכזות בלימוד התורה, ואף כפגיעה בכבוד התורה, בשל המוכנות לוותר על שעות לימוד תורה לצורך שאינו הכרחי¹⁹.

הדרך לגדל תלמידי חכמים – לימוד על טהרת הקודש

הנחיצות הרבה שראה הרב בקיומם של מוסדות חינוך על טהרת הקודש נבעה לא רק מסיבות חינוכיות-תורניות, אלא גם מהעובדה שראה בכך את הדרך היחידה להצמיח גדולי תורה. באגרת לרב מימון הביע הרב את הסכנה הנוראה עד כדי חורבן (!) אם לא יהיו מוסדות על טהרת הקודש, וזאת משום שזו הדרך להצמיח תלמידי חכמים בשיעור קומה²⁰: "אנכי לא פעם אחת בחנתי את תלמידי הת"ת, והנני מעיד נאמנה שתקוה להעמיד לנו דור של ת"ח יראי ד' וחושבי שמו, דבקים באהבת תורה ויראת שמים, חריפים ושנונים, כימי עולם, דוקא מהמוסד הקדוש נשקפה לנו, ודוקא מצורתו המסורתית הקדושה ההולכת בעקבות שלומי אמוני עם ד' גדולי התורה והיראה מעולם. והחיל הזה אשר נגע ד' בלבבם, ידע ידידי, שלעולם יהיה המנצח (המוביל את הנצח) הפנימי בחיי האומה, ודוקא מבית המדרש העתיק וממתמידיו תצא תורה ואורה לישראל... חורבן נורא הוא לישראל, חלילה, אם יאפסו ח"ו החדרים, בתי הת"ת, והישיבות, ע"פ צביונם העתיק, אפילו אם יבאו תחתיהם בתי ספר וגימנסיות מרופדות ברפידות של אמונה ויראת שמים".

על מנת לברר את חשיבות הלימוד על טהרת הקודש להצמחת תלמידי חכמים, ניתן להיעזר בדברי רבו של הרב, הנצי"ב מוולוז'ין, שעל אף יחסו החיובי לעיסוק בחכמות²¹ כתב בתשובה: "...גם אם מוכרחים ע"פ המלכות ללמוד לימודי חול, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל שיהא המורה ירא אלוקים... וגם יהיו מפנים שעות מרווחים לעסק התורה, וזה וזה יתקיים בידם, האף שאין לקוות שיצאו מלימודם בשעות כאלה להוראה, באשר זה דרכה של תורה שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא במי שמפנה כל ראשו בה, ונפש עמל בה עמלה לו לסייעו לזכות בה, ואי אפשר להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול אינו אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה, או אחרי שכבר נתגדלו בתורה, אבל ביחד אי אפשר להגיע לתכלית הלימוד. מכל מקום, אפילו לא יגיעו לתכלית הוראה, הוא יקר מאוד עסק התורה באיזה שעות, ומביא לידי יראת

19 יחד עם זאת, הרב הכיר בכך שלא כל אחד מסוגל להתמסר לתורה ולעסוק רק בקודש: "אותה המחשבה שחושבים אחרים להשריש, שהישוב צריך להיות מחונך בחינוך בעל גון אחד, עליה מוכרחים אנו להילחם. שונים הם המעמדים הרוחניים והחומריים, שונים הם הכישרונות, ושונה מוכרח להיות החינוך" (אגרת תרמ"ד).

20 אגרות הראיה, אגרת תקע.

21 ראה "העמק דבר" שמות לז"ט; במדבר ת, ב-ד.

שמים²². הסדר הנכון, לדעתו, הוא להיות שקוע תחילה בתורה ולעסוק בגיל מאוחר יותר בלימודי החול על בסיס תורני ומוסרי איתן, כפי שכתב בפירושו לתורה: "אי אפשר לקוות להשיג מעלת התלמוד וחכמת הטבע יחד אם לא שיקדים עמל התלמוד הרבה, ואחר שכבר עמל ומצא כדי מידתו אז יכול להפנות גם לשארי חכמות, ויהיו שניהם שמורים ומתקיימים בידו... מה שאין כן בעוד לא גדל בלימודו, אין חכמת חיצונית מועיל למעלת כבוד הישראלי כלל"²³.

כדי להבהיר את חשיבות ההתרכזות בלימוד תורה וההימנעות מכל דבר שיסיח את הדעת ממנה, ממשיך זאת הרב ליחס בין לימודי תורה שונים²⁴: "אם רואים אנו שאפילו במקצוע הקרוב, אם הסיגנונים מחולקים לפעמים עיון אחד סותר ומעכב על חברו, ליוצא מתלמוד אל תלמוד אין שלום, ורבי זירא התענה דלשתכח מיניה תלמודא בבליה כי היכי דלא ליטרדיה בהיותו בארעא דישראל מתעסק בתלמוד ארץ ישראל, קל וחומר שיש לפעמים למנוע מעסקי ידיעות חיצוניות וחילוניות כי הכי דלא נטרדו את הנפש מההתקשרות הפנימית שלה באריגתה את התכנים העליונים של הקודש". לאמור, קיימות שתי מטרות המחייבות להתרכז בגיל הצעיר אך ורק בלימודי הקודש: א. חינוך יהודי שורשי²⁵. ב. העמדת תלמידי חכמים גדולים.

22 שו"ת "משיב דבר" חלק א, סוף סימן מד, ד"ה מכ"ז.

23 "הרחב דבר" דברים ל, ג.

24 שמונה קבצים, קובץ ז, פסקה י. וראה ערפלי טוהר, עמ' נב: "כל ציור דוחק באיזו מידה את חבירו, בזמן שאינו מתייחס עם הראשון לשכללו ולהרחיבו יותר. ועל פי זה כל חכמה דוחקת במידה ידועה את רגלי חברתה... כל הידיעות שבעולם, הפנימיות והחיצוניות, הקודש והחול, הטוהר וטומאה, הקרוב והרחוק, מתאחדים מצד נשמת ההכרה, וכל המתאחד יותר באור זה הפנימי של הנשמה, הכל מתעכל אצלו לאור קודש וחיים של נצח והוד. אבל מי הוא הגבר שכבר הסיר את המחיצות מהכרתו הפנימית, צדיקים בני עלייה מועטים הם, ורובא דעלמא לא בעלי הכרה כי אם בעלי סגנון הם, וצריכים הם שמירה בדרך כלל שלא לצאת מעניין לעניין. וליוצא ולבא אין שלום זה היוצא משיבה לשיבה ומתלמוד לתלמוד, וקל וחומר לאין ערוך להסתכלות חול וטומאה מהסתכלות קודש וטהרה. על זה נאמר כל המוסיף גורע..." בהמשך הרב כותב על מעלתו המיוחדת של יוסף וצדיקי עליון ההולכים בדרכו, שלהם יש את היכולת לשלב בין העולמות. וראה גם שמונה קבצים, קובץ ה, פסקה קמב.

25 על חשיבות ההתרכזות בקודש לבניין הרוחני של האדם, ראה אגרות הראיה, אגרת קע: "לתכלית השרשת הקריאה בשם ד' בלב ונפש, ביחיד ובאומה בכללה, דרוש תלמוד קבוע, משחר טל הילדות של האדם", וראה שם את המשך הדברים. תלמידו הרב משה צבי נריה זצ"ל הקים את ישיבת כפר הרא"ה כשיבה קטנה ללא לימודי חול, כי "אין מקום בשיבה ללימודי חול. מי שניחן בדעה מבין כי לשם ביסוסו של הקודש בלב ונפש נחוצה הבדלה גמורה בין קודש לחול..." ("זרעים" ניסן ת"ש). אמנם בהמשך נאלץ היה הרב נריה להסכים לשילובים שונים של חול וקודש, אך משנה ראשונה לא זזה ממקומה. וראה מ"ש תלמיד אחר של הרב, הרב שאול ישראלי זצ"ל, ביחס לשאלה למה בעולם הישיבות לא אפשרו לימודי חול והכשרה לעבודה: "הישיבה... בהיותה לפי תכונתה מוסד תורני הדואג לעליית התלמידים בתורה התנגדה לכל תנועה מסוג זה בין כתלי הישיבה..." ("זרעים" אייר תרח"צ).

מלבד דבריו של הרב בכתובים, ניתן ללמוד מהסובבים את הרב, תלמידים ומכרים, על הבנתם את דעתו בנושא זה. כך למשל מובא באיגרתו של הרב שלמה זלמן פינס²⁶ לרב, בה מציג הוא את דעת הרב בעניין²⁷: "...דרשתי מאתם (מעסקני אגודת ישראל. מ.א.) כי האופי של בתי-החינוך בא"י, מ"גן הילדים" ועד "הישיבה הגדולה", ייקבע ע"י ועד של מומחים מראשי הישיבות במזרח²⁸, ממנהלי החדרים המתוקנים שם, ממנהלי מוסדות החרדים בא"י ומפדגוגים חרדים של המערב, כי הטיפוס של בתי הספר בא"י צריך להיות שלם, כולל בתוכו את הנשמה והאטמוספירה העברית שב"חדר" ו"ישיבת" המזרח יחד עם הגוף והחיצוניות המהודרים של המערב. כי האמת אגיד, שחוששני להם להאשכנזים מאגודת ישראל (יהודי גרמניה שהיו מראשי הפעילים בתנועת אגודת ישראל. מ.א.) שישאפו לנטוע בא"י את בית-הספר הפרנקפורטי שלהם כדמותו וכצלמו, בשינוי אולי שפת ההוראה מאשכנזית (גרמנית) לעברית. ואוי לנו אם יעלה זה בחלקנו שם, כי את נפש החינוך העברי האמיתי הם קובעים בזה, זה החינוך שהתגלגל בהחדר והישיבה שלנו במזרח, שנחוץ רק לנער מאיתו אבק הגלות ואז יבהיק בזיו הקדושה השרויה עליו. וגם על זאת נענית בתשובה הנשמעת לשני פנים. מצאתי לחובה להודיעו זאת למען ידע הדרת גאונו את אשר לפניו, ולא ישתמשו גם בהדר"ג לחפצם וכנגד חפץ ושאיתפ הדר"ג בעצמו, שכמדומה נהירים לי יותר מלאחר. ובנו נ"י יאשר ויצדיק את הליכותי לפניו, כי הוא מקרוב ייטיב לראות".

חשיבותה של איגרת זו היא בעדות הרב פינס על עצמו כי מכיר הוא טוב מאחרים את שאיפותיו החינוכיות של הרב, ולדבריו הרב צבי יהודה "יאשר ויצדיק זאת". ואכן הרצי"ה אישר והצדיק זאת בכך שהכניס את האיגרת הזו כמות שהיא כנספח לאגרות הראי"ה²⁹.

26 תרל"ד-תשט"ו, מחבר ספר "פנס שלמה" על סוגיות הש"ס וספרים נוספים, גר בשוויץ ועמד בקשר הדוק עם הרב בהיותו שם במלחמת העולם הראשונה (אין להחליפו ברב יחיאל מיכל פינס, תר"ד-תרע"ג, שהגיע לירושלים בשנת תרל"ח ובערוב ימיו גר בפינ).

27 אגרות הראיה ג, נספחות, אגרת י, עמ' רצד.

28 הכוונה למזרח אירופה, וכן להלן ביחס למערב.

29 ואכן מוצאים אנו ביטויים מיוחדים של חיבה ושותפות לדרך שכתב הרב לרב פינס. כך למשל באגרת תשל"ט: "...חטיבה מול חטיבה באהבה נאמנה אביא את ברכותי ממקור לב מלא אהבה והגות כבוד רב לכתר"ה ידי"נ מר שליט"א, שהוא תמיד על לוח לבי כחותם". באגרת שתקסב מציין הרב את היותו של הרב פינס שותף נאמן לרב ולרצי"ה בקידום "דגל ירושלים": "אחדשה"ט במעמקי ידידות. ידידי הנעלה, כמה אני צריך להתנצל על שתיקתי הארוכה, בין על ההפסקה שלחילוף המכתבים בינינו בכלל מצד החבה הפרטית הנודעת בינינו, ובין מצד העניינים הכלליים העומדים על הפרק של הסתדרותנו הקדושה, שמצאנו בכתר"ה אדם אחד מאלף אשר רוחו חודרת היא לטהרת עוז קדושת המחשבה ורוממות התכונה אשר לשאיפתנו הכללית הקדושה, החובקת בקרבה את כל חמדת ישראל וכל

בספר הזיכרון שערך הרב מימון לזכרו של הרב הוא מציין כי "בעיות החינוך העסיקו אותו ביותר, מכל הבעיות הגדולות האחרות המסורות לליבו. **חפצו ומטרתו העיקרית אמנם היה – החינוך התורני-החרדי הנהוג בישיבות בגולה.** בכיוון זה כיון את פעולתו בישיבת "שערי תורה" ביפו, שהתאמץ להעלותה למדרגת ישיבה גדולה... ברם, יחד עם זה הבין שלא כל אחד יכול להקדיש את בניו רק לתלמוד. לכן יסד על יד ישיבת יפו גם "בית ספר למלאכה" ללימוד מלאכת המסגרות והנפחות (שנת תרס"ז), זה המוסד הקיים ומתפתח גם עכשיו תחת הפקחת המזרחי"³⁰.

ואכן בפועל הרב הדריך את תלמידיו בישיבת מרכז הרב לעסוק בעת לומדים בישיבה רק בתורה. כך מעיד אחד מתלמידי הישיבה, מחבר הספר "משפט הצבא", הרב אלתר דוד רגנשברג זצ"ל, בדברי הספד במלאת שנתיים לפטירת הרב: "... לנו, תלמידיו, חסר המנהיג, המורה, האב... הוא חבק בזרועותיו עולם ומלואו, הקיף את התורה בכל צדדיה, החיצון והפנים, הנגלה והנסתר, החקירה והפילוסופיה. התורה והחיים, החיים והתורה. הוא למד את החיים מן התורה ואת התורה מן החיים. מרגלא בפומיה: (ויותר) מכל דבר אנחנו צריכים ללמוד תורה, ורק תורה ולא שום דבר אחר. לרקחות וטבחות (חכמות חיצוניות) לא כדאי להקדיש זמן"³¹.

הרב משה צבי נריה זצ"ל מעיד כי באירוע חגיגי שהתקיים בישיבה בשנת תרצ"ג, הדגיש הרב במענה להתבטאות של תלמיד חכם שנאם באירוע: "...אנו מתכבדים לומר לאורחנו הרב הנכבד, שבני הישיבה שלנו לא מתוך השכלה חיצונית נובעת חכמתם ותבונתם, אלא שזכו לכל מה שזכו מתוך לימוד הלכה ואגדה, ומתוך התעמקות בפנימיות מכמניה של התורה"³².

וכך מעיד גם הרב פילבר בספרו כוכבי אור³³: "פעמים רבות שמעתי מפי מורי ורבי הגרצ"ה זצ"ל בשם אביו הראי"ה, כי "אין אנו נגד לימודי חול, אך בישיבה אין מקום ללימודי חול"³⁴.

תשוקת המייית צפיית ישועתו, בהווה ובעתיד". וכן באגרת א'קמה: "תודות מאליפות לכת"ר על נאמנות רוחו לתעמולת הקודש של הסתדרות קדשנו ירושלים".

30 "אזכרה" א, תרצ"ה, עמ' קי, מופיע גם בספר "חיי הראי"ה", עמ' רעז-רעח. וראה "שרי המאה" חלק ו, עמ' 281, עדותו של הרב מימון על רמת היכרותו עם הרב: "...משך של יותר מעשרים וחמש שנה, שהיה לי הכבוד להיות ידיד נאמן ומסור לרבנו...".

31 מדרש הרב, תרצ"ה, עמ' כה.

32 "בשדה הראיה" עמ' 468-470, וראה שם את דברי הרב ביתר הרחבה.

33 עמ' 225.

34 וראה את דברי הרב באגרת קמו ביחס לישיבה ביפו: "והמחלקה העליונה היא באמת הישיבה. בקרבה לא ימצא מקום כי אם לתורה, אבל לתורה בכל עשרה ותפארתה". והדברים מבוארים יותר באגרת קמט: "...בעצם הישיבה כבר אמרתי במכתבי הקודש שכל מגמתי היא שבה יהיה מקום רק לתורה". אמנם הרב ראה הכרח לשלב לימודי חול ב"מחלקות התחתונות" של הישיבה ביפו מסיבה מיוחדת, מאמר נרחב בעניין זה ראה ב"אסיף" ב [תשע"ד]. וראה "טללי אורות" טו, עמ' 149, מאמרו של הרב ארי שבט על ההתחבטויות בדבר הכנסת לימודי "חכמת ישראל בקדושה" לישיבת מרכז הרב, וההחלטה

ישיבת "תורת ירושלים"

לאור עקרון זה של הרב, יש צורך לבחון את תוכניות הלימודים במוסדות השונים שהרב היה קשור בהם או שהוקמו על ידו, ולברר אם היו בהם לימודי חול, ואם כן מדוע. לבירור מקיף זה ייוחד בעז"ה מאמר נרחב, שיעסוק בישיבת הרב ביפו, בתוכנית להקמת ישיבת מרכז הרב, ועוד, וכאן תידון ישיבה פחות ידועה, ישיבת "תורת ירושלים". ישיבה זו הוקמה על ידי הרב בשנת תרצ"ג כמכינה לישיבת מרכז הרב. בידעה שפורסמה תחת הכותרת "מכינה לישיבת מרכז הרב" נאמר כי "הנהלת ישיבת מרכז הרב פרסמה מודעות על פתיחת כיתה של "מכינה" לישיבה, שבה יקבלו צעירים בעלי כשרון הכשרה והדרכה בלימוד התלמוד, ויכינו אותם בהדרגה בלימודי הישיבה, באופן שאחרי שנים מספר יוכלו להתקבל לתלמידים קבועים לישיבה. כדי להתקבל למכינה דרושה ידיעה בלימוד גמרא ותוספות. השיעורים וההדרכה יימסרו על ידי אחדים מבחירי התלמידים שבישיבה"³⁵.

במאמר שפרסם הרב נריה זצ"ל כחודש לאחר פטירת הרב, ובו קריאה לתמוד ב"יתומים הקטנים, המפעלים הצעירים... פרי מחשבותיו האחרונות של מרן זצוק"ל", הוא מוסיף לבאר את מטרת הקמת הישיבה: "היה הדבר לפני שנתיים. רבנו זצוק"ל שתכנן תוכניות גדולות ורחבות לישיבתו בסדרי הלימוד ודרכי ההשתלמות, ראה שעיקר הקושי בהגשמת תוכניותיו הוא בזה: כיון שלשיבה מתקבלים רק בחורים מבוגרים שקנו להם ידיעת תורה בישיבות אחרות, הרי אלה מביאים איתם כבר את דרכי לימודיהם הסלולות, ושוב קשה להם להסתגל לדרך החדשה והמיוחדת של מרן זצ"ל. לפיכך החליט לייסד ישיבת-מכינה לצעירים, אשר תכשיר את הצעירים מילדותם לכיוונו המסוים ואופיו המיוחד של דרך הלימוד בישיבה הגדולה...מחוץ לגמרא לומדים חומש, נ"ך, תולדות ישראל, חשבון ועברית... אין מן הצורך להוסיף כי שפת הלימודים היא עברית...". הרב נריה מסיים את דבריו בקריאה: "המזכירים את שם רבנו מרן זצוק"ל, אל דומי לכם! ואל תתנו דומי איש לרעהו, עד שתכוננו ועד תשימו את 'תורת ירושלים' תהילה בארץ!"³⁶.

ברבות השנים עברה ישיבת "תורת ירושלים" תהפוכות שונות, ולבסוף נסגרה בשנת תשכ"ד. על ישיבת "תורת ירושלים" אין די חומר היסטורי, ועדיין לא נעשה מחקר מקיף על מטרותיה, דרכי לימודה, רבניה ותלמידיה, וכד'³⁷. רוב החומר שיובא פה מקורו בארכיון בית הרב ובאדיבותו, והוא מתפרסם כאן לראשונה. החומר מתבסס על ראיונות שהתקיימו עם כמה מתלמידי הישיבה בזמנה ועם כמה אנשים

שלא לצרפם לתוכנית הלימודים על אף שאין הם כוללים לימודי חול, ושם בהערה 1 הפניות למאמרים נוספים בעלי זיקה לנושא.

35 ההד, אייר תרצ"ג.

36 דואר היום, י"ז תשרי תרצ"ו.

37 ראה חוברת "בית הכנסת בית יהודה בשכונת בית יעקב בירושלים", תמוז תשע"ב, בעריכת ר' משה נחמני, עמ' 24 ואילך.

שהיו קשורים בה, וכן על ארכיונו הפרטי של הרב משה בולבין (=בולוין) שהקים אותה ועמד בראשה³⁸.

בנושא מאמרנו, היחס ללימודי החול, העדויות של תלמידי הישיבה לשעבר בדבר תוכנית הלימודים בישיבה סותרות לכאורה זו את זו. נכד הרב, הרב אליהו שלמה רענן זצ"ל ה"ד³⁹, העיד כי: "היו שלוש כיתות. למדו: גמרא, תנ"ך ו**שעה לימודי חול**". לעומתו, במענה לשאלה האם למדו בישיבה לימודי חול ענה הרב יהושע לרר זצ"ל⁴⁰: "**לא, חס ושלום, זה היה ממש כמו ישיבה 'שחורה'!**" ר' חיים קוברסקי ז"ל⁴¹, לעומת זאת, מתאר בפירוט את סוג לימודי החול ואת המקום בו נלמדו: "...נכנסתי ללמוד במכינה 'תורת ירושלים' שליד ישיבת 'מרכז הרב'. הייתי אז קרוב לגיל בר מצוה. מקום הלימודים היה בבית הכנסת של ה'פרושים' בשכונת בתי-ירושלם... ובאותו בית כנסת למדו שלוש כיתות. אני נכנסתי לכיתה הראשונה. המורה שלי היה ר' משה בולבין ז"ל, בכיתה השנייה לימד מורה בשם ר' מנחם ליפשיץ, ובכיתה העליונה לימד הרב ר' חיים ברנשטיין ז"ל. במוסד הזה הייתה אווירה מיוחדת. קודם כל, הרכב התלמידים היה מיוחד. המורים היו מסורים מאוד לתפקידם. למדו בשקידה ובהתמדה, בשפה העברית בהברה ספרדית. כיתות לא מאוכלסות מאוד. בשעות אחרי הצהריים למדו גם לימודים כלליים. עיקר הלימודים היו לימודי קודש: גמרא ופרשת-שבוע, אבל היו גם לימודי השלמה בתנ"ך, בעברית ובחשבון. את הלימודים הללו היו לומדים מחוץ למקום זה... הלימודים הללו היו מתקיימים אז ברחוב אבינעם ילין, שם היה ביה"ס 'גאולה' באותם ימים. המורה היה מורה מעולה. סה"כ היתה השלמה יפה בין שני חלקי היום. העיקר היה לימודי הקודש, אבל היו שעות מסוימות, בעיקר אחרי-הצהריים, שהיינו לומדים לימודי חול. זאת הייתה מעין ישיבה קטנה. לא הייתי רואה בה דגם של ישיבה תיכונית של היום. הלימודים היו נעימים, המורים היו טובים מאוד. אני התרשמתי מאוד מאישיותו של הרב בולבין, שהיה מורי, ושהתמדתו איתו בקשרים אישיים הרבה שנים לאחר מכן. את תורת הרב קוק לא לימדו במכינה, כי היינו צעירים. לימדו כמו בכל ישיבה. לתורת הרב קוק עצמו לא נתוודעתי באותה שנת לימוד, שנת תרצ"ו. שנה אחת בלבד למדתי שם, אבל אני יכול לומר שהמוסד הזה נתן לי יותר מאשר כל מוסדות החינוך שלמדתי בהם בהמשך הזמן, כשאני לוקח את כל המרכיבים שהמוסד נותן לתלמיד. בעיקר ביחס שבין מורים לתלמידים, בהתעניינות האישית. אני הייתי אז עולה חדש, וחשתי תשומת לב שעזרה לי בהתערות הראשונה בארץ-ישראל של אותם ימים. בסה"כ אני זוכר את השנה הזאת כאחת השנים היפות בחיי. באותה שנה, אני זוכר, למד שם חיים הרצוג

38 תודתי לרב יוחאי רודיק על עזרתו בכתיבת המאמר, ועל שימור ארכיונו של הרב בולבין ועריכת הראיונות המובאים פה.

39 תרצ"ה-תשנ"ח, מתוך ראיון, ארכיון בית הרב.

40 ת"ח חשוב וחזן נודע, מחבר ספר "חזון יהושע" על סוגיות הש"ס שיצא לאור ע"י בנו, יבדל"א, הדיין הרב יגאל לרר שליט"א, ר"מ בישיבת מרכז הרב.

41 מנכ"ל משרד הפנים בשנים תש"ל-תשמ"ו.

ושאביו ימלא לימים את מקומו של מרן הרב זצ"ל כרב הראשי שהגיע מאירלנד. הייתי רואה אותו יום יום בכיתה השלישית שלימד הרב חיים ברנשטיין. למד שם (הרב) שארי-שוב כהן בכיתה השניה... המוסד הזה עבר אח"כ לשכונת "בית יעקב"⁴² בירושלים, והמשיך בפעולתו מספר שנים רב".

פתרון הסתירות בין העדויות הוא בחלוקה לתקופות השונות בהן למדו התלמידים בישיבה, וכן בגילאים השונים: בישיבה למדו תלמידים בני 17-12⁴³; הרב לרר הגיע לישיבה בגיל 13 בשנת הקמתה, תרצ"ג, ולמד בה עד תרצ"ה, אז עבר לישיבת מרכז הרב והספיק ללמוד בה בחצי השנה האחרונה לחיי הרב⁴⁴. ר' חיים קוברסקי הגיע בשנת תרצ"ו, והרב רענן בשלב מאוחר בהרבה, בשנת תש"ח. ראוי גם לציין שחיים קוברסקי מציין שהיה אז לפני גיל בר מצווה, ובגיל זה היה מקובל ברוב החוגים והפגלים ללמד לימודי חול מינימליים ושימושיים כעברית וחשבון, כפי שהוזכר לעיל⁴⁵. גם אם נלמדו הלימודים האלה ע"י כל הכיתות, לא היה מדובר בלימוד שיטתי של לימודי חול, אלא בשיעורי העשרה, שלא לשם תעודת הבגרות המנדטורית שהייתה קיימת אז, ובהשקעת זמן מינימלית. כפי שמגדיר חיים קוברסקי לא הייתה זו ישיבה תיכונית, בשונה מישיבת "אלומה" שהוקמה בתרצ"ז, וכפי שהוא ממשיך ומספר: "...אני עזבתי את המוסד בשנת תרצ"ז כשנוסדה ישיבת "אלומה" ע"י ד"ר בנימין מנשה לוי ז"ל, בעל "אוצר הגאונים". הישיבה הזו, ישיבת "אלומה", הייתה מעין דגם של ישיבה תיכונית, כי בישיבה זו היו לימודי קודש בהיקף של ישיבה קטנה, אבל היו גם לימודי חול בהיקף הרבה יותר רחב, ובתוך המוסד עצמו היו מתנהלים הלימודים כולם. הישיבה הזאת נפתחה בבית היתומים הספרדי ברח' יפו, שם היינו לומדים. מכיון שכמה מחברי הקרובים ביותר עברו לשם, זה היה בעיקר הנימוק שאני הצטרפתי אליהם והלכתי עמם למוסד הזה. אני יודע שגרמתי בכך צער לר' משה בולבין, שהשקיע בי הרבה. אני זוכר אותו לטובה עד עצם היום הזה, כי הוא היה במיוחד מקדיש לי תשומת לב. הייתי עולה חדש, והייתי גם שקדן, והוא מאד רצה שאני אמשיך את לימודי ב"תורת ירושלים", וזאת הייתה, בוודאי, אכזבה בשבילו שעברתי לישיבת "אלומה"."

אחד ההבדלים הבולטים בין ישיבת "תורת ירושלים" לישיבת "אלומה" היה בסוג המורים שלימדו את לימודי החול. בישיבת "תורת ירושלים" היה מורה אחד שלימד

42 על יד שוק מחנה יהודה.

43 כך מופיע במודעה של הישיבה ב"המשקיף", כ"ו ניסן תש"ד, ובפרסומים רשמיים נוספים של הישיבה המצויים בארכיון בית הרב. למעשה ידוע לנו על תלמידים צעירים אף יותר: בחנוכת הבית המתוארת בעיתון הצופה טבת תרצ"ח מצוין כי לנציג התלמידים לדבר בפני הציבור נבחר התלמיד יוסף לוי, ילד בן עשר. בספר "האיש על העדה", על תולדות חייו של הרב שאר ישוב הכהן, מובא בעמ' 33 כי בשל כישרונותיו הוא החל ללמוד בישיבה בגיל 8.

44 חזון יהושע, עמ' כד.

45 ראה לעיל ליד הערה 18.

שלושה מקצועות שונים, תולדות ישראל, עברית וחשבון⁴⁶, ובישיבת "אלומה", לעומת זאת, היו כעשרה מורים מקצועיים⁴⁷. נתון זה מעיד הן על ההיקף המצומצם של לימודי החול ב"תורת ירושלים", והן על רמתם המקצועית ומטרתם, שכאמור נראית יותר כלימודי העשרה ולא כלימוד מקצועי.

גם חיים הרצוג, שהגיע לישיבה בשנת תרצ"ה בהיותו בן 16, מתאר בספרו את ישיבת "תורת ירושלים" כישיבה ללא לימודי חול, והוא אף מיצר על כך: "בפנים, מסביב לתנור המקורה ברעפים, לא שבתו התפילה ולימוד התורה לאורך כל שעות היממה. צביונה המגביל של הישיבה שיקף את הגישה לחיים של עיירה קטנה במזרח אירופה בראשית המאה... המכינה, בהיותה מופרשת כל כך מרוח הזמן, לא ייצגה דבר מכל מה שחונכתי להאמין בו: לא היה בה מרדיפת הדעת והתרבות, אלא מההגבלה שלהן"⁴⁸.

ואכן בתיאור משנת תרצ"ז על ייחודיות ישיבת "תורת ירושלים" ביחס לישיבות היישוב הישן, נכתב כי היא "הישיבה היחידה שבה מלמדים לצעירי התלמידים תלמוד ולימודי קודש בעברית. אמנם הרב קוק המנוח ז"ל... הנהיג גם בישיבת מרכז הרב הרבה לימודים בעברית טהורה, ואולם לימוד התלמוד בנוסח הישן בעברית טהורה מצליח יותר לתלמידים צעירים העושים ראשית מעשיהם בתלמוד ובספרות היהודית, ולזה כיוון הרב קוק המנוח בהתקינו פרוזדור לישיבה העולמית היא ישיבת תורת ירושלים... התלמידים הצעירים, כארבעים במספרם, הם בעצמם מן המובחר שבצעירי ירושלים שנפשם חשקה בתורה, בני רבנים, אקדמאים, אנשי שם ונכבדים"⁴⁹. וכן: "ישיבה זו היא הראשונה, והיחידה לעת עתה, שהיא העתקה נכונה מהישיבות הגדולות בגולה ובארץ בלי כל שינוי שהוא, והרקה משפת עילגים, היא שפת "יהודית" (=ידיש), אל השפה העברית"⁵⁰. הגדרת ייחודיות הישיבה בכך שלומדים בה בעברית אל מול שאר הישיבות שלמדו ביידיש, תוך התעלמות מהעובדה שלמדו בה גם לימודי חול, מראה שלימודי החול היו זניחים לחלוטין.

כך גם בדרך כלל פרסמה הישיבה את עצמה. בשנת ת"ש הישיבה מודיעה שתוכנית הלימודים כוללת "תלמוד ומפרשים, ראשונים ואחרונים, תנ"ך, שו"ע, ספרי מוסר, ובכלל זה גם שיעורים מיוחדים בספרי מרן אדמו"ר הגרא"י הכהן קוק זצוק"ל"⁵¹,

46 "דו"ח המרכז העולמי של המזרחי, ת"ש" עמ' מו, באדיבות ארכיון הציונות הדתית במוסד הרב קוק, סימון קטלוגי 88/27.

47 "ישיבת 'אלומה' בירושלים", עלון ד, תמוז תרצ"ז.

48 "דרך חיים", אוטוביוגרפיה, עמ' 39. ראוי לציין כי בארכיון של הרב בולבין הנמצא בארכיון בית הרב מופיעה מודעה שפרסמה ישיבת "תורת ירושלים" ובה ברכה לרב הרצוג זצ"ל לרגל נישואי בנו חיים, אך במודעה לא צוין כי החתן הוא בוגר הישיבה (וכנראה משום שכבר פרק מעליו עול מצוות).

49 ההד, שנה יב, ה, אייר תרצ"ז.

50 "הארץ" כח ניסן תרצ"ז.

51 הצופה, כט אלול ת"ש.

ובדומה לכך גם בשנת תש"א⁵². בשנת תש"ז הישיבה מגדירה את ייחודיותה משאר הישיבות בכך שלומדים בה בעברית, ללא ציון לימודי חול⁵³: "בין מוסדות התורה המתנוססים לתפארה בעיר הקודש, תופסת מקום נכבד וראויה לציון מיוחד ישיבת תורת ירושלים. היא הראשונה ואולי גם היחידה (וההדגשות במקור. מ.א.) בירושלים, ביחס לדרגתה, שהנהיגה בה את שפת כל הלימודים בעברית, ושעריה פתוחים לכל בני העדות והחוגים השונים בארץ". ההדגשה "ביחס לדרגתה" רומזת כנראה לכך שלמרות שגם בישיבת "אלומה" למדו בעברית - ההשוואה היא דווקא לישיבות העוסקות רק בקודש, שבקרבת ישיבות אלה ישיבת "תורת ירושלים" היא הראשונה והיחידה בה הלימודים הם בעברית.

יוצא מן הכלל הוא אופן הפרסום של הישיבה בשנת תרצ"ח; בפרסום של אותה שנה נכתב שבנוסף ללימודי הקודש הכוללים גמרא וראשונים, פרשת השבוע, נ"ך, דינים, שיעור אגדה ושיחות מוסריות, יש גם מעט לימודי חול: "שעתיים ליום מוקדשות ללימודים כלליים - עברית, חשבון, תולדות ישראל"⁵⁴. יתכן שהצורך להזכיר את הלימודים הכלליים בשנת תרצ"ח דווקא נבע מהקמת ישיבת "אלומה" בשנת תרצ"א, ומתוך רצון להניח את דעת ההורים שהתלבטו בין שני המוסדות שגם בישיבת "תורת ירושלים" קיימת התייחסות כלשהי לנושא.

עקב המצב הכלכלי הקשה בארץ, פנו שתי הישיבות לתנועת המזרחי בקריאה נואשת לסיוע כלכלי, האחת בשנת תרצ"ז והשניה בשנת תרצ"ח, ובמכתבים אלה מתארת כל ישיבה את סדרי הלימוד והחינוך בה⁵⁵. ישיבת "אלומה" מציינת את לימודי החול הנלמדים בה, ואף מדגישה את היות תוכנית הלימודים בה מתאימה לשאיפות המזרחי. לעומת זאת ישיבת "תורת ירושלים" מציינת את לימוד התורה והאווירה החינוכית ומדגישה את ייחודיותה בשל שפת הלימוד בעברית, אך לא מזכירה לימודי חול כלל בתכניתה. למותר לציין שבפנייה לבקשת תרומה מתנועת המזרחי, הזכרת לימודי חול בתוכנית הלימודים יכולה הייתה לסייע, והשמטת לימודי החול מורה כאמור על החלק הזניח שהיה להם בתוכנית הלימודים בישיבה.

בישיבת "תורת ירושלים", אם כן, התקיימו לימודי חול מינוריים, שנלמדו מחוץ למבנה הישיבה, והם היו מיועדים כנראה רק לתלמידים לפני גיל בר מצוה. יתכן שגם לימודי חול מועטים אלה הוכנסו לישיבה רק בדיעבד, להצלת הדור, כך לפחות על פי התרשמותו של אחד מעיתונאי התקופה⁵⁶: "רבה של א"י, הגרא"י קוק ז"ל, חזה מראש את המצב הזה בו יועמד הדור על פרשת דרכים. הוא ראה והבין שבפרשת דרכים זו בהכרח שיווצר משבר תקופתי אשר יתן את אותותיו בחיי הדור, והוא

52 הצופה, ד' סיון תש"א.

53 נרות שבת, גליון המאה.

54 הצופה יב אדר א תרצ"ז.

55 מקור המכתבים בגנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, מ"ע #129, #142.

56 עיתון "הבוקר", א' חשוון תרצ"ז. ראוי לציין כי מדובר בעיתון חילוני של תנועת "הציונים הכלליים", ואין סיבה לחשוב שזה ניסיון להצטדק ולמצוא חן בעיני מישהו.

הרהר: האמנם באה, חלילה, השעה שבה תשתכח תורה מישראל, וכל מורשת הדורות תהיה כלא הייתה? ודורות העתיד על מה יהיו ניזונים?... והוא כונן את תורת ירושלים... שבעצם אין זה אלא (מוסד) ישן נושן, המוסד התלמודי בצורתו הקדומה, אלא שכל קליפות הגלות ותוספות להגי שפה ודברים נלווים של פלפול מזויף וסילופי דברים ורעיונות הוצאו מכאן... מוסד זה, עם תוספת תוכנית הלימודים הכלליים הנהוגה בו לשם סיפוק דרישות הזמן, הרי הוא במידה שניתן להיאמר כיום מוסד חשוב בחיננו, בייחוד לעת כזאת, עם התמעטות מספר הצעירים "הממיתים את עצמם באוהלה של תורה", ולנוכח הסכנה של "השכחת תורה מישראל"..."⁵⁷.

דווקא בשל העובדה שבישיבת "תורת ירושלים" לא נלמדו לימודי החול באופן משמעותי, הורגש זמן קצר לאחר הקמתה צורך של הורים להקים ישיבה אחרת שתיתן להם מענה משמעותי מבחינת לימודי החול. לפיכך הוקמה, כאמור, ישיבת "אלומה" ע"י ר' בנימין מנשה לוין, תלמידו של הרב, כחלק מפעילותה של "אלומה" - האגודה למדעי היהדות בירושלים⁵⁸. היוזמה והביצוע היו אמנם של תלמיד הרב, אך לא כחלק ממוסדות ישיבת מרכז הרב, בשונה מישיבת "תורת ירושלים". בפרסום לקראת הקמת ישיבת "אלומה" נכתב כי יוקדשו מידי יום שלוש שעות ללימודי חול, והתלמידים "יעברו גם על לימודי חול במידה שהם נדרשים לתעודת בגרות ממשלתית או לכניסה לאוניברסיטה"⁵⁹. לאחר כשנה הישיבה מציינת כי היא הוקמה "בשביל שלומי אמוני ישראל, הרוצים לתת לבניהם חינוך מסורתי שלם על טהרת הקודש, ועם זה להכשירם בידיעות הכלליות הדרושות לחיים המעשיים והיישוביים.

57 להבנת מצב הנוער באותה תקופה, בה התחולל תהליך מואץ של התחלנות רבים מבני הנוער הדתי והחרדי, מובאים כאן דברים שכתב הרב מימון בשנת תרצ"ז: "בני הנעורים בימינו אלה תועים ומבקשים דרך, תועים ומבקשים את נתיבם בעולם. שאלות וספיקות על ההווה ועל העתיד, חלומות של סדרי עולם חדשים, אינם נותנים להם מנוחה. מפני ערכי החיים החדשים, היונקים מן ההווה, מן הצרכים הריאליים, מתנאי החיים היום-יומיים, מן האינטרסים הכלכליים הנדרשים אצלם כעין תורה, נדחתה השפעת הספרות העתיקה. מלאכי חבלה של תרבות זרה ונכריה באו ופרקו מהם את עֲדָם מהר חורב, ואיזו סיסמאות לקוחות בהקפה מאחרים, אסימונים שאין עליהם צורה עברית, אנדרלמוסיה של שיטות זרות, ערוב של דעות נכריות, באו והציפו ובלבלו את העולם העברי. ובתוך סביבה כזאת, סביבה מלאה כפירה וספקנות, חיים גם צעירי היהדות הדתית לאומית, וברצון או שלא ברצון הם נסחפים לפרקים באותו הזרם הכללי אשר מסביב להם. ועל האבות מוטלת עכשיו החובה לחפש דרכים כדי להחזיר בניהם אל הספר, אל ספר התורה אשר קיבל משה מסיני, אל התנ"ך, אל המשנה והתלמוד, אל ההלכה והאגדה, אל היהדות המעשית והעיונית גם יחד..." סיני א, תרצ"א, עמ' א-ב.

58 על הערכתו של הרב לגדלותו בתורה, יעיד למשל האופן בו פונה אליו הרב באגרת קכב: "ידידי וחביבי הרב החכם הנעלה, אוצר תורה חכמה ויראת ד' טהורה, מו"ה בנימין מנשה לעווין שליט"א". ובאגרת שמו: "מחמד לבבי ונפשי, הרב הגדול בתורה וחכמה, אוצר יראת ד', מוהר"ר בנימין מנשה שליט"א ד"ר לעווין". במילה "אוצר" יתכן שכוונת הרב לרמז לחיבורו הגדול של רב"מ לוין "אוצר הגאונים".

59 ההד, אב תרצ"ו.

חוסר ישיבה כזאת הורגש עד מאוד בשנים האחרונות, ו"האגודה למדעי היהדות" באה למלא את החסר⁶⁰. על דעתו של הרב זצ"ל בסוגיה זו ניתן ללמוד גם מכך שבכל פרסומיה של ישיבת "אלומה" אין אזכור להיותה נשענת על תורתו של הרב והולכת בדרכו, על אף יחסי הקירבה המיוחדים שהיו בין הרב לבין ר' בנימין מנשה לוי⁶¹. הרב אמנם תמך בפעולותיה של אגודת "אלומה", ובכלל זה גם בהרצאות שנמסרו מטעמה לבחורי הישיבות בירושלים⁶², אך בכל זאת כנראה לא ראה ר' בנימין מנשה לוי את ישיבת "אלומה" כישיבה המבטאת את דרכו של רבו, הרב זצ"ל.

סיכום

על אף שהרב ראה ערך רב בלימודי החול, הדרכתו הייתה שעל לומדי תורה לעסוק בהם באופן מצומצם מאוד, למניעת בורות בלבד ולא לשם הרחבת ההשכלה, ובמשך כשעה-שעתיים ביום בלבד, ורק בגיל החינוך היסודי כפי שהיה מקובל במוסדות התורה לאורך הדורות. על מנת לאפשר צמיחה משמעותית בתורה הדריך הרב שיש לדחות את רכישת ההשכלה הכללית לגיל מבוגר, לאחר לימוד של מספר שנים בישיבה קטנה וגבוהה, שיאפשר התבססות משמעותית בידע התורה ובנייה רוחנית ראויה.

60 ההד, אלול תרצ"ז.

61 ראה למשל אגרות הראיה, אגרת קב: "מטרדות צדדיות שהינן מפסיקות אותי באמצע כתיבתי, הנני מוכרח להפסיק מכתיבתי זאת האהובה, שהיא מזכרת אותי את המעמדים שבהם הייתי מדבר באזניך את רחשי לבבי, משפע של אור ד' אשר באור תורת אמת. והנני משוה לנגד עיני את נפשך העדינה, שספגה בקרבה באהבה רוממה את כל אומר והגיון, ועתה הנני רואה אותה צועדת בגאון שם ד' להגיע אל המעלה הדרושה, להיות ממקדשי שם השי"ת ושם ישראל באמת ברבים". באגרת שמוז פונה הרב אל ר' בנימין מנשה לוי במילים "מחמד לבבי ונפשי", ובסיום האגרת מתנצל הרב "תסלח, יקירי מחמד, על קיצורי ומיעוט דברי, שאינו כפי חוק אהבתי העזה לנפשך הטהורה". על הקשר המיוחד בין הרב לר' בנימין מנשה לוי ראה במאמרו של הרב ארי שבט, טללי אורות טו, עמ' 149.

62 ראה מאסף "אלמה" תרצ"ו (לאחר מכן האגודה הוסיפה את האות ו' לשמה - "אלומה"), עמ' 159-160. כמוכא שם, רוב ההרצאות עסקו בתחומי הקודש באופן מדעי כדי לאפשר לבחורי הישיבות לפתח יכולת השפעה על הדור, ובנוסף גם בלימודי חול - "להשפעה זו דרושה גם התוודעות עם התרבות הכללית".

שמירת כשרות ואחדות האומה בפסקי הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל*

בתקופת מלחמת העולם השנייה נשאל הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל לגבי היתר אכילת מאכלי איסור לחיילי היחידות היהודיות שנלחמו במסגרת הצבא הבריטי¹. בפסק ההלכה שלו התייחס הרב הרצוג לדבריו של הרמב"ם בהלכות

הרב עוזיאל והרב הרצוג בטקס ההכרזה על הקמת המדינה, ערב שבת פר' אמור ה' באייר תש"ח. מעליהם נראים הרב מיימון וחיים וייצמן.

מלכים (ח, א) 'חלוצי הצבא כשייכנסו בגבול הגוים ויכבשום וישבו מהן - מותר להם לאכול נבלות וטרפיות ובשר חזיר וכיוצא בו אם רעב ולא מצא מה יאכל אלא מאכלות אלו האסורים', וגם לחולקים עליו כמו הרמב"ן על התורה (דברים ו, י) ועוד. לפיכך סבר הרב הרצוג שלמעשה היתר זה נהוג "במלחמה ישראלית במובן המיוחד של מילה זו", ולא במצבם של השואלים. אמנם בלחימתם של חיילי הבריגדה היהודית שהצטרפו למלחמת האומות נגד הגרמנים יש משום הצלת ישראל, אבל "אין זו מלחמת ישראל במובן של אותה פרשה שבה נאמר היתר זה, ולא מצינו בשום מקום שהיוצאים להציל נפשות הותר להם לאכול איסור כשאין בזה משום פיקוח נפשם". לכן אין יסוד להתיר מאכלי איסור ללוחמים אלא אם כן הם נמצאים במצב של סכנת נפשות.

שאלות דומות עלו מדי פעם במלחמת העצמאות

בשנת תש"ח, במיוחד בירושלים הנצורה בה שרר מחסור חמור במזון הן לחיילים והן לאזרחים. במכתב מכ"ז ניסן תש"ח החתום בידי הרבנים הרצוג ועוזיאל ומופנה אל מפקד מחוז ירושלים מטעם 'ההגנה' נאמר²:

* המאמר נכתב לזכרו של הגאון ריא"ה הרצוג זצ"ל במלאת 55 שנה לפטירתו בי"ט תמוז תשי"ט, ולרגל מלאת 66 שנה להקמת מדינת ישראל.

1 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (ערך: הרב שלמה שפירא), פסקים וכתבים, כרך ראשון, שאלות ותשובות בדיני אורח חיים, מוסד הרב קוק ויד הרב הרצוג, ירושלים, תשמ"ט, סימן נו, עמ' רנו.

2 הרבנים הראשיים, הרב הרצוג והרב עוזיאל אל המפקדה הראשית למחוז ירושלים ליד

נציגנו הרה"ג שלמה גורונצ'יק מסר לנו את שאלתכם אם לרגלי מצב האספקה החמור מותר לפתוח מטבחים לא כשרים בשביל אלה החיילים שאינם שומרים חוקי תורתנו הקדושה בענייני כשרות. אחרי דיון בכבוד ראש בשאלה לכל צדדיה החלטנו: אין שום מקום על פי תורתנו הקדושה לחלק ולהבדיל בין יהודים ליהודים בעיני כשרות, ואין שום אפשרות ודרך של היתר להקמתם של שני סוגי מטבחים בשביל יחידות צבאות ישראל. יתר על כן, מציאותם של מטבחים לא כשרים בצבא תשלול את האפשרות של שמירת הכשרות גם מהדתיים, ונהיה נאלצים להסיר את אחריותנו על הכשרות בצבא בכלל. אנו פונים אליכם בשם תורתנו הקדושה בכל לשון של בקשה ואזהרה שלא להרוס את הכשרות הקיימת כבר לתפארה, כי אם להשאירה בעינה ללא שום שינויים והפרדות בצבא העברי המאוחד את כל חלקי האומה, והיה מחננו קדוש. בהתאם להוראה זו הנכם נדרשים לסתום מיד את הפרצה, ולהכשיר את המטבח ב"עץ הזית". אנו תפילה וברכה כי ה' ימחר יחיש את ניצחוננו וגאולתנו השלמה, אמן סלה³.

נראה שהוראת הרבנים הראשיים לא בוצעה, ושמעון אגסי, מהמפקדים הדתיים ב'הגנה' בירושלים ששימש כחבר בוועדה לעניינים דתיים בשרותי הביטחון, פנה יום לפני הכרזת המדינה, בד' אייר תש"ח, אל מפקד המחוז בדרישה להפסיק את המשאל המתנהל בין המגויסים מי רוצה לאכול כשר ומי לא, וכמו כן לא לפתוח מטבחים לא כשרים. הוא גם הכשיר את המטבח הלא-כשר שנפתח ב"עץ הזית". מפקד המחוז העביר את התלונה להתייחסותו של קצין האפסנאות המחוז בט' אייר⁴, תשובתו הייתה⁵:

בזמנו שלחנו את "סבוראי" [כינויו של קצין ההסברה במחוז ירושלים] לרב פרנק בכדי להסביר לו קושי המצב ולבקש ממנו הסכמה שנפריד את

הממ"ז [מפקד המחוז], ארכיון צה"ל תיק 959/49 - 180. על המכתב חתם גם המזכיר הראשי של הרבנות הראשית הרב שמואל אהרן ובר.

3 מאותו נימוק התנגד הרב הרצוג לאפשרות שחייל דתי ידאג שחייל יהודי אחר לא-דתי יחליף אותו בתורנות בשבת, מפני שעדיף לחלל את השבת בידיעה שמדובר על אונס ולא לחלל אותה על ידי מי שיחללנה מרצונו הטוב. הרב הרצוג הוסיף שמא על ידי ההחלפה 'יהא נראה כאילו אנחנו משלימים עם מציאות של שני מיני יהדות שקולים זה כנגד זה בתוך האומה, יהדות דתית ויהדות חילונית [...] יש לחוש לדעתי שמסידורים כאלה ייווצר הרושם כאילו כבר התייאשנו מהם, וניחא לנו ח"ו שיהיו "שָׂבָס גויים", כאילו כבר הפקרנום יאוש והפקר כאחד (הרב הרצוג, פסקים וכתבים, סע' נו עמ' רס).

4 שמעון אגסי, הועדה לעניינים דתיים בשרותי הביטחון, אל ממ"ז ירושלים, ד' אייר תש"ח, א"צ שם; לאה [מזכירתו של מפקד מחוז ירושלים] אל חלמיש [כינויו של קצין האפסנאות מחוזי - גרשון שטרומן], 18.5.1948, א"צ שם.

5 גרשון [קצין האפסנאות], 18.5.1948, א"צ שם.

המטבחים לאוכלי הכשר. "סבוראי" חזר ומסר שיש הסכמה⁶. העברנו משאל, וסדרנו בינתיים מטבח נוסף בעץ הזית אשר האוכלים בו הביעו את רצונם לאוכל לאו דווקא כשר. מאז יש לנו קצת צרות. אין זמן לטפל בכל העניין. אני מבטיח לרבנים שאנו נעשה הכל שלא תהיה התמרמרות, ו[אם זה] מפריע להם [עליהם] לפנות לממ"ז [מפקד המחוז], מכיון שאמרתי להם שהממ"ז נתן הוראה לכשרות, ובאם דבר מה לא בסדר זוהי אשמת אנשים שכפי הנראה לא הבינו טוב את הרב פרנק. כדאי לדבר עם "סבוראי" בענין. אני מציע לדחות את הענין לבירור.

מדיניות זו, של דרישת שמירת כשרות כללית, הונהגה בכל הארץ. כך גם הודיע בתשובתו של הרב איסר יהודה אונטרמן, אז רבה הראשי של תל אביב-יפו, לפניית קבוצת חיילים ששירתו במחנה עין שמר, ש'מעולם לא נתנה הרבנות היתר לאכול בשר אסור או מאכלים אסורים אחרים לחיילים, וכל מה שאמרו לכם על דבר היתר לטריפות הוא לגמרי בדוי מן הלב'⁷. בהתאם למדיניות האחדות בין כלל החיילים פנה הרב הרצוג בכ"ז אב תש"ח גם אל דב יוסף, המושל הצבאי של ירושלים, והודיע לו על התנגדותו לכוונת מחלקת האספקה לספק לוועד הקהילה ולספרדים בשר קפוא, ולאגודת ישראל בשר חי. הוא דרש לספק לכולם את אותו סוג בשר⁸.

במקרה אחד הסכים הרב הרצוג להקל, והוא כאשר מפקד היחידה שטפלה בשיקום פצועי המלחמה פנה אל הרבנות בז' סיון תש"ח במכתב שבו נאמר⁹:

רבנים נכבדים מאוד, כידוע לכם מטפלת פלוגה זו בפצועי המלחמה, ולאחר הוצאתם מבתי החולים מחובתה לשכנם בבתי הבראה ובמחנות, עד אשר יוכלו לחזור לבסיסייהם וליחידות השונות של הצבא וההגנה. בין הבעיות הקשות המוטלות עלינו, הבעיה הקשה והמכבידה ביותר היא שאלת

6 ר' אברהם, בנו של הרב צבי פסח פרנק, כתב בספר זיכרונותיו 'טוב וחסד ירדפני' (ירושלים תשס"ז) עמ' 23 כי בעת המצור על ירושלים בתש"ח בא גיסו שמואל אייזמן, שהיה קצין מנהלה במחוז ירושלים, אל אביו, ושאל אותו האם ניתן לאכול מקופסאות בשר הבול-ביף שהשאירו הבריטים במגרש הרוסים. לדבריו אביו התיר זאת מתוך השיקול שחיילים רעבים לא יוכלו למלא את תפקידם כראוי, אך דרש שלא יכריחו את מי שלא ירצה לאכול את הבשר הזה לאכול אותו.

7 איסר יהודה אונטרמן, הרב הראשי לת"א יפו והמחוז אל החיל מר משה בוקובסקי וחבריו בעין שמר, י"ג סיון תש"ח, ארכיון פא"י, מיכל 21 תיק 4.

8 הרב הרצוג אל המושל הצבאי ד"ר דב יוסף, כ"ז אב תש"ח, ארכיון המדינה תיק 273/1.

9 התכתבות בין מפקד יחידת 'אלישע' [כינוי היחידה האחראית לטיפול בפצועים] עם הרב הרצוג, ארכיון המדינה תיק פ-4247/29. על תשובתו של הרב הרצוג הודפס בטעות התאריך ח' ניסן במקום ח' סיון.

הכלכלה. בגלל התנאים המיוחדים של עירנו אין כמויות הכלכלה הניתנות לפצועים מספיקות בכמותן ובאיכותן התזונתית - דבר המביא את הפצועים לעיתים קרובות למצב של הרעבה, ולחוסר אפשרות של החלמה מחוסר כלכלה מתאימה. מנות המזון הניתנות להם אינן מכילות שמנים במידה מספקת, ומטעמי כשרות נאלצנו עד עתה גם לא לתת להם כל בשר שהוא, שכידוע מכיל פרוטאינים מסוימים המאפשרים לגוף החלפת כוח וריפוי מהיר של רקמות עור הנובעות מפצעים. בהתחשב עם פקוח הנפש הקיים בהרבה מקרים אצל פצועיני היקרים, ובהתחשב עם תנאי המלחמה ובשעת חירום הקיימים בעיר, הננו פונים בבקשה להרשות לנו להשתמש באופן זמני בבשר בלתי כשר בשביל הפצועים. אנו מקווים עם המסיבות המיוחדות הנ"ל תמצאו את האפשרות למלא את בקשתנו, לבל נראה במו עינינו בסבלם ובצערם של פצועיני ולא נעמוד על דמם. נכיר לכם טובה בעד דיון מהיר בבקשה חיונית זו, בעד תשובתכם המהירה.

תשובתו של הרב הרצוג ניתנה כבר למחרת:

דננו בשאלתכם בדבר מצב התזונה בבתי הבראה שברשותכם, ולאחר בירור המצב עם מומחים הגענו לידי החלטה זו: ניתנת לכם הרשות להשתמש בבשר של בהמה טהורה שאיננו כשר אך ורק עבור הפצועים הקשים שבבתי ההבראה שברשותכם. היתר זה ניתן אך ורק על פי התנאים דלהלן:

- א. אסור לכם להשתמש גם עבור הפצועים הקשים בבשר של בהמה טמאה כגון בשר חזיר, שפנים וכדומה.
- ב. עליכם להמשיך בהפרדה גמורה בין כלי בשר לכלי חלב גם באותם המקומות שהותר בהם להשתמש בבשר לא כשר.
- ג. אסור לכם לקבל בשר לא כשר מהמחסן של ההגנה במקרה של חלוקה כללית של בשר כשר בכל בסיסי הצבא בעיר.
- ד. עליכם להפריד את הפצועים הקשים מן הפצועים קל ולשכנם בבית הבראה מיוחד כדי שכולם יתרכזו במקום אחד. במקרה שמצב השיכון אינו מאפשר לשכן את כולם במקום אחד ניתנת לכם הרשות לשכנם גם במקום שני בתנאי שאותו המקום לא ישמש גם למקרים הקלים יותר.
- ה. אין אנו מרשים להשתמש בבשר לא כשר ביותר משני בתי הבראה שברשותכם.
- ו. היתר זה כוחו יפה אך ורק כל זמן שלא יוקל מצב התזונה בעיר, זאת אומרת כל זמן שלא יספקו את החומרים הכשרים המכילים את הפרוטאינים החלבוניים, כגון בשר כשר, ביצים וכדומה.
- ז. הותרה במפורש שחבר העובדים של הבתים שהותר בהם בשר לא כשר אסור לו לאכול מאותם המאכלים הלא כשרים.

ח. הפרדה בין החולים הקשים לבין החולים הקלים צריכה להיקבע אך ורק מנקודת השקפה רפואית בלבד.

בברכת החלמה לכל הפצועים ובברכת הגאולה השלמה.

הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג

יש לציין שהרב הרצוג קיבל מקצין האפסנאות של מחוז ירושלים לפי בקשתו נתונים על כמות מצרכי המזון שנותרו בידי הצבא נכון לב' סיון תש"ח, והתברר שנותר קמח לחמישה ימים סוכר ושמן לעשרה ימים. 'שאר המצרכים, כגון קטניות, גריסים וכו' אזלו. יש לנו כמות של בוליביף אשר כידוע אינו כשר. חוץ מזה ישנה מדי פעם בפעם אפשרות של שחיטת בקר וצאן, אך לא תמיד הבשר "כשר", וכמות הבשר קטנה בדרך כלל. על כמות ומהות המצרכים הנמצאים בידי ועדת המצב [שסיפקה מזון לאזרחים] אין לנו פרטים מדויקים¹⁰. גם מצב המצרכים המיועדים לאזרחים לא היה טוב יותר. דב יוסף, ראש ועדת ירושלים, ציין בזיכרונו כי ב-10 ביוני [ג' סיון] הגיעו בדרך החדשה שנפרצה לירושלים ("דרך בורמה") שמונה טון קמח, ודבר זה איפשר לחלק לכל אזרח 250 גרם לחם ועוד 150 גרם מצות כדי לחגוג את חג השבועות¹¹.

★ ★ ★

המאמצים של הרבנים הראשיים, הרב הרצוג ועמיתו הרב עוזיאל זצ"ל, למנוע פירוד בעם, ולהשוות את דרישות המינימום ההלכתיות לכל חלקי העם, כפי שתוארו במאמר זה, ממחיש לנו עד כמה חלק מהנושאים שעליהם היה צריך בראשית ימי המדינה להיאבק ושעליהם היה צריך לעמוד בכל התקפות הפכו במשך השנים מובנים מאליהם, כשבמקביל נותרו עדיין נושאים רבים המצפים לתיקון ולחיזוק. לגבי אלו וגם לגבי אלו ראוי להכיר תודה לגדולי ישראל שעמדו על המשמר וסללו לנו את הדרך בימי תחילת 'ראשית צמיחת גאולתנו', בתוך מערכת מורכבת של קשיים כלכליים ואירגוניים וביטחוניים קשים מנשוא. תנצב"ה.

10 גרשון קצין אפסנאי ראשי של החטיבה אל הרב הראשי יצחק אייזיק הלוי הרצוג. בתשובה למכתבו מכ"ט אייר תש"ח, 9.6.1948 ב' סיון תש"ח [במקור נכתב בטעות ניסן] א"צ 959/49 - 180.

11 דב יוסף, קריה נאמנה: מצור ירושלים תש"ח, שוקן ירושלים ותל אביב, תש"ך, עמ' 164.

הצעה מעשית לשמירת שמיטה על ידי כלל ישראל

הקדמה

- א. היתר המכירה ודעת הרב קוק
- ב. החזון איש ופסיקתו בענייני שמיטה
- ג. מה קרה למעשה בשטח
- ד. פנייתי אל הרבנים ואישי הציבור
- ה. היצוא וכלכלת השמיטה
- דברי סיום

הקדמה

בשנה שעברה פנה אליי רב חשוב, וביקש שאגיש הצעה מעשית כיצד ניתן לשמור את שמיטת תשע"ה בקנה מידה רחב ע"י כלל הציבור ללא היתר המכירה. העברתי אליו הצעה, וההצעה הוגשה גם לרבנות הראשית ולרבנים נוספים¹. הצעתי היא לשמור שמיטה כמצוותה, ללא היתר מכירה, תוך שימוש בדרכי ההיתר שפיתח בעל החזון איש בזמנו עבור החקלאים והצרכנים, ותוך הוספת פתרונות ברוחו לבעיות מעשיות שהתחדשו מאז. אמנם החזון איש עצמו לא עסק בסלילת דרך לשמירת שמיטה ממלכתית, וגם גדולי הפוסקים שהמשיכו בדרכו לא עסקו בכך, ואף נמנעו מלהשתמש בכמה היתרים מעשיים שלו שלא נכנסו לספריו בפירוט מספיק, וגם לא השתמשו בנתונים מקילים שניתן להסיק מפסקיו ופירושו כדי להמשיך ולסלול דרך להחזרת עטרת קיום מצות השמיטה, כתקוות הרב קוק והחזון איש. אולם אני משוכנע כי יש בדברי החזון איש והדרכותיו הכוונה לסלילת דרכים שיאפשרו מצד אחד את קיום המשק החקלאי בשמיטה - ומצד שני יאפשרו שמירת שמיטה ללא צורך להזדקקות להיתר המכירה.

ההצעות שלהלן מתבססות על מה ששמעתי באוזניי בפגישות עם הגרי"ש אלישיב זצ"ל, שהוא מסכים שננהג על פי ההוראות שקיבלנו מהחזון איש. הרב אלישיב הוסיף שבתשובותיו לציבור הוא לא יימנע מלהחמיר, בהתאם לרצונו של ציבור השואלים המעוניין ברובו להדר בקיום המצוות, ואינו מעוניין לרכוש פירות וירקות שגדלו על סמך הכרעותיו המקילות של החזון איש. גם הגרש"ז אויערבך זצ"ל הצהיר בזמנו שניתן

1 חלקה העיקרי של הצעתי הודפס בראשית השנה בכתב העת "הליכות שדה" של המכון לחקר החקלאות על פי התורה (גיליון 183, חשוון תשע"ד).

לסמוך על הכרעות החזו"א, גם בנושאים שהוא אישית סובר אחרת. על פי זה אני מעריך שאם היה ברור לאותם גדולים שהנהגה כזו תביא לשמירת שמיטה בהיקף רחב - הם היו מקבלים את הדרך המוצעת על ידי. לצערי, רבני המכון לחקר החקלאות על פי התורה אליו אני שייך אינם מקבלים את דעתי, ובכל זאת לא אמנע מלהביעה ברבים, בתקווה שיהיו פוסקים שיקבלו אותה.

להמחשת הנושא אביא דוגמא חשובה ממה שמתרחש בשטח כרגע, כמה חודשים לפני תחילת שמיטת תשע"ה. החזון איש הנהיג למעשה שינויים בדרך זמירת כרמי היין, באופן שאינו פוגע ביבול הענבים באופן משמעותי. כיום ניתן היה להגיע לכך שכרמי היין ישמרו שמיטה על סמך הנחיות החזון איש, כששיוק היינות ייעשה במסגרת אוצרות בתי הדין השונים. אך בדורנו אין אפשרות מעשית לסמוך על שיטת החזו"א, משתי סיבות - ראשית כי פוסקי זמננו לא מקבלים את הקולות הללו, ושנית משום שהציבור לא מוכן לרכוש את היינות האלו.

טעם מצוות השמיטה לפי פסוקי התורה הוא הפקרת היבול לכולם במידה שווה - עשירים ועניים, ואף לחיית השדה, וזאת מתוך הכרת אדנות ה' ובעלתו על האדמה. המצוות המעשיות הנובעות ממטרה זאת כוללות מלבד חובת הפקר הפירות גם איסור עבודות חקלאיות באדמת ארץ ישראל (איסור איסוף יבולי השמיטה בדרכים המבטאות בעלות היחיד על אדמתו), איסור השחתת פירות שביעית וחובת שמירה על קדושתם, וכן השמטת החובות. נוסף על כך קיים איסור מדברי חכמים על הוצאת פירות שביעית לחו"ל, איסור שניתן להתירו בתנאים מסוימים. העונש על הזנחת השמיטה חמור - גלות ושממה בארץ. לדעת רוב הפוסקים חיוב השמיטה בימינו - כשאין רוב ישראל יושביה בארץ - הוא מדרבנן. כיצד מחשבים את הרוב הזה לא ממש ברור, ובכל אופן אנחנו קרובים היום למצב ש'רוב יושביה עליה'. הרבה פוסקים דורשים גם שהשבטים ישבו איש על נחלתו כדי שיחזרו דיני השמיטה והיובל להיות מדאורייתא.

א. היתר המכירה ודעת הרב קוק

כבר לפני שנים רבות נעשתה בהיקף קטן מכירה של קרקע ישראל לנכרי כדי להפקיע את איסורי השמיטה. לקראת שמיטת תרמ"ט תוקן 'היתר המכירה' על ידי רבי יצחק אלחנן זצ"ל מקובנה ורבנים חשובים שהצטרפו אליו ותוך התנגדות של רבנים חשובים אחרים, ואחרי עוד כעשרים שנה הוא הורחב ובוסס על ידי הראי"ה קוק, שעלה לארץ בשנת תרס"ד, ושמאחר יותר שימש כרב הראשי לישראל עד לפטירתו בתרצ"ה. בתוקף תפקידו כרבן של יפו והמושבות החקלאיות טיפל הרב קוק בענייני השמיטה לקראת שמיטת תר"ע, ומאז נקשר שמו באופן הדוק בהיתר המכירה למרות שלא הוא תיקן אותו לראשונה. כאמור - רבים מגדולי ישראל לא הסכימו להיתר זה, ולהערכתי במשך השנים רק מיעוט של חכמי הדורות הסכים לו. חשוב להזכיר כי היתר המכירה נחתם על ידי הרב קוק מתוך צער על ההכרח

שבשימוש בו, וכן יש לזכור שהיתרו לא כלל עשיית מלאכות האסורות מעיקרן מהתורה (זריעה זמירה קצירה ובצירה וכנראה גם חרישה), שהוא דרש שתיעשנה על ידי נכרי. כמו כן במקביל לטיפולו בהיתר המכירה הרב קוק יצא לעזרת שומרי השמיטה ללא מכירה, תוך שהוא קובע "שאלה הם עיקר היישוב בשבילי". כששהה הרב קוק בחו"ל הוא אף התנגד שיוציאו בשבילו מארץ ישראל לחו"ל אתרוג, למרות שהוא היה כלול בהיתר המכירה, ואמר על כך "חס ושלום", בהתאם לשיטתו שהיתר המכירה הוא קולא לשעת הדחק בלבד. הנמקתו לסמוך על ההיתר נבעה מכך שלדעתו הימנעות מייצור וייצוא תוצרת כרמי היין והשקדים של המושבות החדשות בארץ בשנת השמיטה תסכן את קיומן, ואולי אף את קיום היישוב היהודי בארץ כולו. יסוד חשוב בהיתר המכירה שלו היה הכרעתו כדעת מרן הבית יוסף שאין קדושת שביעית בפירות נכרי (למרות שהרב קוק הורה לנהוג קדושה לחומרא בפירות אלו) ומשום כך מותר לייצא פירות מקרקע שנמכרה, דעה שחלקו עליה רבים. יסוד נוסף בשיטתו הוא שהמכירה תתבצע רק לזמן.

יש לציין כי הרב קוק החמיר מאוד בדיני עבודות בשמיטה, במסחר, בקדושת שביעית ועוד, ויתכן שהכרעתו להחמיר בכל אלה אילצה אותו לצדד בהיתר המכירה. למרות תמיכתו בהיתר המכירה כתב הרב קוק: "אנו חייבים להתאמץ בכל כוחנו שסוף כל סוף תהא שבת הארץ הולכת ונקבעת בכל קדושתה על אדמת הקודש" (אגרות הראי"ה ח"א איגרת רפט). וכך כתב בספרו משפט כהן: "חלילה חלילה לבטל את אותם השובתים כמצוותה, ולא יינקה כל הנוגע בהם".

לאחר תקופת הרב קוק הונהגה המכירה על ידי הרבנות הראשית בקנה מידה ארצי. אלא שדרישתו לביצוע חרישה וזריעה וזמירה ע"י נכרים לא נשמרה, ויש שחיפשו פתרון ע"י ביצוע המלאכות שעיקרן דאורייתא על ידי מיכון אוטומטי לאחר הפעלת סרק (בדרך של גרמא) ועוד.

כבר בשנת תר"ע הציע הרב קוק שבנוסף להיתר המכירה ובמקביל אליו יפקירו המגדלים את הכרמים, ובית הדין ייתן להם הרשאות לטפל כשליחיו בכרמים וביבול, ישלם להם בשביל הציוד והעבודה, ויגבה סכומים אלה ממקבלי הסחורה במסגרת "אוצר בית דין". מההסכמים נראה שבצרו רק עם פועלים נכרים בגלל האיסור לבצור בדך הרגילה. מההתכתבויות ניתן גם ללמוד שהקפידו על איסור שימוש ביבול שנעבד או נשמר בניגוד להלכה. הרב קוק היה אם כן הראשון שהשתמש בפועל בשיטת 'אוצר בית דין' בייצור ושיווק פירות שמיטה, אמנם רק כתוספת והשלמה להיתר המכירה.

האם ניתן להמשיך ולהסתמך גם בימינו על היתר המכירה של הרב קוק? יש פוסקים שטענו כי מכירת כל אדמות המדינה לנוכרי אין בה גמירות דעת, ולכן המכירה כלל לא חלה. אחרים סוברים שיש להניח כי הרב קוק עצמו לא היה מצדד בהיתר המכירה בימינו, כי ב"ה התנאים השתנו וקיום השמיטה שוב אינו מסכן את היישוב היהודי בארץ.

ב. החזון איש ופסיקתו בענייני שמיטה

בשנת תרצ"ח עלה הרב קלמן כהנא זצ"ל לארץ, ונהיה חבר במה שנקרא אז 'קיבוץ פא"י' - התאגדות של חלוצים חרדים שביקשו לחיות מחקלאות ולהקים יישובים תוך הקפדה במצוות. כאשר התעוררו שאלות הלכתיות כבדות פנה הרב כהנא בשם חבריו לרב חיים עוזר גרודזינסקי זצ"ל בוויילנא, שנחשב כרבן של כל בני הגולה, ותשובתו הייתה שכבר משנת תרצ"ג נמצא בארץ בעל ה"חזון איש" שהינו גדול בתורה, ואילו ניתן וראוי לפנות בכל שאלה. בעקבות הדברים האלו התקרב הרב קלמן כהנא לחזון איש, וכתב לפי הוראותיו כמה ספרים בהלכות התלויות בארץ כולל שמיטה, שהחזו"א אף עבר על חלקים מהם ואישר אותם לדפוס. בין השאר נכנס החזו"א לעובי הקורה של קיום מצות השמיטה, הגיע לשדות ובירר הלכות ועיין בסוגיות ופרסם ספרים ופסקים בנושא, עד לפטירתו בשנת תשי"ג. רוב פסקיו והוראותיו בנושא השמיטה נוגעים לחקלאים, אך במקביל פרסם גם הוראות לצרכנים.

החזו"א והרב קוק כיבדו זה את זה, אך נושא השמיטה היה אחד הנושאים שבהם חלק החזו"א בחריפות על הרב קוק. החזו"א ניתח באחד ממכתביו את המצב בשמיטת תרצ"ח, הראשונה שלו בארץ: "שאלת השמיטה היא כבר כנפתרה... הרבנים הראשיים כבר הפיצו על דבר המכירה... אבל יודעים מראש כי הזריעה יעשו ישראל ואם כן אין צורך במכירתם... בלבי כדעת רבותינו האוסרים את מעשי המכירה בהחלט, ושאין הארץ נפקעת מקדושת שביעית אף ביד נכרי, ואין כל היתר בדבר. ומפני שסמכו על היתר המכירה לא נכנסו הרבנים לברר את דברים המותרים, ועכשיו הוטל עלינו לברר דברים המותרים. והנה יצא בהיתר לנטוע ירק קודם ראש השנה ולא יהא בהם איסור ספיחים כדעת הר"ש והרמב"ן. וכן הותר להם לזרוע תבואה קודם ר"ה ולוקח התבן למקנתם. וכן הותר להם עציץ שאינו נקוב תחת התקרה. והנה קיבוץ גדרה וכפר סבא קבלו שמירת השביעית... ויראו לכל כי אפשר לשמור את השמיטה כהלכתה. כל פטוטי הדברים כי יש בזה פיקוח נפש... אינה באה רק מקרירות וחוסר יראה הראויה לתורה ולמצווה".

בנושא גידול ב"עציץ שאינו נקוב תחת התקרה" - החזו"א ביקר בקיבוץ חפץ חיים, ראה גידול בחצאי חביות על רשת עם נסורת וכד' עם גגון של יוטה מעל, וכן תוכניות בנייה של ערוגות בטון גדולות למילוי בחצץ עם גגות של קורות עץ², והוא אף דאג להשגת מימון כדי לגדל כך ירקות לשימוש ללא קדושת שביעית ובלי לעבור על איסורי שמיטה. יש להדגיש נקודה זאת, מאחר שההגבלות ההלכתיות שהטילו חלק מהפוסקים על גידול כזה בשמיטות האחרונות היקשו על השימוש למעשה בשיטות אלו, הן מבחינה מעשית והן מבחינת ההשקעות הנדרשות, ומנעו למעשה הספקת ירקות לציבור ללא חשש שמיטה בשיטה הזו.

2 בשנת תש"ה עדיין לא נכנס הפלסטיק לשימוש, אמנם היו מעט גגות זכוכית.

לרשימת הדברים שהותרו לפי מכתב זה, יש להוסיף זריעת גידולי חורף גם לגרעינים ('תבואה' בלשוננו של החזו"א במכתב) כאשר הזריעה נעשית לפני ראש השנה בשינוי סדר הגידולים בשדה, וכן שיטה תחליפית לזמירת הכרמים - קיצור הנוף של הכרם תוך קיצוץ כללי לא מקצועי כשלב ראשון, ובשלב שני ביצוע זירוד - כריתת זמורות מיותרות עד למקום צמיחתם מהענף (ואמנם החזו"א ביקש שיחפשו דרך מרווחת יותר לזמירה), וכן התוויית דרך לאיסוף יבולים והעברתם לצרכנים בדרך של השימוש באוצר בית דין.

הוראות החזו"א לגבי אוצר בית דין היו כדלהלן: ייחתם הסכם בין בית הדין לחקלאים שהם יהיו שליחי בית דין לכל העבודות, ובית הדין יכסה את עלות הציד והעבודה וההוצאות שלהם ממה שייגבה מהצרכנים במועד החלוקה על ידי בית הדין. ההסכמים כללו תשלום בעין יפה לחקלאים שלוחי בית הדין עבור עבודתם. נקודה זאת הינה בעלת חשיבות רבה, כי היא ניצבת בניגוד מסוים לדרישות חלק מהפוסקים היום להזיל את תשלומי הצרכנים מתחת לעלויות השוק, כי אחרת לדעתם השליחות של בית הדין אינה לתועלת הציבור והיא פגומה. עוד פסק החזו"א שלשלוחי בית דין אין איסור לקצור כדרך הקוצרים, ואין כל חשש סחורה בגביית הוצאות בית הדין, ואף מותר לחלק את פירות השמיטה של בית הדין במידה ובמשקל. כאשר התעורר קושי במציאת הדרך לחלוקת ירקות ופירות שבקדושת שביעית על ידי אוצר בית הדין לצרכנים באופן ישיר, התיר החזון איש להביא את הפירות והירקות הארוזים לשיווק ע"י תנובה³, ובלבד שיודיעו לתנובה שהפירות בקדושת שביעית, כאשר החזו"א יודע שהיבול יגיע לשיווק הרגיל, כולל לצרכנים שאינם מקפידים על דיני שביעית⁴. לגבי ייצוא לחו"ל נמצא בהוראותיו היתר לייצא אתרוגים, וכן היתר ליוצאים לחו"ל לקחת עמם צידה לדרך מגידולי א"י.

אוסף עוד, שלפי הבנתי החזון איש לא חשש לאיסור נשמר או נעבד, וגם לא לאיסור הפירות מחמת הסחורה שנעשתה בעת קניית הפירות, כאשר קניית הפירות הקדושים נעשתה שלא באופן ישיר מהבעלים החשוד על שביעית, ובדרך שאינה מעבירה את קדושת הפירות לכסף הניתן למי שאינו מקפיד על הלכות שביעית. האיסור לדעתו הוא רק על קניה מהחשוד על השביעית עצמו (כגזירה מדרבנן) וכן על קנייה לשם מסחר, או על מסירת דמי שביעית לחשוד⁵.

ניתן לסכם כי החזו"א, אחרי שנכנס לעומק הבעיות תוך מגע וקשר עם החקלאים ששמרו על שמיטה ללא היתר המכירה, הנהיג דרכי היתר שבאו לאפשר החזקת

3 הסיטונאי המקובל באותם ימים, שהיה אז בבעלות משותפת של הקיבוצים והמושבים.

4 לפי הבנתי גם לא צוין כי התמורה שתקבל היא עבור הוצאות בית דין והוצאות תנובה ולא כתשלום עבור הפירות, ואולי זה היה אמור להיות מובן מכך שאלו הם פירות של אוצר בית דין. אמנם היו רבנים שהסבירו היתר זה בכך שבתקופה היא תנובה שימשה כשליחה של החקלאים.

5 גם בהוראותיו לצרכנים בבני ברק התיר החזו"א לקנות בהגבלות אלו בחנויות הרגילות סחורה שיש בה זיקת שביעית, כל זמן שברור שאין בה איסור ספיחים.

החקלאות (וגם הצרכנות) תוך שמירת השמיטה ללא שימוש בהיתר המכירה. למעשה הוא ליווה באופן צמוד את שמירת השמיטה במשקי פא"י החל משמיטת תרצ"ח, ועד לשמיטת תשי"ב.

לעומת דעת החזו"א - העדה החרדית (הבד"ץ) הולכים במסלול שונה, כאשר פוסקיה הכריעו מצד אחד כי אין קדושת שביעית ביבולי נכרים בארץ, ומצד שני הם אינם מעוניינים בקיום אוצר בית דין הכרוך בשמירת קדושת היבול, ולכן הם דואגים לאספקת פירות וירקות מגידולי נוכרים מהארץ ומחו"ל. אמנם במקרים מסוימים הם השתמשו בתוצרת אוצר בית דין בפירות האילן, אך הם הסתייגו מכמה מהיתרי של בעל החזו"א. לעיתים נדמה שהם החשיבו יותר את החשש להפסד פירות שביעית או להשחתת שאריות פירות השביעית מאשר את עצם קיום שמיטת הארץ כהלכתה.

ג. מה קרה למעשה בשטח:

עד שמיטת תשמ"ז היה קיים אוצר בית הדין של יישובי פא"י ואוצר ביה"ד של הרב קרליץ. בשמיטת תשמ"ז הוקמו אוצרות בית דין בגוש עציון וברמת הגולן, בדרום הר חברון ובבנימין. משנת תשנ"ד נוסדו עוד אוצרות בית דין רבים, שנתקלו בחוסר מחויבות של הציבור להשתמש בתוצרתם. בשמיטת תשס"ח התגברה מאוד תופעה זאת של חוסר שיתוף פעולה בין הציבור לאוצרות בית הדין, ותוצרת שמיטה רבה נשארה ללא דורשים. במרבית המקרים ניהול האוצרות נגמר בגירעונות כספיים כבדים.

הכישלון שקרה בתשס"ח בגיוס הציבור לשמירת שמיטה כהלכתה לפי השאיפות של הרב קוק והחזו"א כאחד, הוסבר על ידי גורמים שונים באיבוד אימון הציבור בדרך הזאת, מסיבות שונות:

- א. ריבוי אוצרות בתי הדין, כאשר בכל בית דין הנחיות הלכתיות שונות הן לגבי הפעולות המותרות לחקלאים והן לגבי צורת החלוקה ועלות התוצר, גרם לכך שהציבור הסתייג משימוש בכל אוצרות בית הדין.
- ב. הציבור שנוהג שאין דיני שביעית חלים ביבול נכרים, מעדיף בעיקר מסיבות של נוחות להשתמש בפירות נוכרים על פני תוצרת שבקדושת שביעית.
- ג. חלק מהיתרי החזו"א נשללו על ידי פוסקים רבים, ומשום כך הסתרבלו גם ההוראות לחקלאים והגיעו עד כדי חוסר אפשרות לעמוד בהם. במקביל גם צורות החלוקה (חנניות וכו') ותשלום העלויות לחקלאים שלוחי בתי הדין הוגבלו, בצורה שהכשילה את עבודת בתי הדין. אחד המכשולים הגדולים לפעילות אוצרות בית הדין היה, שבניגוד להיתר המפורש של החזו"א סברו רבים כי יש להקפיד בכל מצב שהוא לחלק תוצרת רק לשומרים על דיני שביעית, ולא לציבור הרחב שסביר להניח שלא יקפיד על הנחיות קדושת הפירות. נוסף על כך היו שהקפידו שפירות של אוצרות בית הדין יחולקו רק בתחנות מיוחדות ולא ברשתות השיווק,

וכן נמנעו מדרישת תמורה ריאלית מהצרכנים שתספיק לקיום החקלאים שלוחי בתי הדין.

ד. רבנים שונים פרסמו את דעתם כי ההיתרים השונים על פיהם פועלים אוצרות בתי הדין אינם מוסמכים, ושעדיף להשתמש בפירות של היתר המכירה ושהוא היתר לכתחילה. היו גם שהכחישו את העובדה שהרב קוק עצמו ראה את היתר המכירה כהיתר הקיים רק לצורך קיום היישוב, ושהוא הגביל אותו בפרטים שונים שבדרך כלל אינם מקוימים היום.

ה. הציבור החרדי הרחב לא היה מספיק מודע לכך שתמיכת כמעט כל הרבנים הנחשבים בציבור החרדי הייתה נתונה לרעיון שמירת שמיטה כהלכתה באמצעות אוצרות בית דין.

ו. למרות שאוצר בית דין נוסד ופעל במסגרת הרבנות הראשית, חלק מראשי אגף הכשרות ברבנות וכן כמה רבנים מקומיים הקשו על פעילותו הסדירה, בעיקר בטענה שיש לבצע את המכירה בכל אופן, גם במשקים ואצל חקלאים שהסכימו להיות שלוחי בית דין ולייצר ולשווק על פי הוראות בית הדין.

ז. היו ועדות שמיטה שלא הצליחו לעמוד בהסכמי הספקת תוצרת במהלך השנה, בעיקר אוצרות בית דין שנמנעו משימוש בפירות נוכרים כתחליף גם במקרה של חוסר בתוצרת קדושה.

ח. בכמה מקרים התעוררו ספיקות בקשר לאמון בחקלאים, ונוצר חשש שחלק מהם עשו גם עבודות אסורות בשדה במטע.

יתר על כן, אוצרות בית דין פעלו בנפרד ואף בתחרות זה עם זה, ולא נוצר גוף שיתמודד עם כלל הייצור והחלוקה, כולל ייצוא, תיעוש, הספקה לנכרים וכל הבעיות של הייצור הכולל של פירות קדושים בקדושת שביעית בארץ. כך למשל, אם היו נמנעים מהעברת חלק ניכר מיבולי פירות מסוימים לנוכרים או מהשמדתם בזמן שהשוק היה מוצף – כל חלוקת הפירות של אוצרות בתי הדין הייתה מתמוטטת.

ד. פנייה אל הרבנים ואישי הציבור

לצערי עלי לקבוע כי הדרך שהתווה החזון איש לקיום השמיטה כהלכתה נשחקה בעקבות החמרות והידורים מעבר לפסקים של החזו"א, כולל אלו שלא הובאו בספריו אלא נאמרו בעל פה להלכה ולמעשה לציבור שהוא ליווה אותו בשמיטות תרצ"ח, תש"ה ותשי"ב. תהליך זה הביא גם לפירוד ופירוק מסגרות שונות של אוצרות בית דין, ולהרחקת הציבור מהשתתפות בהם. תופעות אלו מעמידות בספק את שמירת השמיטה הבעל"ט, ומדובר אם כן בשעת דחק גדולה לקיום השמיטה כמצוותה. אני מאמין, כי אם יקבלו הרבנים והחוגים הרחבים את ההנחה כי חזרה להוראות החזו"א כפשטם היא הנוסחה היחידה לשמירת שמיטה כהלכתה, הם יגרמו לאיחוד של קהל ישראל לקיום המצווה כהלכתה. הצעתי הינה הקמת אוצר בית דין מאוחד, מגובה על ידי סוללת רבנים רחבה. בית הדין ידאג להספקת ירקות

וגידולים חד שנתיים בהסכם עם מגדלים וככל האפשר גם עם צרכנים, בזריעה לקראת שמיטה ותוך השלמת הספקת ירקות על ידי גידולים במצע מנותק במגבלות ההלכתיות של החזון איש בלבד, ועם הזמנת החסר מנכרים. חלוקת היבולים לצרכנים תיעשה גם דרך רשתות השיווק, ויודגש הצורך לכסות את הוצאות החקלאים שלוחי בית דין. יבוררו דרכי ההיתר לייצוא וכן להספקה לנכרים בארץ מתוך המטעים והשדות של אוצר בית דין, מה שיאפשר ויסות החלוקה תוך גישה ממלכתית כוללת. **אני מבקש פתרון לכלל ישראל, בעוד שפסקי הגדולים נאמרו בעיקר עבור המהדרים במצוות.**

אציג כאן כמה דוגמאות לדברים שאליהם אני מכוון:

א. מהגרי"ש אלישיב זצ"ל שמעתי במפורש שמותר לכתחילה לנהוג לפי פסקי החזו"א בנושא היתר ירקות שנשתלו לפני שמיטה, אך הוא הוסיף שהוא לא יודיע לציבור שיש להקל בכך כי אין להנהגה זו סיכוי מעשי להתקבל⁶.

ב. החזו"א התיר בזמנו לשווק פירות של אוצר בית דין דרך 'תנובה', ורק להודיע שהפירות בקדושת שביעית. פוסקים בני זמננו טוענים שההיתר התאים רק לתנובה של אז, שהייתה דומה ל'אוצר בית דין' כי היא ניהלה למעשה את כל השיווק החקלאי בארץ, ושאי אפשר להשתמש בהיתר הזה לשיווק היום. אמנם הם מתעלמים מכך שגם אז התוצרת הגיעה מתנובה לחנויות ולצרכנים בכל רחבי הארץ, ואופני החלוקה והשיווק ברשתות השיווק המוצעים כיום לפירות שביעית עדיפים על המסלול ההוא. החזו"א הסתפק בכך שהמגדלים הודיעו לתנובה שהתמורה שהם מקבלים עבור הפירות מיועדת רק להוצאות שלהם כשליחי בית הדין, והתיר לקבל תשלום עבור פירות השביעית מעבר להוצאות המחושבות.

ג. החזו"א לא חשש שיהיו מהקונים שלא ינהגו בפירות בקדושה, כשהוא מגדיר: "בדבר שאין מתקיים... לא חיישינן שמא לא ייזהר בהפסד או לשנות בדרך אכילתו, שזה לא שכיח... ובמזון שלוש סעודות התירו אפילו בדבר המתקיים" (חזו"א שביעית יב יז). אמנם הרב רייכנברג העלה חשש כי בזמננו זורקים לאשפה חלק הרבה יותר גדול מתוך האוכל מאשר בתקופת החזו"א (משפטי ארץ שביעית יט הערה 13), אך לא ראיתי שנפסק למעשה שצריך לחשוש לכך, ולא ברור לי שההבדל הכמותי קובע משהו להלכה.

ד. בשמיטות האחרונות היו מכשולים הלכתיים שמנעו את הרחבת הגידול במצע מנותק, כמו דרישה לגידול בעציצים קטנים ולא במשטחים רחבים, וכן שאלו לא יהיו עציצים קבועים - דרישות שמבחינה הלכתית ניתן לדעתי לוותר עליהן לפי החזו"א. כמו כן היו רבנים שקבעו שלא ניתן לספק עגבניות משתילה לפני שמיטה אלא רק למשך כמה חודשים בתחילת שנת השמיטה, למרות שלפי

6 גם בדוגמא דומה לשמיטה, בנושא דרך חישוב שנות העורלה לשתיים המועברים ממקום למקום עם גוש האדמה העוטף את שורשיהם, אישר לנו הרב אלישיב ללכת בדרך מסוימת - אך גם קבע שהדרך הזו אינה מתאימה לציבור המהדר בכשרות.

ניסיוני זו טעות, ובטיפול מתאים ניתן להגיע לאספקה של עגבניות משתילה לפני השמיטה כמעט עד לסוף שנת השמיטה. בשילוב כל השיטות האלו, וכן בהספקה של תוצרת מנכרים כאשר נגמר המלאי של הפירות הקדושים בקדושת שביעית - נראה לי שניתן לענות על הצרכים החיוניים של ציבור גדול.

ה. היצוא וכלכלת השמיטה

האיסור לייצא פירות הקדושים בקדושת שביעית לחו"ל היווה את נקודת ההכרעה והנימוק המרכזי אצל רבים וטובים להמשיך בשימוש בהיתר המכירה, למניעת נזק כלכלי כבד לחקלאים ולחקלאות ישראל, וגם למניעת התמוטטות השוק המקומי ואוצרות בתי הדין במוצרים רבים. ב"משפטי ארץ" שביעית פרק כ סעיף ב (והערה 6) כותב הרב רייכנברג שיש מתירים לייצא לחו"ל לקחת עמו פירות בקדושת שביעית כצידה לדרך⁷, וכנראה שסברתם היא שאיסור הוצאת הפירות קשור לכך שהביעור צריך להיות בארץ, ולכן אם ברור שייאכלו הפירות בחו"ל קודם זמן הביעור ייתכן שאין איסור להוציאם לחו"ל. כמו כן ידוע שהחזו"א התיר לייצא אתרוגים לחו"ל מפני חשש ביטול מצוות ארבעת מינים, ובכל אופן אין לדעתו איסור אכילה בפירות שביעית שהוצאו לחו"ל. נראה לי שקיים כאן יסוד ממשי להתיר יצוא לצורך חיוני כאשר ברור שהפירות ייאכלו לפני הביעור, וזאת בנוסף להיתר אפשרי המוזכר שם (הערה 4) לייצא פירות שביעית אחרי זמן הביעור. החזו"א מגדיר בעקבות הר"ש תוצרת שביעית הנמצאת בידי נוכרי כמבוערת ולכן אין בה איסור יצוא, ואת איסור הייצוא כמעלה בעלמא. הרידב"ז והאדר"ת התירו לייצא יבולים שברור שלא ייאכלו בארץ, וכן המהרש"ם התיר לייצא אם העצים ניטעו על מנת כן. לדעת כמה פוסקים כולל החזו"א, כל איסור הייצוא וההאכלה לנכרים סיבתם שלא לקפח את ישראל מאכילת פירות השביעית, וממילא במקום שאין חשש זה האיסור אינו קיים. הרב וייטמן, שבספרו 'שמיטה ממלכתית במדינת ישראל' עוסק בדיוק בנושא הזה, הציע כי פירות שמעיקרם מיועדים דווקא לייצוא - איסור הייצוא לא יחול עליהם, והם ייחשבו כמו תבלין שחשב עליו לעצים שאין בו כלל קדושת שביעית. גם הרב קוק ב'שבת הארץ' דן במכירה לחו"ל, ללא הדגשת איסור ייצוא. לדעתו כאשר אין איסור סחורה גם אין בעיה של יצוא. כך שיש עוד מקום לדון בשעת דחק גדולה כזו להקל בייצוא פירות שביעית, במקום האלטרנטיבה של שימוש בהיתר המכירה.

למעשה לפי הלמ"ס היקף הייצור בארץ בענפי הצומח הוא כ-17 מיליארד ₪ לשנה כולל תוצרים, מזה כ-7 לייצוא, וזה כולל 3.5 בגידולי שדה וירקות, 2.3 בעצי פרי, 1.2 בפרחי נוי וזרעים⁸. אם יופעלו כל המסעים באוצר בית דין, וכל היבול יישאר בארץ,

7 הגר"ש וואזנר שליט"א והגר"ש אלישיב, וכן כתוב בסדר השביעית שהוצא לאור בחי החזו"א.

8 יש להעיר כי השפעת השמיטה למעשה אינה מראש השנה תשע"ה, אלא ממועדים שונים בהמשך השנה לפי מועדי הזריעה וההנבה.

ההימנעות מייצוא תמוטט את בית הדין (וגם את החקלאים). מכיוון שכך, הרי שלעניות דעתי יש הצדקה לכך שבית הדין ייצא את הפירות המיועדים לייצוא. אם התירו משום חיי נפש לתת לחשוד כדי שלוש סעודות, הרי גם כאן מדובר בחשש הדומה לחיי נפש. הרבנים שאתם אני קשור לא קיבלו מהלך זה כלל, בכל זאת אינני רואה עצמי פטור מלהציע מהלך שהוא בעיניי פחות חמור ממכירת הקרקע לנכרי. בעקבות היתר החזו"א בתש"ה למסור ירקות לתנובה שנזכר לעיל, המתחשב בתשלום שהצרכן משלם עבור הפירות הקדושים בקדושת שביעית כהמשך כיסוי הוצאות בית דין ושלחיו, ניתן למשל לייצא ירקות מזריעה שלפני ראש השנה בהיקף של כמה מאות מיליוני ₪, ופירות שנת השמיטה בהיקף של כ-2.5 מיליארד ₪⁹.

אין בידינו פתרון לירקות וגידולי שדה שנדרש לזרוע אותם במהלך שנת השמיטה. מדובר בכ-4.5 מיליארד ₪ לשנה, כולל ייצוא בכ-2 מיליארד ₪ לשנה - פלפל, תפוחי אדמה, עגבניות, גזר, כותנה, אגוזי אדמה ותירס ועוד, וכן פרחים חד שנתיים כ-350 מיליון, זרעים ושתילים כ-450 מיליון. חלק גדול מזה כלול ביבולי השנה השמינית שלא ייזרעו בשמיטה. אכן, אין להניח שמגדלים שאינם שומרי מצוות יימנעו מזריעות כאלה גם אם לא יבוצע היתר המכירה. כמו כן חלק מגידולי הייצוא ניתן לגידול בצורות מותרות, וכן שומרי מצוות שיימנעו מזריעה יקבלו תמיכה לפי הצורך, תמיכה המהווה חלק קטן מהיקף הייצוא עצמו. אמנם צפוי גם נזק לעתיד מעצם ההימנעות משיווק, ויש לבדוק מבחינה זאת את התאמת המגמות במשק לקיום השמיטה, כולל גידול בשטחים ובתנאים שאינם כלולים באיסור השמיטה.

דברי סיום

כדי שהשמיטה תהיה ניכרת, בנוסף לשינויים בשיווק, ניתן להציע להעביר חלק ממשי מתמורת הפעילות הכלכלית בשנת השמיטה לצרכים, למען נדע כי לה' הארץ ומלואה. בשמיטה שעברה הועברו כמויות נכבדות של סוגי פירות מסוימים על ידי כמה חברות שיווק למוסדות חסד..

אני משוכנע שאילו היה החזו"א חי בימינו הוא היה מקבל עליו את האחריות הנדרשת כדי ליצור אוצר בית דין כללי שיצליח להתקבל על דעת רוב גדול בציבור, גם אם המהדרים בעיניי כשרות, כולל הוא עצמו, לא היו משתמשים בפירות אוצר בית דין זה. **אני חוזר ומבקש מכל הקוראים את הצעתי שיירתמו למאמץ לגייס לכך תמיכה רחבה**, שתעמוד נגד כל האינטרסים וההתנגדויות ששלטו לצערנו בשמיטה האחרונה ופגעו כה קשה בשמירת השמיטה, ואולי בכך נפחית את הפילוגים שהרסו בנו כל חלקה טובה. ובעזרת ה' נעשה ונצליח.

9 הדדים כ-700 מיליון, והשאר אבוקדו, תמר, רימונים, מנגו, ענבים, בננות מיצים ושימורים.

עוד בעניין הורים זהים ומכשירי חשמל בשבת

לכבוד מערכת 'המעין'. ברצוני להעיר על דברים שהובאו בגיליון 'המעין' 209 [ניסן תשע"ד; נד, ג] במאמר 'תאומים כהורים לבן סורר ומורה' (עמ' 61 ואילך) ובמאמר 'הגדרת מלאכת מכה בפטיש והקשרה לחשמל בשבת' (עמ' 67 ואילך).

א. הורים זהים

הרב ישראל דנדרוביץ הביא את קושיית השפת אמת משני השעירים שהיו שווים במראה ובקומה, למרות שהורי הבן הסורר והמורה לא יכולים להיות שווים במראה ובקומה.

אך לענ"ד יש להבדיל בין אדם לבהמה. אדם נברא בצלם ולכן פרצופיהם שונים, וכדברי הגמ' (סנהדרין לז, א) 'להגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא, שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד כולן דומין זה לזה, ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחברו' וכו'. ומכיוון שלכל אדם פרצוף ייחודי משלו מתירים עגונה על סמך פרצוף פנים. ובפרט זכר ונקבה, לא יתכן כמעט שיהיו זהים בקול ובמראה (תאומים זהים חייבים להיות מאותו המין). מה שאין כן שתי בהמות, אין להן מראה ייחודי, ובפרט שני שעירים זכרים ייתכן בהחלט שהם יהיו דומים במראה ובקומה.

ב. מכשירי חשמל בשבת

הרב דרור פיקסלר נוטה להתיר הפעלת מכשירים חשמליים בשבת שאינם עושים מלאכה, כגון נורות לד. עיקר טענתו היא שאין בנורות אלו שום צד של 'מבעיר', וכן שאין בהפעלתם משום 'מכה בפטיש' כי אין כאן גמר מלאכת הכלי אלא רק שימוש בכלי. אולם הוא מתעלם (חוץ מאיזכור אגבי בהע' 24) מהגדרתו של ר"י שמלקיש בעל 'בית יצחק', שדעתו היא מיסודות הלכות שבת של הדורות האחרונים, שהפעלת מכשיר חשמלי כגון טלפון יש בה משום מוליד. גם הגרשז"א שלא קיבל את טיעונו של החזו"א שהפעלת מכשיר חשמלי אסורה מהתורה משום 'בונה' או 'מכה בפטיש', לא התיר למעשה שום הפעלת מכשיר חשמלי, והדבר אסור, גם לדעתו, לפחות מדרבנן, משום מוליד (ועל' במאמרו של הרב ישראל רוזן על חיישנים אלקטרוניים בשבת, ב"אמונת עתיד" 102, שבט תשע"ד).

הרב פיקסלר מוסיף טיעון עקרוני, שלדעתו הוא הרקע למדיניות הפסיקה הראויה היום בהלכות שבת; לפני מאה שנה היה צורך להחמיר, לפי השערתו, במכשירים חשמליים, בגלל החשש שיסודות השבת עלולים להתמוטט חלילה, כי חלק גדול מהמכשירים היו בנויים על איסורי הבערה מדאורייתא, כגון נורת הליבון וכד', אך עתה יש מקום לדעתו להקל במכשירים שאין בהם מלאכה, כי ברוב המכשירים האלו אין

היום הבערה האסורה מן התורה. אולם לענ"ד אדרבה, דווקא בגלל ריבוי המכשירים שאין בהם מלאכה ברורה יש לאסור את השימוש במכשירי החשמל, שאם לא כן כל מערכת שמירת השבת עלולה להתמוטט חלילה. לדוגמא, הטלפון: עם המצאת הטלפון לפני כמאה שנה היו שניסו לומר שאין להגדיר את הפעלתו כמלאכה אסורה, והיו אף מגדולי ישראל שנטו להתיר את השימוש בו (כרי"מ עפשטיין בעל ערוה"ש ועוד). אולם רוב מניין רוב בניין של הפוסקים ראו בעיני הנשר שלהם מה עלול לקרות לשבת אם מכשיר כמו הטלפון יפעל בשבת. מאה שנה אחרי כן צריכים כולנו, כולל מי שסבר אולי בזמנו להתיר את השימוש במכשיר, להודות להלל ולשבח את החכמים שאסרו את השימוש בטלפון. איך הייתה נראית השבת אילו חלילה היו אמצעי התקשורת ממשיכים לפעול בשבת כבחול? הטלפון והפקס, הרדיו והטלוויזיה, האינטרנט והדוא"ל והפלאפונים וכו' וכו'. מה היה נשאר מאווירת השבת? ב"ה שבשבת כל הסמבטיון הזה שובת ומאפשר לנו להתנתק מחיי החול, על טרדותיהם ומתחיהם, ולהמיר את התקשורת המלאכותית החיצונית בתקשורת פנימית אישית ומשפחתית רווית קודש.

מה שהנחה לענ"ד את הפוסקים לפני מאה שנה, וצריך להנחותנו גם היום, הוא הדיבר הרביעי – **"זכור את יום השבת לקדשו"** מצות **"זכור"** באה לשמור את השבת שלא תטבע בפרשנות פורמליסטית שתוצאותיה עלולות למחוק את השבת חלילה. **"זכור"** מאחר שבא להשכיח. השבת אינה רק מנוחת הגוף (=שמור) אלא בעיקר מנוחת הנפש (=זכור). אין צורך לענות על צלצול הטלפון, אין חובה להשיב על דוא"ל, אין הכרח לסמס חזרה. מנוחת שלום ושלווה והשקט ובטח, מנוחה שלמה. כמה אומללה שבתם של כל המתקשרים גם בשבת! לבי לבי על חילוליהם את השבת – הטלפון המצלצל, הרדיו המבשר כל חצי שעה חדשות, הסמ"ס הממסמס את מנוחת השבת – מעי מעי על חלליהם הרוחניים והחברתיים.

המקור להנחה זו של הפוסקים הוא הרמב"ן בפירושו לפסוק **"יהיה לכם שבתון"** (ויקרא כג, כד). **"נצטוינו מן התורה להיות לנו מנוחה בו אפילו מדברים שאין מלאכה, לא שיטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות והמתנות ולמלא החביות יין, ולפנות הכלים וגם האבנים מבית לבית וממקום למקום, ויהיו עומסים על החמורים ואף יין וענבים ותאנים וכל משא יביאו ביום טוב ויהיה השוק מלא לכל מקח וממכר, ותהיה החנות פתוחה והחנווני מקיף והשולחנים על שולחנם והזהובים לפניהם, ויהיו הפועלים משכימים למלאכתן ומשכירי עצמם כחול לדברים אלו וכיוצא בהן... לכך אמרה תורה "שבתון", שיהיה יום שבייתה ומנוחה, לא יום טורח".** לכן, היא הנותנת, דווקא משום כך יש צורך לגדור גדרים ברורים ולמנוע הפעלת מכשירים, גם כאלו שאין בהם מלאכה מוגדרת, שאם לא כן השבת תיהפך לחול חלילה. זאת אחריותנו כלומדי הלכה ומלמדיה. ועם זאת, אין הדבר מונע את ההיתר להפעיל מכשירים חשמליים במקרים חריגים של סיכון, חולי וצער גדול. בשם הגרש"ז א מוסרים שהתבטא בלשון זו: לאדם בריא השימוש במכשירי חשמל אסור בשבת **מהתורה**, עבור חולה האיסור הוא **מדברבן**, ובמקרים מסוימים הוא מותר. אין כאן סתירה, אלא הבחנה עמוקה בין **"זכור"** ל**"שמור"**. התורה בכוונה ניסחה את הדברים במשמעות כפולה. עבור חולה יש להסתפק ב**"שמור"**, ועבור כלל ציבור הבריא קיים גם ה**"זכור"**. כן יש לחלק בין מכשיר שמיעה של כבד שמיעה, שהותר כדי שלא יהיה מנותק במשך השבת מכל סביבתו, לבין מכשירים אחרים המיועדים לאנשים בריאים, וכן יש לחלק בין פעולה בצנעא שאיש לא חש בה לבין

מלאכה בפרהסיא שיש בה אוושה מילתא. לכן יש לענ"ד להחמיר בדין הפעלת מקלור (סטיקליט) בשבת למרות שאין בו הבערה, ויש מקום להקל בחימום בדרך דומה - כי החימום לא מורגש בחוש הראיה (אם כי לענ"ד גם חימום יש לאסור, כמו שאסרו להוליד ריח בשבת, למרות שאינו מורגש בחוש הראיה, ע"פ ביצה כג, א; ועי' בספר באוהלה של תורה ח"ה סי' כו).

ברוח זו רצה הגר"מ פיינשטיין לאסור את השימוש בשעון שבת, למרות שעקרונית אוטומציה מותרת בשבת (כי האדם לא עושה דבר אלא המלאכה נעשית מאליה). הוא השווה את כינון השעון מע"ש לאמירה לנוכרי, שהרי אסור לומר לנוכרי אפילו בע"ש לעשות מלאכה עבורנו בשבת. הוא מדייק מלשון הרמב"ם שישעיהו הנביא באומרו "אם תשיב משבת רגלך... ודבר דבר" לא **חידש** הלכה מעצמו אלא **פירש** את כוונת התורה. זו הייתה סמכותו של ישעיהו כת"ח להבין את משמעות המצוה לזכור את השבת. אומנם את מצות "שמור" יכול אדם לכאורה לקיים גם ע"י הפעלת שעון שבת בע"ש, והשבת נשמרת באופן פורמלי, אך רוח השבת יצאה ממנה. את מצות "זכור" אינו מקיים. שימוש מוגבל בשעון שבת, כגון הארה וכיבוי, מותרים גם לדעתו, אך מלאכות אחרות, שפעילותן עלולה לפגום באווירת השבת, אסורות. אומנם רוב הפוסקים לא קבלו את דעתו זו, אך חשוב לזכור את אזהרתו. אם השימוש בשעון השבת יורחב מעבר לשימוש העכשווי בו, שהוא מצומצם ביותר, ויגבר החשש לריקון אווירת השבת חלילה, יהיה צורך לאסור את השימוש בו. כמה גדולים חכמינו היודעים לשמור על האיזון הנכון שבין ה"שמור" ל"זכור", כי רק כך נוכל גם אנו לשמור את השבת וגם לזכרה. ברוך שחלק מחוכמתו ליראיו.

יעקב אריאל

רב העיר רמת גן

★ ★ ★

עוד בענין קבורה בקומות

למערכת 'המעין' שלום רב.

בגיליון האחרון התפרסם מאמר מאת הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר תחת הכותרת "קבורה ב'מעירות קבורה' מודרניות" ('המעין' גיל' 209 [ניסן תשע"ד; נד, ג] עמ' 18 ואילך). נכתב בו בין השאר כך (עמ' 24): "יש כנראה חילוקי דעות בין גישת הרבנות וגישת החברות קדישא. הרבנות רוצה שהקברים יהיו כולם בתוך האדמה, והחברות קדישא טוענות שההוצאה לבניית קומות בתוך האדמה כל כך יקרה שאי אפשר לעמוד בכך. אחת הטענות של הרבנות היא שקיימת סכנה, בעיקר בארץ בה עדיין אנו במצב מלחמה, וגם קיים תמיד חשש לרעידות אדמה, שאם בית קומות כזה יתפרק או ייהרס באמצעות פיצוץ יתפזרו כל העצמות באופן שאין לשער, בעוד אם ייהרס בית קומות כזה בתוך האדמה יישארו הנפטרים לפחות קבורים".

כמי שעוסק בנושא זה חובתי להעיר שלא ברור לי לאיזה מוסד רבני מתכוון הכותב הנכבד בדברו על גישת 'הרבנות'. הרבנות הראשית לישראל פסקה בכ"א אב תשמ"ז כי

מותר לקבור בקבורה שמעל הקרקע, ובתאריך כ"ז טבת תשנ"ג חזרה שוב על היתר זה, והדברים רשמיים ומתועדים. כמו כן נמצא בידי מכתב מאת הרב הראשי הראשון לציון הרב מרדכי אליהו זצ"ל מתאריך ז' באלול תשנ"ו המתיר קבורה זו. גם הראשון לציון מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל בספרו יביע אומר חלק ט יו"ד סי' לד הכריע להיתר, והדברים הובאו בספר ילקוט יוסף אבלות (מהדורת שנת תשס"ד-תשס"ז) עמוד תשי בראיות רבות. להבדיל בין חיים לחיים גם הרב הראשי הראשון לציון הרב אליהו בקשי דורון שליט"א במכתבו מיום ח' באב פירט את הסכמתו לנושא, וכן הגאון הרב יצחק מאיר שכטר שליט"א בספרו "ישיב יצחק" מסימן מא ועד לסימן מט בירר את היסודות ההלכתיים המתירים קבורה זו. גם הראשון לציון הרב שלמה עמאר שליט"א התייחס להיתר קבורה כזו במאמר בתחומין כרך כז. חשוב לציון כי שיטת קבורה זו הונהגה לראשונה בארץ בחברה קדישא חיפה לפני שנים רבות, על ידי נשיאה הרב יעקב רוזטל זצ"ל אב"ד חיפה. יתר על כן, מעולם לא שמעתי מהגורמים העוסקים בנושא כי קיים חשש שרעידת אדמה תהרוס את הקברים הבנויים לגובה. נהפוך הוא, הדרישות הטכניות מחייבות את המהנדסים להקים מבנה עמיד לרעידות אדמה, והחברה המקימה את מבני הקבורה בתל אביב נותן אחריות לעמידות המבנה לשלוש מאות שנה.

אפרט בקיצור נמרץ את העקרונות ההלכתיים שעליהם מבוססת צורת קבורה זו:

א. הרווח בין הקברים: אם קיימת בין הקברים מחיצת בטון - מספיק שיהיה ביניהם רווח של שש אצבעות (=12 ס"מ) בלבד. כך דעת הגהות רע"א ביו"ד סימן שסב, וכן פסק בשו"ת בית יצחק סימן קנב, ובדעת תורה חו"מ סימן קנא סעיף יח. וכן כתב בגשר החיים עמוד רצג, ובשבט הלוי חלק ה סוף סימן קעג. המנהג בחברות קדישא הוא לעשות הן מחיצה מבטון (=צונמא) והן הרחקה של שלושה טפחים כדי לצאת ידי כל הדעות.

ב. האם מותר לקבור באדמת מילוי שאינה הקרקע הטבעית באותו מקום? בשו"ת ישיב יצחק יורה דעה סימן מד האריך להוכיח שמותר, וכתב: "וכבר נהגו מקדמת דנא לקבור בקרקע מילוי, וכן נהגו בכל ח"ק בירושלים".

ג. קבר של בנין מעל הקרקע: קבורת מת בבנין שמעל הקרקע מוזכרת בש"ס הרבה פעמים בעיקר בדיני טומאת קבר, וכן בשולחן ערוך יו"ד סימן שסד. וכתב בשו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ג סימן קמד: "ובשו"ע סימן שס"ד סע' א' הוזכר סתם קבר של בנין, משמע דשייך שיהיה קבורה למעלה מן הקרקע", ועוד בשו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ג סימן קמב "בהר שנעשה אף ע"י אדם הוא קרקע ממש, והוא קבורה בקרקע ממש". למעשה בקבורה בקומות כל נפטר מונח על שכבת עפר ומכוסה בשכבת עפר, שכבת עפר זו מחוברת לקרקע עולם משני צידי הקבר, והמרחק בין נפטר לנפטר בקבורה לגובה הוא שלושה טפחים עפר בנוסף לקיר בטון המבדיל בין הנפטרים. כך, שקבורה זו, לענ"ד, עונה על כל דרישות ההלכה בעניין זה.

בכבוד רב

הרב יעקב רוז'ה

רב חברה קדישא ת"א-יפו,

חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל

★ ★ ★

עוד בעניין פסקי השמיטה של הגרי"ש אלישיב זצ"ל

ידידי ובן דודי הרב מרדכי עמנואל שליט"א פרסם בגיליון 'המעין' ניסן תשע"ד (גיל' 209; נד, ג) עמ' 79 ואילך לקט פסקי שמיטה מאת הגרי"ש אלישיב שנאספו אצלו במהלך השמיטות הקודמות. הפסקים חשובים ומעניינים, אך יורשה לי להעיר הערה כללית הנוגעת להסתמכות על פסקים אלו והדומים להם.

המלאכות בהן יש לפסוק בשנת השמיטה להיתר או לאיסור מתחלקות לארבע רמות:

1. מלאכות האסורות מעיקרן מהתורה – בעיקר זריעה וזמירה – שאין להתירן, גם לא במקום הפסד.
2. מלאכות שיש מחלוקת אם הן אסורות בעיקרן מהתורה, כגון חרישה, זמירה בשאר אילנות, דילול פירות, זמירה בכרם באופן שונה משאר השנים ועוד, שלכתחילה ראוי להתייחס אליהן כאל מלאכות האסורות מהתורה.
3. מלאכות האסורות מדרבנן, שלדעת חלק מהראשונים ולדעת החזו"א יש מקום להתירן במקום הפסד, שאת שיעורו כמובן יש להגדיר – האם הכוונה דווקא להפסד של האילנות, או גם להפסד של הפירות או אולי אפילו רק הפסד של חלק מהפירות וקיימות עדויות אמינות שבניגוד למשתמע בדברים שבכתב – הרי שבע"פ החזו"א הקל בהפסד שמגיע לשיעור שישית מהפירות.
4. פעולות שאינן בגדר מלאכות כלל, והן מותרות גם בהפסד ובצורך קטנים יחסית.

והנה, במאמרו של הרב מרדכי עמנואל קיים לעתים חוסר בהירות אם מדובר באיסור גמור – או באיסור שיש מקום להתירו במקום הפסד, ובפסקים אחרים לא ברור אם מדובר בהיתר מוחלט – או במלאכה שהותרה רק בגלל ההפסד. הדברים במאמרו נפסקים בסכינא חריפא לאיסור או להיתר, כאשר למעשה בחלק גדול מהמקרים הדבר תלוי בשיקול הפוסק או בית הדין ובמציאות בה מדובר – האם מדובר בהפסד שמצדיק להתיר את המלאכה, או שלא מדובר בהפסד משמעותי ולכן יש לאסור.

אינני בא לפקפק בעדויות עצמן שכך השיב הרב אלישיב זצ"ל במקרים מסוימים, אך ברור לי שהדברים נאמרו במציאות מסוימת שיתכן ואין להקיש ממנה על מציאות אחרת, דהיינו שיתכן שפסקים לאיסור נאמרו במציאות שבה ההערכה הייתה שלא מדובר בהפסד המצדיק להתיר את המלאכה, לעומת פסקים אחרים להיתר שנאמרו בהערכה שמדובר בהפסד המצדיק את עשיית המלאכה. כל עוד לא ברורה המציאות לגביה נפסקו פסקים אלו אין שום אפשרות להקיש מפסקים אלו למקרים אחרים, לא להקל ולא להחמיר.

אדגים זאת בשלוש דוגמאות:

1. גיזום לצורך הכנסת אור ועל מנת לאפשר לריסוס להגיע לפירות – במאמר (עמ' 79) מובא שבאגס מזן קוסטייה גיזום כזה מותר למרות שהוא גורם גם לצימוח, כשהנימוק לכך הוא שעיקר מטרת הגיזום היא "לאוקמי" שמותר, והצימוח שנגרם "איננו לצורך השביעית". לעומת זאת, בתפוח הפסיקה שונה לחלוטין, וז"ל (עמ' 83): "אסור לגזום מלמעלה 'טופינג'... כדי להכניס אור וכדי למנוע התנוונות הענפים וכדי לאפשר ריסוס, אלא יש להוריד את הענפים עד לבסיס בשבירה". מבחינת איסורי שמיטה ברור שמדובר באותה מלאכה ובאותה תכלית, ואם יש הבדל

בין תפוח לאגס הרי שזה לטובת התפוח שבו הגיזום הזה נעשה ע"י הקצרה מכנית לא מדויקת, שקלה יותר מזמירה ידנית מכוונת ומדויקת כפי שנעשה באגס, ובאגס אף מודגש שהגיזום גורם לצימוח אסור. ברור שאם יש מקום להתיר את הגיזום באגס ק"ו שיש להתיר אותו בתפוח, והשיקול הוא רק אם אכן מדובר במלאכה שניתן לוותר עליה מבלי לגרום להפסד משמעותי או שלא. ועניין זה נתון לשיקול דעתו של בית הדין בכל מקרה ומקרה לגופו בהתאם למציאות המשתנית, ולעתים הדבר יאסר ולעתים הדבר יותר הן בתפוח והן באגס.

ועוד, אף שנאסר שם לגזום בתפוח לצורך הכנסת אור ועל מנת לאפשר ריסוס, הרי שהדבר הותר אם הגיזום נעשה ידנית בשבירת הענפים עד לבסיס. והדברים אינם ברורים, שהרי אם גיזום "טופינג" מכני לא מדויק יש בו חשש זמירה האסורה מהתורה – ק"ו שאין כל מקום להתיר גיזום ידני באגס, ואם ברור ופשוט שגיזום כזה אסור רק מדרבנן – הרי שיש מקום להתירו במקרה של הפסד גם אם הוא נעשה כרגיל. היתרון ההלכתי בשבירה הינו בזמירה בכרם או בגיזום שנועד לצימוח, שבהם קיים איסור או ספק איסור שעיקרו מהתורה, ואז השבירה עד לבסיס מורידה את האיסור מרמה של דאורייתא לדרבנן, וממילא הדבר מותר למניעת הפסד; אך במקרה שמדובר מראש על גיזום שאיננו אסור מהתורה – לכאורה אין כל צורך וכל תועלת לשבור את הענפים במקום לגזום אותם.

2. דילול פירות לצורך קבלת פרי גדול יותר – באגס נפסק (עמ' 79 הע' 2) שהדבר אסור, וכך גם באפרסק (עמ' 80). לעומת זאת בשסק (עמ' 82) נפסק שהדבר מותר, וכן הותר דילול באפרסק כשהוא נעשה בזמן הפריחה. הקורא עלול לחשוב שיש הבדל בין אגס ואפרסק בהם הדילול אסור ואילו בשסק או בפריחה הדילול מותר. ולא היא. הדילול הוא מלאכה שאסורה גם אם היא נעשית בפריחה, אלא שבפריחה האיסור הינו מדרבנן, ואילו כאשר מדללים פירות יש בכך חשש לאיסור שעיקרו מהתורה של איבוד פירות שביעית, או כפי שהוזכר בדבריו של הרב עמנואל (עמ' 80) – חשש קטיף לצורך עבודת האילן.

השאלה היא מה יקרה ללא דילול – האם יגדלו פירות קטנים שאינם ראויים לאכילה או שהעץ יקרוס תחת עומס הפירות הרבים, כשבמקרים אלו אין ספק שיש להתיר את הדילול – או שגם ללא הדילול יגדלו פירות ראויים לאכילה וגם העץ לא יקרוס, אך הפירות לא יהיו ראויים לשיווק, מכיוון שהציבור שלמענו פועל בית הדין מחפש פירות גדולים ויפים יותר, ולפירות הקטנים אין דורש. גם במקרה כזה כנראה ניתן לדלל, וכפי שנכתב לגבי שסק שמותר לדללו כדי לקבל פירות הראויים לשיווק. במקרה הראשון (חשש לצמיחת פירות שאינם ראויים לאכילה או קריסת העץ) בוודאי שיש להתיר גם דילול פירות (ולא רק דילול פרחים), מכיוון שזה לא נחשב איבוד פירות שביעית אלא הצלת פירות שביעית שללא הדילול ילכו לאיבוד. סביר להניח שגם במקרה השני (צמיחת פירות קטנים שיהיה קשה לשווק אותם) יהיה מותר לדלל את הפירות, שהרי אם הפירות לא יהיו ראויים לשיווק ולא יהיה להם דורש הם יושמדו, וממילא הדילול נועד **למנוע** איבוד פירות שביעית, ואי אפשר להתייחס אליו כאל **איבוד** פירות שביעית. בספרי "לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל" (מהדורה שניה תש"ס הוצאת מכון צומת עמ' 103 סעיף ד) הבאתי שכך פסק הגרש"ז אוירבך זצ"ל.

בכל אופן ברור שלכתחילה יש להעדיף דילול בפריחה, ורק אם זה לא ניתן או שלא

הספיקו יש מקום להתיר גם דילול בשלב שיש כבר פירות. וראה במאמרו של הרב עמנואל (עמ' 79) שלגבי אגס מובא שבזן ג'ינטיל הדילול נעשה ע"י גיזום ענפים שלמים שעליהם אמורים לצמוח פירות, כשמלאכת הגיזום היא בוודאי מלאכה גמורה שהותרה במקרה זה רק לצורך מניעת איבוד הפירות. ושוב, לא ברור מדוע לגבי הדברים נפסק (סוף עמ' 80) שאין לדלל ע"י גיזום אלא רק בשבירת ענפים. אם הדבר נחוץ ליצירת פרי הראוי לשיווק הדבר יהיה מותר לא פחות מאשר הוא מותר באגס, ואם הוא לא נחוץ לכך הרי שאין להתיר גם ע"י שבירת ענפים. כיוצ"ב לא ברור כיצד אפשר מצד אחד להתיר גיזום לצורך דילול, ומצד שני לאסור גיזום לצורך הכנסת אור וכדי לאפשר ריסוס.

לעומת מקרים אלו בהם יש מקום להתיר את הדילול, במקרים שהדילול נעשה על מנת לקבל פירות יפים יותר כדי שתתקבל עבורם תמורה גבוהה יותר בשוק – יש לאסור את מלאכת הדילול. לכן ההנחיה בדרך כלל היא לדלל קצת פחות מהרגיל ולהשאיר קצת יותר פרחים או פירות על העץ מאשר באופן רגיל, כדי שמצד אחד הפירות יהיו ראויים לשיווק ומתאימים לדרישות הציבור ולצרכיו, ומצד שני הדילול לא ייעשה לצורך קבלת תמורה גבוהה יותר המתקבלת עבור פירות גדולים במיוחד. כמו כן ההנחיה היא להעדיף להקדים את הדילול לשלב הפריחה.

3. ריסוס לצורך הגדלת פרי – לגבי אגס מופיע במאמר (עמ' 79) שהדבר אסור, מכיוון שהפרי ראוי לשיווק גם ללא הריסוס. לעומת זה בתפוח (עמ' 83) כתוב שהדבר מותר במקרה ורוב התפוחים לא ראויים לשיווק ללא הריסוס. אך שוב – ההבדל איננו בין אגס לתפוח, אלא החילוק הוא במטרת הריסוס – אם ההערכה באגס היא שללא הריסוס הפרי לא יהיה ראוי לשיווק ולא תהיה לו דרישה מספקת הדבר יהיה מותר גם באגס. וגדולה מזו מובא לגבי שסק (עמ' 82), שביה"ד יכול להתיר דילול גם כדי שיהיה באפשרותו לגבות תמורה נאותה עבור הפירות כדי שהוא יוכל לשלם את התחייבויותיו לחקלאים שעבדו בשליחותו.

ובכל מקרה ברור שריסוס עדיף על דילול ידני, ואם ניתן להגיע לפרי ראוי לשיווק ושתתקבל עבורו תמורה מספקת ע"י ריסוס – עדיף לבצע ריסוס מאשר דילול ידני, הן של הפרחים והן של הפירות.

ואגב הדיון בריסוס אעיר, שתמוה בעיניי מאוד הפסק המובא שם (עמ' 83) לאסור ריסוס בשלהי שביעית למניעת עשבייה בשדה משום שיש בכך הכנת קרקע לזריעה בשמינית, שהרי אין כאן כלל טיוב קרקע שנאסר בשביעית אלא רק מניעת קלקול הקרקע, ובמיוחד שהדבר נעשה בריסוס שאין בו כל מלאכת קרקע, לא פליחת קרקע ולא ריכוך הקרקע בדרך אחרת. ובמשנה שביעית פ"ג מ"ח נאמר שאין בונים מדרגות על פי הגאיות ערב שביעית מפני שהוא מתקן לשביעית, אבל בונה הוא בשביעית משפסקו הגשמים מפני שהוא מתקן למוצאי שביעית, ולכאורה ק"ו לריסוס בלבד למניעת עשבייה שיהיה מותר.

★ ★ ★

אסיים שוב בכך שמלאכה חשובה עשה הרב עמנואל שליט"א כשליקט פסקים של מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל בענייני שמיטה והציגם לפני המעיינים, אך כפי שהראיתי לעיל יישום הפסקים צריך להתבצע בהירות ראויה, הן לקולא והן לחומרא.

זאב וייטמן

עוד על הזמר להצלת וורמייזא

אני מצרף כאן כמה הוספות ותיקונים למאמרי 'הזמר על הצלת וורמייזא וזמן חיבורו של מעוז צור' שהתפרסם בגיליון 208 של 'המעין' [טבת תשע"ד] עמ' 9-21. א. פרופ' שמחה עמנואל הפנה אותי למקור נוסף המזכיר את המצור על וורמייזא בשבת בשנת ד"א תתקס"א (1201). מדובר בעדותו של ר' אלעזר ב"ר יהודה, הכלולה בספרו 'הרוקח' בהלכות שבת ועירובין סימן קצו:

עיר במצור. מעשה שצרו על עיר ווירמש חיילות גדולות בשבת, והתננו לכל היהודים ליקח כלי זינם, דאמרינן בפרק מי שהוציא אוהו (עירובין מה, א) אמר רב יהודה אמר רב גוים שצרו על עיירות אין יוצאין עליהן בכלי זינין ואין מחללין את השבת כשבאו על עסקי ממון, אבל באו על עסקי נפשות יוצאין ומחללין עליהן את השבת, ובעיר הסמוכה לספר אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש יוצאין עליהן בכלי זיין ומחללין את השבת. ותנן, כל היוצאין להרוג או ליהרג מותר לצאת ולשוב בכלי זיין. ועוד, אם לא יעזרו היהודים את העירונים היו הורגין עצמן, הילכך מותר אפילו בכלי זיין.

מן הלשון 'והתננו' בלשון רבים נראה שהשאלה ההלכתית נידונה על ידי כמה רבנים, ביניהם ר' אלעזר עצמו. קרוב הוא שגם ר' מנחם בר יעקב, שכתב את הזמר על הצלת העיר, נכלל בהם. הביטוי '**לכל היהודים**' מקביל למה שנאמר בשיר הזמר (שם עמ' 11): 'על משמר עמדתו / עלות לגג **כלנו**', ומכאן שההתגייסות הייתה כללית, בלא ערעור. השיקול האחרון שהעלה ר' אלעזר הרוקח בעד ההיתר להילחם בשבת ('ועוד אם לא יעזרו היהודים את העירונים' וכו') מלמד שהיה חשש קרוב שתושבי העיר ('העירונים') יתנקמו ביהודים אם הם לא יעזרו להם במלחמתם להצלת העיר מהצרים עליה. ב. פרופ' עמנואל הפנה אותי גם לנוסח החקוק על מצבתו של ר' מנחם בר יעקב מוורמייזא, גדול פייטני העיר בדורו, משנת תתקס"ג (1203). זו אחת המצבות האשכנזיות הקדומות שהכתוב עליה מנוסח בלשון שיר, ולא מן הנמנע שר' אלעזר הרוקח, שהיה פייטן בעצמו, השתתף בניסוח. המשקל הוא חמש תיבות בטור (מילים קצרות לעיתים אינן נחשבות). וזה הנוסח¹:

לראש צדיק יחיד בדור הוקמה
אשר למד ולימד דת תמימה
רבינו מנחם בן ר' יעקב אבי החכמה
תנא דורש ופייטן אין חסר מאומה
בתלמוד רב ובמשנה ידי הרימה
תתקסג לפרט ג באייר נפשו השלימה
עם צדיקים יעמוד ביום נחמה

1. נתפרסמה על ידי לודביג לויזון (שהיה בעצמו בן העיר וורמייזא) L. Lewysohn, 'Eine Gelehrtenfamilie aus dem 11. und 12. Jahrhundert', MGWJ, 5 [1856], p. 421.

ביאור: **הוקמה:** המצבה. **תמימה:** על פי תה' יט, ח. **אבי החכמה:** כינוי שניתן במדרש למשה רבינו (ויק"ר א, טו). **תנא דורש ופייטן:** כך נאמר בהספד על ר' אלעזר בר שמעון (ויק"ר ל, א; פסדר"כ כז, א): ר"א בר"ש... דהוה קריי ותניי ופייטן ודרשן' (התוספות לחגיגה יג, א ד"ה 'ורגלי החיות' זיהו אותו עם ר' אלעזר הקליר), וקהילת וורמייזא כתבה שבת זה על מצבתו של ר' מנחם בר יעקב שהיה גם הוא ת"ח ופייטן כאחד. **רב:** גדול. **ידין הרימה:** עסק במשנה ובתלמוד. **נפשו השלימה:** החזיר נשמתו (ע"פ ב"ר ק, א).

ג. במאמר (הערה 29) הוזכר שיר זמר שלישי עתיק הבנוי במתכונת המיוחדת של 'מעוז צור' ושל הזמר על הצלת וורמייזא. המדובר בשיר 'אזי מים שטפוני', החתום 'אליעזר'. השיר יצא לאור על ידי הרב ישראל מרדכי פלס מתוך כ"י מאוחר יחסית (אוקספורד 486 [Op.371] סרט 19047)². במאמר אחר הדפיס הרב פלס שיר נוסף לחנוכה במבנה דומה (אך ללא משקל מדוקדק) שתחילתו 'אחר שובי משבי בבל', שנכתב בסוף המאה הט"ז לערך על ידי ר' אליה בלין מוורמייזא³. רבי אליה היה מורה הוראה וש"ץ בוורמייזא אחרי שנת רנ"ג (1493), ואפשר שהכיר שם גם את שירו הקדום של בן עירו ר' מנחם בר יעקב.

ד. בענין הדילוג בעת שמזמרים את 'מעוז צור' הזכרתי (בהערה 37) את עדותו של בעל 'לקט יושר' על מנהגו של מורו ר' ישראל איסרלן: 'לפעמים אמר אותו בדילוג'. ראשית יש לתקן את מה שרשמתי שם בטעות שמורו של ר' ישראל היה מהר"ם מרוטנבורג. שנית, לגבי הדילוג עצמו, העליתי את האפשרות שהכוונה לוותר על אמירת המחרוזת האחרונה 'חשוף זרוע קדשך'. הרב פלס מציע לדייק במילה 'דילוג', ולדבריו השמטת הבית האחרון אינה נחשבת 'דילוג'; מסתבר יותר שהכוונה שלעיתים שר מהרא"י רק את הבתים 'מעוז צור' ו'יונים' השייכים לחנוכה, ודילג על הבתים שבאמצע⁴.

ה. במאמר נזכר (בהערה 38) מנהגם של בני אשכנז במאה הי"ב לשלב קריאה לנקמה בסיום תפילות ופיוטים שונים. אחת הדוגמאות לכך הן שתי מחרוזות שעניינן זכר ההרוגים על קידוש השם, ששולבו במוסף של ר"ה בסוף התקיעתא ל'זכרונות' (זכר תחילת כל מעש') של ר' אלעזר הקליר. פרופ' שולמית אליצור העירה שהמחרוזות עצמן מקוריות (מפרי עטו של הקליר), ונמצאו על ידה בגניזה הקהירית. במקור הן שייכות לחלק נוסף הבא בהמשך התקיעתא, המונה ומפייט את פסוקי הזכרונות. חלק זה הגיע כנראה לאירופה - אך הושמט בזמן קדום, פרט לשתי המחרוזות העוסקות בזכר ההרוגים על

2 הרב ישראל מרדכי פלס, 'הערות בענייני חנוכה לנכד המהר"ל מפראג', ספר זכרון לרב יצחק ידידיה פרנקל, מכון ירושלים תשנ"ב, עמ' שצד-שצט (הפיוט בעמ' שצג). קיימים כמה שינויי נוסח בין הדפוס הזה לנוסח הפיוט שראיתי בכ"י לייפציג B.H. doud 43 (המעוניין יוכל לקבלם ממני בדוא"ל).

3 הרב ישראל מרדכי פלס, 'רבנו אליה ב"ר משה בלין אב"ד וורמייזא', צפונות ב (טבת תשמ"ט) עמ' עה-פ.

4 פרופ' שולמית אליצור העירה שבליל שבת היו נוהגים בבית אביה, ר' מאיר חובב ז"ל, לוותר על המחרוזת האחרונה, ואפשר לשער שטעם מנהג זה הוא כדי שלא להזכיר את ימי הרעה בשבת.

קידוש השם, שצורפו לסוף הפיוט 'תחילת כל מעש'. מהלך זה אופייני כאמור למגמה שהייתה רווחת באשכנז במאה ה"ב.⁵

אברהם פרנקל

5 עיין מחזור לראש השנה, מהד' גולדשמידט, עמ' 250. במקור שתי המחרוזות אינן רצופות ובאות בסדר הפוך. הפיוטים עומדים לראות אור בשלמותם במהדורת פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר לראש השנה, בההדרת פרופ' אליצור וד"ר מיכאל רנד.

★ ★ ★

עוד בעניין אבילותו של רבנו גרשום על בנו שהשתמד

לכבוד מערכת 'המעין'. קראתי את דברי אליסף יעקבסון בגיליון 206 [תמוז תשע"ג; נג, ד] עמ' 17 ואילך, וזוהי תגובתי:

1. הוקשתה לידידי המחבר הסתירה בין דברי הראשונים השונים בהבנת המציאות שהייתה במעשהו של רבנו גרשום בענין האבילות על בנו. לענ"ד פשוט שכאשר באים להכריע ולתור אחר המציאות במעשה המדובר הנכון הוא להתקרב כמה שיותר למקור הראשוני, ובנידון דידן אין לנו אלא ללכת לאור מה שכתב רבנו בעל האור זרוע.

2. אכן מהר"ם כפי הכתוב לפנינו¹ שמע בעצמו מר' יצחק אור זרוע שרגמ"ה התאבל מפני האנינות והצער שבנו לא חזר בתשובה; ובהחלטיות (ולא כמשער השערה) חזר על כך בתשובותיו (דפוס פראג סי' תקמד): 'לית הלכתא כוותיה, אך מאנינות עשה'. אמנם למרות שכך העיד, נראה שיש להסיק שהיה שיבוש כלשהו בהעברת השמועה, או שמא אחר שאמר האור זרוע למהר"ם את דבריו הוא שמע אחרת מרבו רבנו שמשון. בין כך ובין כך לענ"ד אין לזוז ממה שהעלה ר' יצחק מווינה בעל ה'אור זרוע' בעצמו על הכתב, שרגמ"ה התאבל על מותו של בנו המשומד.

3. בפשטות 'שעת השמד' היא שעת גזירות וכפיית המרת דת כלפינו מצד הגוים, כפי שהביא מחבר המאמר בהערה 11 מדברי עורכי ההגהות והערות במהדורה החדשה של הטור, וכפי שהבינו כמה וכמה גדולים, שלא כחכמת אדם². לענ"ד קשה לדייק דיוק מהאות 'כ' של 'כשנשתמד' ולהסב את משמעות הביטוי 'שעת השמד' לרגע ההמרה של

1 מבלי לשער שקיימות טעויות בפתיחת ראשי תיבות בדבריו, עי' במאמר עמ' 21. נראה שהמרדכי שציטט את לשון מהר"ם הוא זה שקיצר את דבריו לראשי תיבות [א"ל], ולא איפכא.

2 כלל קנו דין ו. ועי' בגמ' ראש השנה לב, ב 'בשעת השמד שנו' ורש"י שם, והביאם האור זרוע הלכות ראש השנה סי' רסד, ורבינו האו"ז השתמש בעצמו בביטוי זה בהלכות שבת סי' פד ובהלכות יולדת סי' קח, ושם מדובר ללא ספק על תקופה של גזירות על ישראל.

הבן; סביר יותר להניח שבביטוי 'כשנשתמד' אין הכוונה להצבעה על נקודת זמן ספציפית במאורעות הבן, אלא לומר שכאשר אירע המקרה שנשתמד בנו (ומת, כי במצב זה עסק האור זרוע בדבריו קודם לכן) נהג רגמ"ה כפי שנהג.

4. וזה לשון ספר חסידים: 'הממיר את הדת ומת אין בוכין עליו ואין מספידין עליו, [אֵל תִּבְּפוּ לָמֶת וכו'] בְּכוּ בְּכוּ לְהִלָּךְ (ע"פ ירמיהו כב, י) מתורת ה' להמר דתו בעוד שהוא חי שמא ישוב, כי לא ישוב עוד (המשך הפסוק שם) כשמת, ואם שב ומת בוכין עליו. וכשהמיר ראוי לבכות, מה כשנאבד הגוף בוכין כשנאבד הגוף והנשמה לא כל שכן'. לענ"ד הקישור שעשה רבנו בעל חכמת אדם שם בין מעשה רבנו גרשום לדברי ספר חסידים, ותליית י"ד הימים בשבעה לגוף ושבעה לנשמה, צריכים עיון. רבנו גרשום **התאבל** ובעל ספר חסידים מציע **לבכות**, ולא יכלולו הדברים בספר חסידים את מעשהו של רבנו גרשום (שלכאורה נוגד את ההלכה המקובלת).

אמנם כמה פוסקים דייקו מדברי ספר חסידים שאכן יש מקום להתאבל על מומר בעת המרת הדת וההשתמדות, ואף יש שלמדו חובה כזו. אך לעניות דעתי הדברים רחוקים:

א. גם ר"י החסיד כתב דבריו בתורת 'ראוי לבכות' ולא כחובה, למרות ה'קל וחומר' שכתב.

ב. מפשטות הדברים משמע שר"י החסיד לא עסק דווקא באב או אם על בנם³ אלא כהנהגה כללית לעורר בכי על המומר. אמנם החתם סופר (יורה דעה סי' שכו) כתב לגבי הסתירה בין מעשה רבנו גרשום, להלכה הפסוקה שעל מיתת הפורשים מדרכי צבור לובשים לבנים ושמחים וכו', שכל דין זה הוא דווקא ביחס לשאר קרובים, אבל אב ואם ראוי להם להתאבל על בנם המשומד שמת כיון שהולידו בן רשע ולא זכו שישבו בתשובה לפני מותו, וכמעשהו של רבנו גרשום, ולכאורה דבריו אף מדויקים בלשון הברייתא בשמחות 'אחיהם וקרוביהם' דייקא, ולא הוריהם; אך ניכר כי בדברי ר"י החסיד אין עמידה לחלוקה זו.

ג. עניינו של אותו בכי כפי העולה מדברי ספר חסידים הוא 'שמא ישוב'⁴, וזה לא שייך כלל לעניין אבלות.

ד. הרב ראובן מרגליות בהגהותיו על ספר חסידים (שם) דקדק במקורות הראשונים הנזכרים לעיל, ומתוך כך הגיע להשערה שיתכן שאכן מדובר היה בשעת גזרת השמד ובנו של רגמ"ה לא עמד בנסיון והשתמד. אביו הצדיק התאבל עליו בשעת ההמרה, ואחר זמן קצר גם חלה בנו ומת. בעת מיתתו 'דן אותו אביו כאנוס לפי שלא ברצונו עשה מה שעשה... והוא יסוד השמועה שהתאבל עליו י"ד יום, כלומר

3 דלא כמו שהביא הציץ אליעזר (חלק ה קונטרס רמת רחל אות מב וחלק י סימן מא) בשם הבית לחם יהודה (יו"ד סי' שמה ס"ק ד) שדברי הספר חסידים מוסבים דווקא על אב ואם שיש להם להתאבל על בנם. וראה הערה הבאה.

4 וכלשון הר"ר מרגליות בהגהות 'מקור חסד': 'שמא ישוב בראותו צער הוריו'. אמנם לפי מה שכתבנו לעיל, שאין זכר בדברי ר"י החסיד לחילוק בין אב ואם לשאר קרובים ואנשים, לכאורה נראה שאין המטרה בבכי שיראה בצער הוריו, אלא 'שמא ישוב' בסיעתא דשמיא בזכות הבכי והתחנונים והתפילות של קרוביו.

יחד, בהמירו ומותו⁵. אולם דבריו אלו הינם בגדר השערה בעלמא, ולעניות דעתי אין לנו אלא דבריו של רבנו האו"ז כפי שהם כתובים בספרו. ומכאן אני תמה גם על דברי רא"י ולדנברג ב'ציץ אליעזר' (חלק ה קונטרס רמת רחל אות מב, וחלק י סימן מא בעיקר בפרק ג) שדן בארוכה בנידון זה אך לא הביא את דברי ר"י מוינה כלל אלא את דברי המהר"ם.

5. בעמ' 19 (נקודה מס' 1) הוכיח המחבר שדברי האור זרוע עוסקים בעת ההמרה של הבן, ולא בשעת הגזרות והשמד, כיון שהדין הקודם בדבריו הוא שלא להתאבל על מי שמת מתוך רשעו, ובסעיף זה הוא מסייג שבשעת השמד רבנו גרשום התאבל על בנו. ואם כן, כלשון מחבר המאמר, "קשה מדוע שונה משומד בשעת השמד מכל מקרה אחר? אדרבה... מצופה מאדם יהודי שימסור את נפשו לא רק בעבור שלושת הלאוין שעליהם נאמר יהרג ובל יעבור אלא אפילו על מצוה קלה ואפילו רק על מנהג". אך לא הבנתי דברים אלו כלל, הרי בשעת השמד הוא אנוס (גם אם היה אמור לעמוד בניסיון, עי' רמב"ם הל' יסודי התורה ה, ג) ולכן דינו שונה.

לסיכום, יש להעדיף את דברי האור זרוע המקוריים יותר, ואף אפשר לומר שאילו ראו המאוחרים לו את דבריו היו מודים לו. והדין היוצא הוא שבשעת השמד יש לדון את המומרים כאנוסים ועל כן רבינו גרשום התאבל על בנו, ואכן יש ללמוד הלכה ממעשהו זה, בעוד שההלכה ש'אחיהם וקרוביהם לובשים לבנים ומתעטפין לבנים ואוכלין ושותין ושמחין שאבדו שונאיו של מקום' אינה מתייחסת לשעת השמד⁶. והדברים משליכים גם על היחס להגדרת 'תינוק שנשבה' בימינו⁷. ויש להוסיף עוד את דברי המהר"ם הנ"ל ש'משומד שמת אין חייבים להתאבל עליו... ואע"פ שרבנו גרשום התאבל על בנו שבועיים לית הלכתא כוותיה אך מרוב אנינות עשה'; לפי זה נראה שאין כלל איסור להתאבל על משומד שמת, ורגמ"ה מרוב אנינות וצער התאבל שבועיים כהנהגה פרטית שאין בה שום איסור. ולא ראיתי שהעירו על כך הפוסקים.

גד מכה

5 פרופ' אברהם גרוסמן ב'חכמי אשכנז הראשונים' (עמ' 112) שיער השערה שונה לישב את העדויות הנראות סותרות, והיא ש'מיתת הבן או הריגתו הייתה סמוכה מאוד להמרתו'.

6 באנו להסביר את מעשה רבנו גרשום; אמנם השולחן ערוך (סי' שמה סע' ו) פסק גם: 'קטן בן שנה או שנתיים שהמיר עם אמו ומת אין מתאבלין עליו', והיא דעת רבנו תם, אך לדעת ר"י יש להתאבל על הקטן, וגם הדגול מרבבה השיג שיש להחמיר ולהתאבל.

7 ראה רמב"ם ממרים ג, ג, חזון איש הלכות שחיטה סימן ב, מלמד להועיל אורח חיים סי' כט ועוד, ואכמ"ל.

עיונים בספר 'מכלול' לרד"ק

הקדמה

רד"ק בספר 'מכלול'

פירושי רבי יוסף קמחי הנזכרים ב'מכלול'

דוגמת 'ותשקמו בדמעות שלש'

הקדמה

רבי דוד קמחי, מגדולי המפרשים והמדקדקים הראשונים¹, חי לפני כ-850 שנה (מאות י"ב-י"ג) בעיר נרבונה אשר בחבל פרובנס שבין ספרד וצרפת². ממקום ישיבתו בפרובנס מיזג הרד"ק בין תורת מזרח ומערב, בין שלימותו של הדקדוק הספרדי לבין יופייה של הפרשנות המדרשית, בין הגישה העניינית והפילוסופית של ראב"ע ורמב"ם לדרכם הפשטנית והמקורית של רשב"ם וחכמי פרובנס, ובין מסורת פרשנית משפחתית עשירה³ לבין יצירה רבגונית ייחודית ומקיפה.

רד"ק מאחד בפירושי עיונים ייחודיים בחקר המסורה⁴, התייחסות שיטתית, מפורטת ורב צדדית להיבטים בלשניים (ניקוד, מבנה, תחביר ומשמעות), הבאה של פירושים שונים והשוואה ביניהם, התייחסות מרחיבה ומבארת למאמרי חז"ל בהלכה

1 בדינו פירושי לספר בראשית, נביאים ראשונים ואחרונים, תהלים, משלי (נדפס במ"ק 'הכתר' של בר-אילן) ודברי הימים, בנוסף לחיבורים אחרים בתחום הדקדוק ('מכלול') על שני חלקיו, ראה להלן) והמסורה ('עט סופר') ועוד.

2 פרובנס (פרובינציאה) - מחוז בחלקה הדרומי של צרפת, אשר בימי הביניים היווה איזור נפרד מבחינה פוליטית, תרבותית ולשונית. הוא מיזג מבחינות שונות בין ספרד וצרפת. אביו של ר' דוד קמחי עקר עם משפחתו מספרד, כמו משפחות יהודיות רבות, בעקבות רדיפות המוסלמים באותה עת, והתיישב בעיר נרבונה.

3 אביו ר' יוסף קמחי היה פרשן ומדקדק. הוא כתב חיבורים בדקדוק ('ספר זכרון', 'ספר הגלוי') ופירושים רבים למקרא, שמעטים מהם הגיעו לידינו (על הספרים משלי, איוב ושיר השירים), אך רבים מפירושי מוטמעים בספרי בניו, ר' דוד ור' משה, ובספרי מחברים רבים אחרים. אחיו הבכור, רבי משה, חיבר אף הוא חיבורים נחשבים בדקדוק ('מהלך', 'שכל טוב' ועוד), ופירושים רבים למקרא, אשר חלקם הגיעו לידינו (פירושי על הספרים משלי, איוב, עזרא ונחמיה [בטעות בספרי עזרא ונחמיה הם רשומים ברוב הספרים תחת שמו של ראב"ע]), וכמו אביו רבים מפירושי מובאים בספרי אחיו ר' דוד, המכנהו 'רבי אחי רבי משה'.

4 בין השאר ידועה שיטתו ש'קרי וכתוב' בנ"ך מבטאים ספיקות בנוסח (סוף הקדמתו לנביאים ראשונים; שמ"ב טו, כא; ועוד).

ובאגדה, התעסקות בנושאי רקע מקיפים⁵, התעמתות עם פרשנות נוצרית למקרא⁶, וחינוך והוראה לשמירת המצוות וליראת ה'⁷, מלבד, כמובן, פירוש יסודי ומקיף בכל נושא שעסק בו. כל זאת בסגנון נוח, קולח, בהיר ושווה לכל נפש⁸.

נראה שהנקודה המרכזית שבה נפגשים כתבי רד"ק ומפעלי יצירותיו עם דמותו הגדולה כפי שהיא נשקפת מתוכם, היא ההרחבה - הרחבת היריעה והרחבת בית הקיבולת; הרחבת היריעה - ולא הרחבת הדברים! הרחבה כזו המאפשרת לשישה פירושים להתכנסות בטלית אחת - ולא כזו המאפשרת לפירוש אחד להתכנסות בשש טליתות; הרחבה החולקת את שטחי מחייתה שלה - ולא המצמצמת שטחי מחיה של אחרים. נראה שלא יחמיץ רבינו הזדמנות להעלות צד נוסף, דקות נוספת או גיוון נוסף, כמעין נובע שמבקש לו עוד דרך להפיץ את מימיו. דומה לפעמים למעיין בפירושי, שככל שמרחיב רבינו את הדברים כן מתרווח המקום, כאותו מכניס אורחים שביתו גדל לפי מספר אורחיו...

תכונה זו בגישתו של רבינו גורמת לו לתת חלק לשבעה וגם לשמונה, להתייחס למכלול הדברים ולא להצטמצם למהלך מסוים - גם במידה שהוא נכון; להכיל את המשותף הגדול בין הדברים ולא את המחלק הקטן; להבין את הכלל מתוך הפרטים, וללמוד את השלם הגדול מסך כל חלקיו. נראה כי בין היתר גישה זו היא שקבעה את מקומו החשוב והעיקרי של רד"ק כמפרש הקלאסי של ספרי הנ"ד, ואף את מקומו הנכבד כאבי תופש כל לשון ומשפט⁹. מה הפלא אם כך שהמליצו עליו המושלים כאות להשפעתו הגדולה: "אם אין קמח אין תורה"¹⁰!

5 ראה לדוגמא דבריו בתהלים קד, ו על היחס בין שטחי הים והיבשה "כפי דעת חכמי המחקר", ועוד שם קב, ה ועוד.

6 בעיקר בפירושי לישעיהו ותהלים.

7 ראה בייחוד הקדמתו הנפלאה לנביאים ראשונים, תחת הכותרת "ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם תהלתו עומדת לעד". נעתיק מעט מדבריו הנחמדים לרוב חשיבותם: "ואמר, כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה, שנאמר 'ללא אלהי אמת וללא תורה'. פירוש, שהלימוד מאין מעשה אינו דבר מועיל, אבל הוא מריע ומזיק לעצמו ולזולתו. ודימו חכמינו ז"ל התלמוד מבלי מעשה למי שבונה ביתו ואינו מציב לו דלתות, כי בודאי יהיה אותו הבית משולח ונעזב כמודבר, ומקצתם דימו אותו למי שאין לו בית ובונה דלתות לבית, כי טורח הדלתות ללא תועלת הוא".

8 גישתו הפדגוגית והמסבירה של הרד"ק נובעת כנראה הן מאישיותו הגדולה והנאצלת, כפי שאפשר להיווכח מבין השיטין של דבריו (ראה למשל הקטע החותם את ספר השורשים), והן מניסיונו בהוראת התלמוד לצעירי הצאן, כפי שעולה מדבריו בקטע הנ"ל: "ועוד, כי כל ימי התעסקי בו, רוב מלאכתי היה בלימוד הנערים בתלמוד".

9 ראה למשל הקדמות המפרש ר' משה העכים לספר מכלול (דפוס ליק) אשר חק במילים נמלצות את ההערכה הרבה ויוצאת הדופן שנתייחדה לרד"ק כראש ואדון לכל ענייני לה"ק; ממקצת שבחיו שם: "...וחשבו כולם את הספר הזה לתל תלפיות שהכל פונים אליו, תלויים עליו כל שלטי הגיבורים".

10 ע"פ אבות פ"ג מי"א. מובא ב'שם הגדולים' לחיד"א באות ד (בלשונו מתייחס החיד"א גם לאחיו: "ואמרנו עליהם אם אין קמח אין תורה").

נקודה מרכזית זו בפועלו של רד"ק מפגישה אותנו עם חלק פחות מוכר – אך לא פחות חשוב – ביצירתו. רבות נכתב, נחקר ונלמד אודות פירושי רבינו לתנ"ך, אך חיבורו הראשון, שקדם לפירושו לתנ"ך, ובמידה מסוימת אף מהווה תשתית לפירושו, הינו דווקא ספרו הפחות ידוע – ספר 'מכלול'.

ספר מכלול נכתב על ידי רבינו כספר מסכם ומקצר, "לכלול בו דקדוק הלשון ועניינו על דרך קצרה כדי שיהא נקל לתלמידים ללמוד אותו ולהבין נתיבתו, ויהא מזומן להם בו כל מה שיצטרכו לדקדוק ולעניין"¹¹. את תורת דקדוק לשון הקודש למד רבינו, מלבד מאביו, בעיקר מספריהם של שני גדולי המדקדקים הספרדים¹², ר' יהודה חיוג'¹³ ור' יונה אבן ג'נאח¹⁴, וכדבריו בהקדמתו: "ובאתי כמלקט שיבולים אחר הקוצר, וכמעולל אחר הבוצר, ויצאתי בעקבותיהם לקצר דבריהם ולכתוב ספר, קראתי שמו ספר מכלול". ספר מכלול מהווה מעין חיתום למפעל הגדול של הדקדוק הספרדי שהחל בו ר' יהודה חיוג'¹⁵, וכדרכו של רבינו אף הוא מתאפיין בשיטת ההרחבה וההכללה – לעולם לא יקמץ רבינו בהבאת שיטות שונות וניתוחים שונים למילה כלשהי, ובמקומות רבים אף לא יחתור להכרעה בין השיטות והפירושים. פעמים רבות יקצר ויתמצת רבינו נושאים שהאריכו בו קודמיו, ויפטור אותם בכלל נאה ומנוסח כהוג'¹⁶. באופן כללי מתאמץ רבינו להביא אל בית אוצרותיו ככל אשר תשיג ידו – 'ברוב מטעמים וברוח נדיבה' – הן מבחינת התחומים השונים, הן מבחינת הדוגמאות הרבות והמגוונות. מה נאה אם כן שמו 'מכלול', אשר במילה אחת מעיד על הנחתום וגם על עיסתו.

כאמור – ספר מכלול מחולק לשני חלקים עיקריים, 'חלק הדקדוק' ו'חלק העניין'. במשך הזמן משום-מה הופיעו שני חלקים אלו של הספר כשני ספרים נפרדים¹⁷,

11 מתוך הקדמת המחבר לספר מכלול.

12 שם.

13 ר' יהודה חיוג' (המאה העשירית למניינם) נקרא בהקדמת הרד"ק לספר מכלול 'ראש המורים'. ר"י חיוג' נחשב לאבי הדקדוק הספרדי (שהוא באופן כללי הדקדוק המקובל עד ימינו), ותגליתו העיקרית היא שכל השורשים בלשון הקודש בנויים משלושה יסודות (בשונה משיטת הקודמים לו כגון מנחם בן סרוק ודונש בן לברט).

14 ר' יונה אבן ג'נאח (מאות י'-י"א למניינם) הרחיב והביא לידי שלימות את שיטתו של ר"י חיוג'; נזכר רבות בספרי רד"ק וראב"ע (שמכנהו לרוב בשמו הלועזי: רבי מרינוס).

15 וכהגדרתו היפה של ידידי הרב יעקב לויפר (שעסוק עתה בההדרת ספר השורשים, החלק השני של ספר מכלול, במסגרת מפעלי 'מכון שלמה אומן'): 'רבינא ורב אשי של הדקדוק הספרדי'.

16 ראה דבריו במכלול חלק הדקדוק, שער הפעלים ד"ה והלמ"ד וכו' (עמוד מה, ב בדפוס ליק), שם מבאר את שימושה של הלמ"ד במשמעות 'את'. רבינו מביא שם מספר דוגמאות אשר במקורן מובאות ב'ספר הרקמה' לר' יונה אבן ג'נאח, אשר בספרו מחלק אותן לחילוקי משמעות נוספים, חילוקים אשר רד"ק מתעלם מהם ב'מכלול'. וכן במקומות רבים.

17 ייתכן בעקבות הידמות לספרו החשוב של ר' יונה אבן ג'נאח 'מחברת הדקדוק', אשר בדומה

אשר הראשון נקרא כשמו המקורי של הספר - 'מכלול', ואילו השני נקרא בשם 'ספר השורשים'. חלק הדקדוק ('מכלול') הינו החלק העוסק בהוראת הדקדוק לחלקיו - הפעלים, השמות והמילים¹⁸, וחלק העניין ('השורשים') הינו בעצם מילון שורשים עברי על פי העקרונות האמורים בחלק הראשון¹⁹.

מלבד חשיבותו של ספר מכלול כשלעצמו כספר עיקרי להוראת לשון הקודש וענייני מסורה רבים²⁰, מהווה ספר זה על שני חלקיו אוצר בלום לפירושים שונים של אבי הרד"ק - ר' יוסף קמחי²¹, ואחיו - ר' משה קמחי²², כמו גם לפירושי של רבינו עצמו לספרים או מקראות שאין בידינו פירושי להם²³. נוסף לכך מהווה ספר זה אף כלי עזר חשוב ביותר כמקור מרחיב ומבאר לפירושי רבינו הקיימים לתנ"ך, אשר פעמים רבות ייסמכו על ידיעת לשון הקודש המבוארת ב'מכלול', וסוף עניינם יובן ויושלם על ידי עיון מוקדם במקורות הדברים ובכור מחצבתם; שהרי כך מנהג הראשונים, לכתוב ספר אחד אשר יבארו בו את הוראת הלשון, וספר נפרד בו יפרשו את המקראות. על כן ראינו ללקט כאן מעט פירורים מקמחא דקמחי, כגרגיר מן החול וכטיפה מן הים ביחס למקומות בהם מהווה 'ספר מכלול' מקור חשוב ומשלים לפירושי משפחת קמחי המפוארה.

פירושי רבי יוסף קמחי הנזכרים ב'מכלול'

בחלקו הראשון של ספר מכלול - חלק הדקדוק (סט, ב בדפוס ליק)²⁴, ממשיך הרד"ק ומרחיב את תופעת היפוך האותיות בלשון הקודש שעסק בה לפני כן, כגון:

- ל'מכלול' מחולק לשני חלקים: ספר הרקמה (החלק התיאורטי של הדקדוק) וספר השורשים (מילון שורשים עברי).
- 18 מונח זה משמש בלשון הקדמונים למה שנהוג לכנות כיום 'מיליות' - 'מילות יחס' או 'מילות קישור'.
- 19 באופן מדויק יותר אפשר להגדיר את 'חלק העניין' כמילון שורשים הבא להורות את משמעותם השונים של השורשים (המילה 'עניין' בלשון הקדמונים משמשת בדומה למושג הלועזי 'סמנטיקה'), ולא ממש כאוסף לקסיקאלי לפי שורשים.
- 20 נסתפק בהזכרת הערות 'מנחת שי' לר' ידידיה שלמה מנורצי, המהוות את המקור המקובל ביותר לנוסח המקרא בישראל, אשר נדמה שאין עוברים כמה פסוקים בלי שיזכיר את דברי רבינו במכלול.
- 21 עסק בהם הרבה החוקר יעקב גיל.
- 22 ראה לעיל הע' 3.
- 23 פירושי רד"ק על התורה, ירושלים תש"ל.
- 24 המהדורה המקובלת כיום היא האחרונה מתוך ארבע מהדורות שקדמו לה מאז שנת רפ"ה, והיא נדפסה בעיר ליק בשנת תרכ"ב ע"י המהדיר יצחק ריטטענבערג, על בסיס המהדורה שקדמה לה - מהדורת העכים, שנדפסה בפירדא תקנ"ג ע"י ר' משה העכים זצ"ל יחד עם פירוש שלו על הדף; מהדורה זו (ליק) נדפסה מחדש בשנת תשכ"ו בהוצאת וגשל, והיא המצויה כיום.

כְּשֶׁב - כְּבֶשֶׂת; שְׁלֶמָה - שְׁמֶלְהָ; חֶדֶל - חֶלֶד, ועוד רבים כמותם²⁵, לתחומים נוספים, כדרכו. הרד"ק מבאר שבאותה מידה שתופעה זו חלה על אותיות בתוך המילים, כן היא חלה על מילים בתוך המשפט, ועל מיקומן של אותיות השימוש²⁶ בתוך המשפט²⁷.

נסביר: הרד"ק מביא שם לדוגמא את הפסוק וְכָל הָאָרֶץ בָּאוּ מִצְרִימָה לְשֹׁבֵר אֶל יוֹסֵף (בראשית מא, נז), ובאמצעות העיקרון של חילוף המילים במשפט (במקביל לחילוף האותיות במילה, כאמור) הוא מרכיב את הפסוק מחגש, כלומר: באו מצרימה אל יוסף לשבור - הסדר השונה של המילים מסביר את המשפט ו'מתרץ' את הקושי לכתורה למה לא נאמר 'לשבור מן יוסף' (כהטעמת רש"י שם)²⁸.

דוגמא נוספת מעניינת כשלעצמה מובאת גם היא שם, ובה אנו נוגעים בעצם בחלק נוסף שהזכרנו, והוא השימוש ב'מכלול' כהשלמה לדברי רבינו עצמו במקומות שלא פירש בספריו הנוספים, או שפירש באופנים אחרים. רד"ק מביא שם על דרך זו של 'היפוך המילים' פירוש נאה שלא נזכר בפירושו לנ"ך - וייתכן שאף חזר בו ממנו, כפי שנראה בהמשך - ומכל מקום לא נותר לפירוש זה זכר אלא בין דפיו של 'מכלול'. רד"ק מביא את הפסוק בתהלים, במזמור 'ברכי נפשי', תְּהִי לִי כְּלָבוֹשׁ כְּסִיתוֹ עַל הָרִים יַעֲמְדוּ מַיִם (תהלים קד, ו), ובעזרת הכלל האמור של 'היפוך המילים' פותר בדרך פשוטה ומקורית את הקושי שמתמודדים אתו כל המפרשים במקום, כיצד לבאר את חלקו השני של הפסוק "על הרים יעמדו מים"²⁹ - שהרי המים מקומם בתוככי הַיָּמִים!!³⁰ הרד"ק מבאר שם בלשונו התמציתית: "עַל הָרִים יַעֲמְדוּ מַיִם, כְּמוֹ: 'עַל מַיִם יַעֲמְדוּ הָרִים', עַל דֶּרֶךְ לְרַקֵּעַ הָאָרֶץ עַל הַמַּיִם" (תהלים קלו, ו)³¹. כלומר קושיא מעיקרא ליתא, ההרים עומדים על המים כדרך בריאתם, ולא המים עומדים על ההרים! הרד"ק מביא אף את דברי "החכם ראב"ע ז"ל", ש'פירשו כמשמעו על הסדר'. כוונתו כנראה לפירושו של ראב"ע לתהלים שם, שפירש כדרך רוב המפרשים,

25 תופעה זו מכונה בלשוננו: שיכול אותיות (אנגרמה).

26 אותיות מש"ה וכל"ב אשר אינן משורש המילה ומצטרפות לראש המילה בהוראות שונות, כגון: ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה וכד'.

27 תופעה הנקראת בלשונו של הרד"ק 'הפוך', כלומר: 'מקרא הפוך' (עיין פירושו לישעיהו ס, ז; יחזקאל כא, טז; שם כד, יז; שם לט, יא; עמוס ט, יב; תהלים לז, ג; שם עד, ז; ועוד רבים). בלשון רש"י ז"ל מוכרת תופעה זו בכינוי הידוע 'מקרא מסורס'.

28 כן הוא גם בפירוש הרד"ק לבראשית, וכן דעת רש"י, ראב"ע ורשב"ם במקום [מעניין לראות לשון הראב"ע שם המכנה תופעה זו בדומה לרד"ק, בפשטות: 'הפוך'].

29 אף חלקו הראשון של הפסוק סובל פירושים שונים, והמעין שם בפירושו של רד"ק יוכל למצוא המחשה מאלפת לדרכו השופעת של רד"ק אשר יפרש את המקרא כאופן בתוך האופן, מעשה חושב כולו.

30 המפרשים נוטים לפרש שם "מים" כמי הים, וא"כ מובן הקושי: כיצד יגיעו מי הים לראשי ההרים!!

31 עיין שם פירושו.

שהכוונה למי הים אשר מכסים הרים תת ימיים, ולכן אין כל צורך לשנות את סדר המילים בפסוק. המעיין שם בדברי ראב"ע ימצא שראב"ע תוקף במילים חריפות את הפירוש שהביא רד"ק במכלול³², וייתכן אולי שבשל כך לא הזכיר רבינו פירוש זה 'על אתר' בביאורו לתהלים. מכל מקום יצאנו נשכרים בפירוש מיוחד ומקורי נוסף, המשלים את ביאורו של רבינו לתהלים.

נחזור לעניין ראשון. רד"ק שם מרחיב עיקרון זה של 'היפוך' אף למיקומן של אותיות השימוש במשפט. במה דברים אמורים? בבואו של יהוא מלך ישראל יזרעאלה אחרי הכותו את יורם בן אחאב, נאמר על איזבל ותשם בפוך עיניה (מלכים ב ט, ל). ה"פוך" הוא הפחול כדברי רד"ק שם, אלא שאם נפרש את בי"ת השימוש³³ כאן כבי"ת המציינת מקום³⁴ ('בי"ת הכללי' בלשון הקדמונים), יישמע כאילו נאמר בפסוק שאיזבל שמה את עיניה בתוך הפוך... לכך מפרש הרד"ק על דרך האמור לעיל, שכשם שאותיות המילה מתחלפות לעיתים ומשנות את סדר מיקומן, וכשם שמילות המשפט נוהגות באותה דרך - כן אות השימוש משנה לעיתים את מיקומה ממילה למילה במשפט; קריאת הפסוק אם כן היא כאילו היה כתוב: 'ותשם פוך בעיניה' - פשוט ומובן!

דוגמת 'ותשקמו בדמעות שלישי'

דוגמא נוספת, והיא הנוגעת לנקודה אליה אנו חותרים, למצוא ביאורים המאירים את דברי אביו ומורו של הרד"ק, ר' יוסף קמחי ז"ל, נמצאת גם היא שם באותו העניין. רד"ק מביא קודם לכן באותו הקשר את הפסוק ותשקמו בדמעות שלישי (תהלים פ, ו). הוא נוטה לבאר בתחילה³⁵ ש"שלישי" הוא כלי גדול, על דרך וכל בשלש עפר הארץ (ישעיהו מ, יב), אלא שלפירוש זה קיים קושי בולט להסביר את משמעות הפסוק מבחינה תחבירית. ושוב הפיתרון לדעת הרד"ק נעוץ באותה דרך: ותשקמו דמעות בשליש - הבי"ת מדלגת למילה הבאה, והרי לנו קינה מושאלת שמשמעה: הבאת עליהם חוק דמעתם כחוק המשקה אשר ישתה האדם תמיד, ביום ובלילה בכוס³⁶. לאחר מכן מוסיף הרד"ק פירוש נוסף, שבסופו כותב "כן פירשו א"א ז"ל"³⁷, ועל פיו אין סדר המילים 'הפוך' אלא המילים מופיעות כסדרן, ופירוש המילה "שלישי" הינו,

32 את הפירוש כמובן, ולא את הרד"ק. ראב"ע קדם כידוע לרד"ק, ולא ייתכן שהתייחס לפירושו.

33 בי"ת היחס, כמקובל היום.

34 אפשר לפרש בי"ת זו גם כבי"ת העזר (בי"ת המשמשת כמו 'עם' בלשון הקדמונים), ולפרש באופן נוסף, כמו שנהג רבינו בפירוש.

35 וכמו כן בפירושו לתהלים.

36 כן נראה בפירושו שם, ואפשר לפרש אף באופן נוסף, כמטאפורה ממש.

37 זו וכיוצא בזו היא הלשון הרגילה שבה מביא רבינו דברי אביו.

כלשונו: "רמז לשלוש גלויות"³⁸. פירוש זה אכן מופיע בספר זכרון לר' יוסף קמחי³⁹ בקצירת דברים (מהד' מקיצי נרדמים עמוד 28 ד"ה שלשה), וזה לשונו: "יש מי שפירש שלוש גלויות"⁴⁰. עד כאן ותו לא. פתח אחד להבנת דברי הריק"ם (=ר' יוסף קמחי) הוא דברי רבינו בפירושו לתהלים שם, לגבי משמעות ב"ת השימוש לפירוש זה. מאחר ולפירוש זה הבי"ת הנוספת הינה שייכת למילה "בדמעות" כהלכתה, ואינה באה כתחליף לשימושה במילת "שליש", נשאלת השאלה מה משמעות ב"ת' זו, הרי לכאורה הניסוח הנכון הוא: 'ותשקמו דמעות שלישי' - אין כל צורך בב"ת - והמשמעות: ותשקמו את הדמעות⁴¹. על כך עונה רבינו שם שהבי"ת משמשת כאן על דרך לכו לִחְמוּ בְלִחְמֵי וְשִׁתּוּ בִּינֵי מִסְכְּתֵי (משלי ט, ה), שמשמעותה כמו מ"ם השימוש, 'לכו אכלו מלחמי ושתו מהיין אשר מסכתי'⁴²; וכן לעניינינו באותה דרך: 'השקיתם מדמעות שלישי'.

עדיין נותר להבין כיצד ובאיזה אופן מרמזת מילת "שליש" לשלושת הגלויות עליהם כתב הריק"ם, ובאיזה צורה מתחברת מילה זו לחלק הראשון של המשפט. שהרי אין נראה שלדעת הריק"ם המילה "שליש" מחליפה את המילה "שלוש", והמשמעות היא 'ותשקמו בדמעות שלוש פעמים' - ראשית, מפני שלא מצאנו כזאת באף מקום נוסף; ושנית, אין זכר לכיוון זה בדברי הריק"ם עצמו, שמביא בתחילת דבריו שם את השורש של"ש כשם מספר, ולאחר מכן כשם תואר⁴³ או כמידה, ובין הדברים מביא גם את הפירוש הנזכר בהקשרים אלו. אם הייתה כוונתו לפרשו כמספר - היה לו להסביר חידוש כזה. גם בדברי הרד"ק בתהלים ובמכלול אין זכר לכיוון כזה, וכפי שנראה הרד"ק אף מכוון אותנו בשתי מילים חשובות להסבר שונה אשר הוא ההסבר האמיתי: לאחר שמזכיר את פירוש אביו "והוא רמז לשלוש גלויות", הוא מוסיף את המילים "ויהיה שְלִישׁ תואר לשני". בכך בעצם מכוון אותנו רד"ק לדבריו בסוף שער השמות⁴⁴, שם הוא עוסק בהוראת שמות המספרים, ומבאר שם בין היתר שני משקלים בהם המספר משמש כשם תואר וכשם עצם⁴⁵. האחד, על

38 נראה שהכוונה לשלוש גלויות שגלתה יהודה לבבל, גלות יהויקים, גלות יהויכין, והגלות השלישית - גלות צדקיהו (ראה תנחומא [בובר] פרשת מסעי סימן י).

39 ספר דקדוק מדעי ושיטתי אשר נכתב בעברית (בניגוד להרבה מן הספרים שנכתבו בערבית ולאחר מכן תורגמו, כגון ספרי חיוג' וריב"ג), ותרם רבות להבנת התנועות בלשון הקודש.

40 כן מופיע שם פירוש נוסף בדרך דומה, אשר מופיע גם בחלק העניין (ספר השורשים) שורש שלש, ובפירוש רבינו לתהלים.

41 יהיה פירוש המילה "שליש" אשר יהיה. רבינו תופס שבכל מקרה ה"דמעות" משמשות כ'מושא' במשפט.

42 גם ביאור זה מופיע במכלול (מו, ב, דפוס ליק) ואינו מופיע בפירוש רבינו למשלי, וזו דוגמא נוספת להשלמת תורתו של רבינו מתוך ספר מכלול.

43 לדעת הריק"ם "שליש" במשמעות 'דרגה שלישית' (ותחת המשנה למלך) הוא שם תואר.

44 השער השני מתוך שלושה שערים בחלק הדקדוק (הוא המכונה 'מכלול' כנ"ל), אשר עוסק בהוראת משקלי השמות ונטייתיהם; דפוס ליק דף קפ, ב, ד"ה שלשה וכו'.

45 על נקודה חשובה זו עמד המפרש ר' משה העכים זצ"ל (אב"ד ק"ק אנשבאד) שפירושו נדפס

ידי הוספת יו"ד התואר למספר, כגון: שְׁלִישִׁי, שְׁלִישִׁית, שְׁלִישִׁים; והשני, המשקל 'שְׁלִישׁ', אשר משמש בדרך כלל כשם עצם המציין קצין או בעל דרגה שלישית⁴⁶. בדבריו, "ויהיה שליש תואר לשני", מגלה אפוא הרד"ק מפורשות שמשמעות המילה "שליש" בפירוש אביו היא שם תואר, כלומר: 'שְׁלִישׁ' - כמו 'שְׁלִישִׁי'. ואם כן, וְתִשְׁקֶמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ הוא כמו 'ותשקמו בדמעות שלישי'!

פירוש זה אף תואם במיוחד את דברי הריק"ם בספר זכרון שם, שקודם לכן מביא משקל זה של שְׁלִישׁ כשם תואר, ולא כשם עצם! אם כן ברורה לנו בס"ד כוונתו הכללית של הפסוק לפירושו של ריק"ם: וְתִשְׁקֶמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ - השקית אותם מדמעות - את השלישי. אלא שעדיין נשארה נקודה עיקרית שאינה ברורה, מאחר שמדובר בשם תואר, כלומר 'שלישי' הוא שם שמתאר שם אחר, כגון 'יום שלישי' - היום הוא השם המתואר, ו'שלישי' הוא השם המתאר, אם כן מיהו או מהו ה'מתואר' אליו מתייחסת המילה "שליש"? נקודה זו מוקשית במיוחד מאחר שלשון הרד"ק סתומה מאוד באומרו "תואר לשני", באיזה 'שני' מדובר, ואיך הוא מתקשר ל'שלוש גלויות'⁴⁷?

חוליה אחרונה זו מובילה אותנו לתחום נוסף הנוגע למהלך ההדרתו החדשה של ספר מכלול על שני חלקיו, אשר בין היתר נוגעת לבירור הנוסח ע"פ כתבי יד עתיקים ודפוסים ראשונים⁴⁸. מתברר באופן מופלא שבכל ארבעת כתבי היד המשמשים לההדרת הספר, וכן בדפוס קוסטאנטינא (רצ"ג), מופיעה תחת המילה "לשני" - המילה "לשבי", כשבדפוס קוסטאנטינא היא אף מנוקדת להוציא מכלל ספק - לְשָׁבִי! מתבררת אם כן מעל לכל ספק כוונת הרד"ק, שהתואר "שליש" הינו ל'שבי', כלומר לְשָׁבִי הַשְּׁלִישִׁי, הוא הוא הגלות השלישית עליה מרמזת מילת "שליש", ואשר אליה נתכוון הריק"ם⁴⁹. כך גם מוארים דברי הרד"ק בפירושו לתהלים, שמזכיר בקיצור את פירוש אביו במילים "ויתכן לפרש כי על זה הגלות אמר שהוא גלות שלישי", וכן כמעט באותו הלשון בחלק העניין (ספר השורשים) סוף שורש של"ש. מבוארת אם כן כוונת הריק"ם באופן מושלם בפירוש הפסוק: וְתִשְׁקֶמוּ בְּדַמְעוֹת שְׁלִישׁ - 'ותשקמו מדמעות, את הגלות השלישית', הלא היא הגלות שבה אנו נמצאים עדיין עד ביאת גואל צדק בב"א⁵⁰.

- בספר מכלול דפוס ליק, כפי שכבר הזכרנו, אם כי הוא נתקשה בגירסא כפי שניווכח בהמשך.
- 46 ראה דברי רבינו בספר השורשים בסוף שורש של"ש.
- 47 אכן בדברי המפרש שם בדפוס ליק נדחק בנקודה זו מחמת הגירסא, כפי שיתבאר להלן, ואם כי בעיקרי הדברים כיוון לאמת - נדחק מעט בדבריו.
- 48 המלאכה נעשית על ידי בימים אלו במסגרת מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים ביוזמתו הברוכה והכוונתו המקצועית הצמודה של הרב יואל קטן, אשר נדבה אותו רוחו להתעסק בההדרת והאדרת גדולתה של לשון הקודש לתועלת ולשמחת כל שוחריה. יזכהו ויזכנו השי"ת להשלים את המלאכה בקרוב, ולהוציא מתחת ידינו דבר נאה ומתוקן.
- 49 ואולי נוקט רבינו לשון זו ל'גלות' על דרך הכתוב "גם היא לגלה הִלָּכָה בְּשָׁבִי" (נחום ג, י).
- 50 נראה ש'הגלות השלישית' משמשת כאן כמעין תמורה למילה "דמעות", באופן מטאפורי.

מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה

הקדמה

מבנה ספר התרומה

היחס בין 'החיבור הארוך' לבין ה'פסקים'

האם הכריע רבנו ברוך שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ?

מסקנה

הקדמה

דרכם של אנשי תורה לעסוק בתוכנם של ספרים, בדברי התורה, בחידושים שיש בהם, בהשוואה בין דעת המחבר לדעות אחרות ובביקורת ממקורות אחרים. לרוב אין הם עוסקים במבנה הספר, שכן מה להם ולדברים שוליים כגון אלו אם אפשר לעסוק בעיקר. במסגרת מאמר זה כוונתי להראות שקיימת לפעמים חשיבות רבה להבנת מבנה הספר כדי להצביע על דעתו המדויקת של המחבר, ולפעמים תיתכן גם משמעות הלכתית לכך¹.

ספר התרומה חובר על ידי רבנו ברוך ב"ר יצחק, המכונה בטעות² 'רבנו ברוך מוורמייזא' (או מ'גרמייזא'). הוא היה מבעלי התוספות, תלמיד ר"י הזקן, והוא חי ופעל בצרפת משנת ד'א'תתק"י (1150) לערך, עד שנפטר בשנת תתקע"א (1211). ספר התרומה הוא ספר הלכה, שעוסק בפסיקת הלכה בתחומים מגוונים: שחיטה, טריפות, איסור והיתר, חלה, נידה, גיטין, חליצה, עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה, תפילין, ארץ ישראל ושבט. הספר מחולק לשני חלקים: החיבור הארוך, והסימנים. בדיקת מבנה הספר הוכיחה ש'החיבור הארוך' עצמו מחולק בצורה שיטתית לשני חלקים: האחד - העיון בסוגיית התלמוד (להלן ה'חיבור הארוך') והשני - ההכרעה המעשית (להלן

1 המאמר הוא פרי לימוד ומחקר של שנים רבות בספר התרומה, ומבוסס על פרק מתוך עבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתו של פרופ' שמחה עמנואל: 'ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק - מגמות מבנה ונוסח', האוניברסיטה העברית ירושלים, סיון תשע"ג.

2 ראה במאמרו של שמחה עמנואל 'ואיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק', תרביץ סט (תש"ס) עמ' 423-440, שאין לר' ברוך שום קשר לוורמייזא שבגרמניה, והוא היה מבעלי התוספות הצרפתים. המשמעות המרכזית בחידוש זה הוא שחיבור ספרי הפסיקה אצל בעלי התוספות לא היה נחלתם הבלעדית של בעלי התוספות האשכנזים, אלא אף ר' ברוך, שכאמור צרפתי היה, כתב ספר פסק.

ה'פסק'. אף שיש להאריך לגבי היחס שבין ה'חיבור הארוך' וה'פסק' לבין ה'סימנים', במאמר זה אתמקד בעיקר ביחס שבין ה'חיבור הארוך' של ספר התרומה לבין חלק ה'פסק'.

מבנה ספר התרומה

כאמור ספר התרומה מחולק לשלושה חלקים (ה'חיבור הארוך', ה'פסק' וה'סימנים'), ור' ברוך עצמו כתב שתי הקדמות לספרו. בהקדמה השנייה, שהיא למעשה הקדמה לחלק ה'סימנים', הוא מתאר את מבנה הספר:³

אני ברוך ב"ר יצחק פירשתי ספר זה. ויבין וישכיל הרואה בסימנים האלו שהן רמזים אם יראה בהם מעין שאילתו, גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות בירור הדבר בקוצר עם קצת הראיות דרך קצרה, (אותם) [אמנם]⁴ בתוך הספר, למקום אשר יורינו הסימן ללכת לראות שם ימצא הכל מבואר כסדר ראיות וטעמים באורך בכל הצורך. וגם בסוף כל הלכה והלכה חוזר ומפרש הפסק בקוצר למען ירוץ קורא בו...

ה'חיבור הארוך' הוא אם כן הרובד היותר עיוני. הוא מקביל לפרשנות התוספות הקלאסית, הכוללת ניתוח הסוגיה ויישוב סתירות עם סוגיות מקבילות בתלמוד, כדרכם של בעלי התוספות. בהמשך בחלק ה'פסק' קיימת ירידה מן הניתוח ההלכתי העקרוני אל החיים המציאותיים, והוא כולל התייחסות למקרים מעשיים שקרו וכן לתופעות מצויות. יש בו גם ניסיון ליישב מנהגים שנהגו בקהילות, ואשר עומדים לכאורה בסתירה למסקנה ההלכתית הנובעת מן הפרשנות של הסוגיה. לא נמצא בחלק ה'פסק' סיכום הלכתי מפורט של כל המסקנות ההלכתיות שנובעות מן הסוגיה, ולא נמצא בו את המסקנות הפשוטות שכן הספר אינו משמש מדריך הלכתי לבעל הבית; בחלק ה'פסק' נמצא רק התייחסויות למקרים מיוחדים ומורכבים יותר, או למנהגים שצריך ליישבם.

החלק השלישי של החיבור הוא ה'סימנים'. הסימנים משמשים הן כמפתח 'למקום אשר יורנו הסימן ללכת', והן כפסקי הלכות קצרים שמיועדים לפתור שאלות מעשיות ומיידיות, כשאינן אפשרות או רצון להתעמק בביור ההלכתי המעמיק. גם ב'סימנים' ר' ברוך אינו מביא 'בקוצר' סיכום מתומצת של כל המסקנות ההלכתיות שכתב בחלק הראשון של החיבור הארוך, ודווקא המסקנות הפשוטות שמתבקשות מן העיון בסוגיה, שנכתבו בחיבור הארוך, אינן מתומצתות ב'סימנים'. **חלק ה'סימנים' הוא תקציר רק של החלק השני של ה'חיבור הארוך' – חלק ה'פסק'.** בצורה סכימטית⁵

3 עפ"י כ"י וטיקן 145.

4 עפ"י כ"י לונד 3, קמברידג' 668.

5 אמנם אין שיטתיות גמורה לאורך כל החיבור; לפעמים נמצא קטע מה'חיבור הארוך' ואחריו

יש אם כן לצייר כך את המבנה של הספר: כל נושא הלכתי קיבל בו שלוש התייחסויות - תחילה ב'חיבור הארוך', המשכו בחלק ה'פסק', ולבסוף ב'סימן'. **אמנם כיוון שהסימנים משמשים גם כעין מפתח לחיבור, העביר אותם ר' ברוך בזמן מסוים לתחילת החיבור**.⁶

לצערנו בדפוסים השתבש לגמרי מבנה הספר. במהדורות המודפסות מחולק ספר התרומה לסימנים באותיות: א, ב, ג, וכן הלאה. חלוקה זו אינה מצויה בכתבי היד, והיא יוזמתו של המדפיס הראשון. הוא קבע את החלוקה לאותיות בכל הספר על פי חלק ה'סימנים' שנמצא בתחילת הספר, וציין את אותה אות בה רשום סימן פלוני בקטע המקביל לו ב'חיבור הארוך'. כיוון שכאמור המקבילה של ה'סימנים' היא דווקא חלק ה'פסק' או ציין פעמים רבות את האות שמציינת כביכול את תחילת הסימן בראש ה'פסק', כשהוא מתעלם לגמרי מן העובדה שהקטע שלפני כן, 'החיבור הארוך' על אותו עניין, הוא למעשה ההקדמה ל'פסק' וחלק אינטגרלי מאותו עניין ומאותה הלכה - הוא ניתוח הסוגיה התלמודית שממנה הגיע להכרעה ב'פסק'! לכן החלוקה לאותיות קוטעת פעמים רבות את הרצף כשהיא מציינת תחילת סימן באמצע בירור הנושא ב'חיבור הארוך',⁷ ונמצא הלומד נבוך.⁸

לשם המחשת חלוקת התפקידים בין חלק 'החיבור הארוך' לבין ה'פסק' נביא שתי דוגמאות שבהן ה'חיבור הארוך' משמש כעין הקדמה ובו נמצא הדיון התיאורטי, וקטע ה'פסק' שבהמשכו דן במקרה ספציפי או מכריע הלכה למעשה את המשא והמתן ההלכתיים שקדמו ב'חיבור הארוך'. בשתי הדוגמאות המדפיס חתך את העניין באמצע - קטע 'החיבור הארוך' נמצא עדיין בסימן אחד כאשר קטע ה'פסק' של אותו עניין נמצא כבר בסימן הבא.

כמה קטעי 'פסק', ולפעמים נמצאים קטעי 'פסק' שלא קדם להם דיון כמקובל ב'חיבור הארוך'.

6. אנו מוצאים עקבות למהדורה קמא של מבנה הספר בכ"י לונדון 518, שה'סימנים' בו אינם מופיעים כחטיבה עצמאית בתחילת החיבור - אלא מוצבים בו בנפרד לפני כל נושא. מעניין גם שההקדמה ל'סימנים' שהבאנו ממנה לעיל אינה מצויה בכ"י זה.

7. ב-93 סימנים מותוך 238 'חתך' המדפיס את הסימן באמצעו במקום שאינו מתאים.

8. בנקודה זו יש להוסיף ביקורת נוספת למהדורה החדשה של ספר התרומה שההדיר הרב דוד אברהם שליט"א (ראה 'על המהדורה החדשה של ספר התרומה', המעין נא, א [תשרי תשע"א] עמ' 96-100; 'תגובה לתגובה', המעין נא, ג [ניסן תשע"א] עמ' 97-98). הרב דוד אברהם רצה לאפשר ללומד לערוך השוואה בין חלק ה'סימנים' לבין ה'חיבור הארוך', לכן בניגוד להכרעתו של המחבר למקם את הסימנים בתחילת החיבור כדי שישמשו גם כמפתח - הרב דוד אברהם פירק את ה'סימנים' לקטעים והצמיד כל קטע למקום המקביל ב'חיבור הארוך'. הרעיון היה יכול להיות מוצלח, אך כיוון שהוא אימץ את החלוקה שבדפוסים קורה לא אחת שלא די שהסימן עצמו נפסק באמצע הנושא (כפי שהוא קטוע בדפוס) - אלא שגם ה'סימן' נדפס עתה באמצעו, ונמצא מפסיק עוד יותר בין הדבקים! ראה למשל ספר התרומה מהד' הרב דוד אברהם עמ' קלג-קלד, שם הפיסקה האחרונה של סי' קנה היא תחילת ה'חיבור הארוך' השייך לפסק שבסי' קנו.

דוגמא ראשונה: בסוף סי' ריז שבהלכות שבת מובאת סוגיית הגמ' שבת (יב, א) שדנה בשאלה האם יש איסור להרוג כינה בשבת. ההכרעה ההלכתית היא כחכמים שאין בכך איסור. אולם ה'פסק' (שמתייחס למציאות החיים בזמן ר' ברוך), ובו הוא מבחין בין כינה לבין פרעוש: כינה 'שקורין פייר' לויי (poux) שמצויין בראש מותר להרוג בשבת... אבל פרעוש שקורין פוצ"א (puce) המקפצת... איסור להרוג בשבת, שכן זו האחרונה נחשבת בעל-חיים כי היא פרה ורבה, מתחיל את סי' קיח. דוגמא שנייה: באמצע סי' רכד דן ספר התרומה באיסור הפלגה בספינה שלושה ימים לפני שבת, ומזכיר את דעת רשב"ם שאיסור זה הוא אליבא דבית שמאי אך לבית הלל מותר, ור"י הזקן חולק. כאן מסתיים סי' רכד ומתחיל סי' רכה, בו הוא מכריע כר"י, וכותב: 'פסק. אסור ליכנס אפילו ללכת כלשהו בספינה'... בנוסף, בדפוסים לא תמיד מצוינת בתחילת קטע ה'פסק' המילה 'פסק'. לפי בדיקה מדוקדקת שערכתי מתברר שרק ב-62 מקומות מצוינת המילה 'פסק' בתחילת הקטע, אף שבכתבי היד הקדומים (לונדון 518 ולונד 3) מתחילים 193 [!] קטעים במילה 'פסק', וזו אף מודגשת בכתה"י. אמנם המתבונן יצליח להכיר גם בדפוס היכן מתחיל קטע של 'פסק', כי המחבר משתמש בו בדרך כלל במטבעות לשון קבועות כגון 'הלכך', 'השתא', 'אם כן', 'שמענין', 'מתוך כך' ו'מכאן משמע', אך עדיין החלוקה השגויה הזו גורמת לבלבול רב.

היחס בין 'החיבור הארוך' לבין ה'פסקים'

כאמור בהקדמה, הבנת המבנה של הספר היא מאוד משמעותית כדי לרדת לסוף דעתו של המחבר. עובדה זו נכונה במיוחד כשהמחבר דן באותו נושא בהזדמנויות שונות, וקיימים הבדלים גדולים או קטנים בין האזכורים השונים. במקרים כאלו, כאשר האזכור הראשון הוא ב'חיבור הארוך' והשני הוא ב'פסק' - ברור לגמרי שהראשון הוא חלק מן המשא ומתן ההלכתי אך ההכרעה המעשית שמשקפת את דעתו הברורה של המחבר הלכה למעשה מצויה ב'פסק'. נביא לכך שלוש דוגמאות.

דוגמא ראשונה: באמצע סי' א מובאות סוגיות הגמ' בחולין לגבי פגימת סכין, ומוצעת שם הצעה לכסות את הפגימה במטלית כדי שלא תטריף את הבהמה. וזו הלשון ב'חיבור הארוך'⁹: 'ויש שכורכין מטלית על הפגימה, ואולי טוב הדבר לעשות ולא גזרינן אטו בלא מטלית' וכו'. בהמשך בתחילת סי' ב מובא הפסק של אותו עניין, ושם ההכרעה היא ברורה וחד-משמעית¹⁰: 'צריך לבדוק הסכין... ואם יש

9 הנוסח עפ"י כ"י לונד 3, דף 52/ד.

10 כ"י לונד 3, דף 53/א; ומעניין שבכ"י וטיקן 145, דף 27/א, קטע הפסק ליתא, וכן הוא גם בכ"י אחר מאותו ענף: כ"י קמברידג' 668, דף 25/ו.

פגימה בראש הסכין **מותר** לכרוך מטלית על הפגימה, ולא נגזר דילמא ישחוט בלא מטלית'...

דוגמא שנייה: בסי' קצ נמצא דיון אם צריך שעבוד העורות לצורך כתיבת סת"ם יהיה 'לשמה', ובהמשך ב'חיבור הארוך' בסי' קצא מתייחס המחבר לצביעת רצועות התפילין בשחור: 'אבל יש להסתפק על רצועות של תפילין דבעינן שחורות אם גוי יכול להשחירן לבדו'. לעומת זאת ב'פסק' שמופיע כמה סימנים לאחר מכן (סי' קצה) כתוב: 'פסק. ועתה אפרש בקוצר בלא ראיות למען ירוץ כל הקורא בו'¹¹ וכו', ושם מכריע רבנו ברוך בצורה חד-משמעית שאסור שגוי יצבע את הרצועות¹²: 'הרצועות שצריכות להיות שחורות צריך ישראל להשחירן לשם קדושה ואין להשחירן על ידי גוי'!

דוגמא שלישית: 'הלכות ארץ ישראל' הם פרק מיוחד בתוך ספר התרומה¹³. אחת התופעות הבעייתיות בהלכות א"י היא שהנושאים שנידונים שם מובאים פעמיים בשינוי סגנון. למעשה מדובר שוב על אותה תופעה: החלק הראשון הוא חלק מן ה'חיבור הארוך', ולאחר שהדברים נידונו בחלק זה (עמ' 27-61) הוא חוזר עליהם בחלק ה'פסק' (עמ' 61-86).

ר' ברוך מחדש שבזמן הזה, שתרומה אינה נאכלת בכלל, אין חוששים שמא יבלבלו בין תרומה טמאה לתרומה טהורה, ואין צורך לשים את התרומה הטמאה בכלי מאוס¹⁴. וזו לשונו (הל' א"י עמ' 33-34): '**ומצינן למימר** דבזמן שאין שום תרומה נאכלת ליכא למיגזר מיד'. הגר"א בביאורו (יו"ד סי' שלא ס"ק מב) מוסיף מ'פסק זה ומקשה קושיות מכמה סוגיות בש"ס, ובנוסף הוא טוען שספר התרומה לא כתב דבריו בצורה פסקנית: 'אבל צ"ע, וגם בשה"ת לא החליט'. אך אחר בקשת המחילה מגאון ישראל הגר"א זצ"ל, אמנם נכון שבחלק ה'חיבור הארוך' כתב בעל ספר התרומה את דבריו בלשון 'ומצינן למימר', אך בהמשך בחלק ה'פסק' (שם עמ' 75-77) הוא הכריע: 'ופרק כל שעה אוסר כי אם בשליקוּתא ומאיסוּתא, היינו התם שטהורין ואוכלין התרומה טהורה, ולכך יש לחוש פן יאכל גם הטמאה אם לא ימאסינה. **אבל בזמן הזה דאין אוכלין שום תרומה ליכא למיחש מיד, אפילו היא נקיה**'. לכן צדק הטור (יו"ד סי' שלא) שהביא את דברי ספר התרומה כדבר פשוט וברור, וכן פסק רמ"א (יו"ד סי' שלא סעי' יט)¹⁵. ברור לחלוטין שהמחבר רבי ברוך הכריע להלכה ולמעשה לאור חידושו, אלא שבתחילה ב'חיבור הארוך' הוא הציע את חידושו כדרך

11 נוסח כ"י לונדון 518, דף 246/2.

12 נוסח כ"י לונדון 518, דף 247/א; והכרעתו הברורה והחד-משמעית חוזרת ב'סימנים' (סי' קצא): 'וצריך להשחירן לרצועות תפילין והכל יעשה ע"י ישראל ולא ישחירם גוי'...

13 כל הצינונים להלן מספר התרומה הלכות ארץ ישראל, הם על פי מהדורת מכון התורה והארץ, כפר דרום - אשקלון, תשס"ח.

14 ראה גמ' פסחים לג, ב.

15 ראה מאמרנו 'נתינת שמן תרומה טמאה לכהן', אמונת עתיד 102 (תשע"ד), עמ' 41-47.

שרגילים בעלי התוספות להציע פירושיהם בדרך 'אפשר', ובהמשך ב'פסק' הוא הכריע כך בצורה וודאית, ושלא כאחרונים שהסתפקו בדבר.

האם הכריע רבנו ברוך שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ?

כידוע 'היתר המכירה' מבוסס בעיקרו על חידושו הגדול של רבינו ברוך בהלכות ארץ ישראל שלו שבזמן הזה אנו פוסקים שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ולכן אין קדושת שביעית בפירות הגוי והמלאכות מותרות בשדהו. ה'חזון איש' שהתנגד ל'היתר המכירה' והגרש"ז אויערבך שקיבל אותו עקרונית אך העיר עליו הערות רבות, שניהם הביאו את חידושו זה של רבינו ברוך, אך כתבו שהוא לא נקט כן בצורה פסקנית אלא כתב אותו רק בדרך שמא. ה'חזון איש'¹⁶ כתב: 'הנה בספר התרומה נסתפק שיהא זמן הזה כדין סוריא'. והגרש"ז אויערבאך¹⁷ כתב: 'ומעתה כיוון שהספר התרומה עצמו רק ספוקי הוא דמספקי ליה לכן מסתבר שאין ספק מוציא מידי וודאי, ואי אפשר כלל לסמוך גם בשעת הדחק על קולא זו נגד הכרעת גדולי הפוסקים והשולחן ערוך'.

החידוש של בעל ספר התרומה מבוסס על שני יסודות. קיימת מחלוקת על מעמדם של גבולות עולי מצרים וגבולות עולי בבל, ורבינו ברוך סובר שלא רק קדושה ראשונה בטלה בעת החורבן אלא אף קדושה שנייה בטלה שכן 'קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא', ולכן חיוב המצוות התלויות בארץ בזמן הזה בכל ארץ ישראל הוא רק מדרבנן. הנושא השני הוא המחלוקת אם יש או אין קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ורבינו ברוך נוקט כדעת בעלי התוספות שאין לכך הכרעה בתלמוד הבבלי¹⁸. בהמשך רבינו ברוך מצרף את שני הנושאים: כיוון שלהלכה אנו נוקטים שגם קדושה שנייה בטלה ממילא חיוב המצוות התלויות בארץ הוא מדרבנן, לכן אנו מכריעים גם שיש קניין לגוי להפקיע את קדושת הארץ.

ושוב מתגלית כאן בדיוק אותה תופעה: בחלק ה'חיבור הארוך' רבי ברוך דן בשתי הסוגיות, הן בסוגיית 'יש קניין' והן בסוגיית קדושת ארץ ישראל בזמן הזה, והוא משאיר כאופציה אפשרית שאין קניין, אף שהוא מכריע כדעת רבו ר"י הזקן שאף קדושה שנייה בטלה (עמ' 49).

אמנם אפילו אין קניין לגוי בארץ ישראל להפקיעו מיד מעשר, ואפילו קנה ישראל קרקע ומרחו הוא עצמו, ואפילו רצה הוא עצמו לאכול ולא למכור, אפילו הכי אינו חייב לעשר כי אם מדרבנן ולא מן התורה, דהכי הלכתא קדושה ראשונה קדשה לשעתה ולא קדשה לעתיד לבוא. כך פוסק מורי רבינו יצחק ב"ר שמואל.

16 חז"א, שביעית סי' כ, ד"ה דין שביעית בשדות נכרים.

17 מעדני ארץ, שביעית סי' יב אות ב.

18 עי' ספר התרומה, הל' ארץ ישראל, עמ' 83-86.

אמנם בחלק ה'פסק' ההכרעה היא ברורה וחד-משמעית, הן ביחס לקדושת ארץ ישראל והן ביחס לסוגיית 'יש קניין' (עמ' 65-71)¹⁹:

אלא **הלכה דאף קדושת עזרא בטלה**, ובזמן הזה לא קדשה כלל לחיוב תרומות ומעשרות... מיהו יש לומר דאפילו למאן דאמר אין קניין היינו כי עומדת בקדושתה למאן דאמר קדשה לעתיד לבוא, אבל כיון דלהלכה לא קדשה לעתיד לבוא **א"כ לכולי עלמא יש קניין** להפקיע מיד מעשר דרבנן... ומטעם זה נוכל לומר דבשביעית מותר לחרוש ולזרוע בקרקע הגוי אפילו מדרבנן...

ואכן הגר"א בביאורו (יו"ד סי' שלא ס"ק ו' וס"ק כח) מביא את דעת בעל התרומה שסובר שהקדושה בטלה, וגם שבזמן הזה 'יש קניין לגוי להפקיע' מקדושת ארץ ישראל. אמנם לגבי ההכרעה הראשונה הוא מסתייג ונוקט כדעת הרמב"ם שקדושה שנייה לא בטלה, אך הוא מסכים לקביעתו של רבי ברוך שבזמן הזה שחיוב שביעית ותרומה הם מדרבנן נוקטים להלכה ש'יש קניין'.

מסקנה

מתוך הבנת המבנה של ספר התרומה אנו למדים שהכרעתו הפסוקה של המחבר רבי ברוך משתקפת בעיקר בחלק ה'פסק' ובחלק ה'סימנים', בעוד שבחלק ה'חיבור הארוך' דעתו לפעמים נאמרת בדרך 'ואפשר לומר', כדרכם של בעלי התוספות בפרשנות התלמוד. עובדה זו חשובה לגבי האפשרות לסמוך בשמיטה על דעת רבי ברוך בספר התרומה: בניגוד לכמה מן האחרונים שטענו שרבי ברוך נשאר מסופק בחידושו שיש קניין לגוי להפקיע בזמן הזה את קדושת הארץ - נמצאנו למדים מדבריו בחלק ה'פסק' שלמעשה הוא הכריע ללא ספק שבזמן הזה אין בקרקע של גוי קדושת שביעית ואיסורי מלאכות בשמיטה.

19 ספקם של החזו"א והגרשז"א נובע גם מנוסח הדפוס שבו נראה רבי ברוך מהסס: 'ועוד שאפשר דבזה"ז אין תרומה מן התורה'; אמנם בכ"י לונדון הנוסח הוא 'ועוד שאפשר וכו'; ראה מאמרנו 'בעיות ההדרה בספר התרומה וחידושי בהלכות שביעית', אמונת עתיד 75 (תשס"ח), עמ' 45-53, ובפרט עמ' 48-49.

נתקבלו במערכת

אמונת עתיד. כתב עת למאמרים המשלבים מחקר תורני ויישום הלכתי בארץ ישראל. עורך: הרב יואל פרידמן. גיל' 103, ניסן תשע"ד. אשקלון, מכון התורה והארץ כפר דרום, תשע"ד. 183 עמ'. (08-6847325)

'כינוס לצדיקים טוב להם וטוב לעולם'. שיתוף פעולה של גורמים שונים הפועלים למען מטרה אחת עתיד להוסיף כוח ויכולת והשפעה לכל אחד מהם בנפרד, ובוודאי שלכולם יחד. כתב העת הוותיק 'אמונת עתיד', ששמו מבוסס על הדרשה במסכת שבת על הפסוק בישעיה 'וְהָיָה אֱמוּנַת עֲתִיד חֶסֶן יְשׁוּעַת חֲכָמַת וְדַעַת יְרֵאת ה' הִיא אוֹצָרוֹ' - 'אמונת זה סדר זרעים, עתיד זה סדר מועד', עסק בכמעט עשרים שנות קיומו בעיקר במצוות התלויות בארץ, ובפתרון בעיות של תפעול החקלאות במדינה מודרנית ששאלות השבת הן חלק חשוב מהן; אולם בגליונות האחרונים הוא הרחיב את מקום אהלו, והחל לאכסן תחת קורתו את פירותיהם התורניים-ספרותיים של כמה וכמה מכונים אחרים, שהמשותף בהם הוא סיועם לשמירת מצוות לכתחילה במציאות הקיימת היום בעולם בכלל ובמדינת ישראל בפרט. מדובר על מכון 'פועה' ומכון שלזינגר העוסקים ברפואה והלכה, על מכון צומ"ת העוסק בהלכה וטכנולוגיה, על מכון 'כושרות' העוסק במחקר וייעוץ בענייני כשרות, על מכון 'משפטי ארץ' מעופרה ומכון 'משפט לעם' משדרות העוסקים במשפט עברי, על מכון כת"ר העוסק ביישום ענייני כלכלה על פי ההלכה, ובמכון המקדש שחוקר ופותר שאלות הקשורות להכנות לבניין בית המקדש בקרוב בימינו. לכל המכונים האלו קיימים גם כלים אחרים לבטא את עצמן, אם בקבצים שנתיים ('תחומין', 'אסיא') ואם בקבצים ובספרים היוצאים לאור כפעם בפעם מטעמם, ולמרות הכל החוקרים והרבנים של המכונים האלו חשבו לנכון לתרום את חלקם לבמה תורנית מכובדת זו, גם במדור המשותף 'תשובות קצרות' הפותח את החוברת, וגם כל אחד במדור המתאים לו - הארץ ומצוותיה, רפואה והלכה, כלכלה והלכה, משפט התורה, כשרות ומקדש והלכה, וכן במדור התגובות ובמדור המידע היישומי. את החוברת חותמים שלוש חוות דעת (לא חתומות!) מאת 'פורום חותם' שגם הוא שותף בחוברת, הכולל קבוצת רבנים בראשות הרב יעקב אריאל שליט"א שמציגה לרבים 'דפי עמדה' בסוגיות בעלות רקע הלכתי שעל הפרק הציבורי; והפעם - על הצעת התיקון לחוק הגיור (התנגדות מוחלטת ומנומקת לתיקונים שאותם יזם ארגון רבני צהר בראשות הרב סתיו), על הדרך הראויה להשמדת אפרוחים זכרים 'מיוותרים', ועל סירוס בעלי חיים ועיקורם. הגיליון ניתן לצפייה גם באתר של 'מכון התורה והארץ'.

דבר חברון. מועדים. הלכה, עיון ומחשבה על חגי ישראל ומועדיה. נערכו מתוך שיעוריו של הגאון הרב דוב ליאור שליט"א. קרית ארבע - חברון, תשע"ד. שצ עמ'. (050-3460205)

כמה וכמה חוברות ובהן דבריו של הרב ליאור שליט"א בענייני מועדים נדפסו בשנים האחרונות, רובן נערכו ע"י בנו הרב אלקנה מבית אל. עתה נערכו הדברים מחדש בתוספת

שיעורים בהלכות המועדים בתריסר מדורים - יום טוב, פסח, יום העצמאות ויום ירושלים, שבועות, ימי בין המצרים, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכות, חנוכה, עשרה בטבת, ט"ו בשבט ופורים. בחוכמה הפריד העורך באופן חזוטי בין מאמרי האגדה וההשקפה - שנדפסו בשורות רחבות, לבין מאמרי ההלכה שנדפסו בשתי עמודות בכל עמוד. בעמ' רה דן הרב ליאור בדיני הצומות, ובתוכם בשאלת קביעתו של צום גדליה מיד לאחר ראש השנה. הוא קובע שאם ראש השנה היה נחגג רק יום אחד אי אפשר היה לקבוע את הצום באיסרו חג של ר"ה (והרי התאריך האמיתי של אסון רציחת גדליה היה בראש השנה עצמו) משום הפגיעה בקדושת החג שיש בקביעת יום תענית בסמוך ליום טוב (ע"י תענית כג, ב לגבי טעם אי קביעת תענית של אנשי משמר ביום ראשון; ויש לחלק, ורק בגלל שגם בא"י נוהגים לחגוג את ר"ה יומיים ניתן היה לקבוע אותו בג' תשרי, שהרי מאז שקיים לוח קבוע יו"ט שני (ובכל המועדים בחו"ל וגם בר"ה בארץ) אינו נוהג בגלל ספק אמיתי - אלא רק משום שמירת מנהג אבותינו בדינו, ואם כן הוא קלוש בקדושתו הרבה יותר מאשר יום ראשון של חג. הוא מסיים בדברי אגדה בשם ה'בני יששכר' שכל יום תענית הוא יום שהיה מעודת לגדולות אלא שלא זכינו, ולכן לעתיד לבוא לא רק שייבטלו הצומות - אלא שאחרי תיקונם הם יהפכו לימים טובים וימי הודיה. שנזכה ונראה. יישר כוחם של העורכים והמשתדלים בהבאת דבריו של אחד מגדולי תלמידי החכמים שבארץ ישראל מרשות היחיד לרשות הרבים.

באר מרים. סדרה לחגים. פסח. עורך אחראי: הרב יעקב מדן. אלון שבות,

ידועות ספרים ושיבת הר עציון, תשע"ד. 336 עמ'. (info@ybook.co.il)

זהו הספר החמישי בסדרת הספרים על החגים 'באר מרים' שמוציאים לאור רבני ישיבת הר עציון שבאלון שבות. הוא כולל כחמישים פרקים, בהם ענייני אגדה והלכה ופרשנות ועומק-דוחני כתובים באופן קריא, מסודר ואסתטי, כולם מפרי כתבם של כעשרים מרבני ישיבת הר עציון, אלו המשמשים בקודש בישיבה - ובגורם המשמשים בתפקידים תורניים ברחבי הארץ. העורך הראשי הרב מדן, מראשי הישיבה וספרא רבה בזכות עצמו, בסיוע צוות עורכים, הצליח לעגל פינות וליישר קמטים ולהביא לפני הקורא ספר אחד שלם ומקיף שאינו רק קובץ מאמרים, וכמעט שלא ניכר כלל שהוא נכתב ע"י קבוצה כה גדולה של כותבים, השונים זה מזה בדרכי כתיבתם ובסגנונם. פרק רודף פרק, מביאור ענייני ותוכן של הפרשיות שמכילות אותנו לפסח המתקרב ('פרה', 'החודש'), דרך ההכנות לחג וביעור החמץ, תכני ומנהגי ערב פסח בזמן הבית ובזמן הזה וליל הסדר על כל חלקיו, עד 'שיר השירים' ועד בכלל; והדברים מאירים ושמחים. האסתטיקה המיוחדת של הספר שהוזכרה לעיל ניכרת בסגנון הברור והעכשווי (כולל תרגום קטעים וביטויים מארמית והסבר מושגים, כדי שהספר ישמש באופן מיטבי גם קוראים שאינם בעלי רקע ישיבתי), בגיוון דפי הקובץ בצילומי כלי קודש וחפצי יודאיקה ודפי הגדות עתיקות ממוזיאון 'היכל שלמה', מצורת ההדפסה הנוחה והמהודרת ועוד - אך בעיקר בתוכן המלא והגדוש מבלי להכביד, המחדש והמעורר - מבלי להטריח, המציג ענייני הלכה ואגדה מורכבים בלי לתת לקורא תחושה של שובע אלא להיפך - תחושה של תיאבון מוגבר... כך עוסק הפרק הראשון בלוח השנה העברי ובמיוחד שבו כנגד לוחות העמים השונים, והפרק השני ברעיון מקורי ותיק של עורך הספר, הרב מדן, להשתמש בשיטה מספרית חדשה לכתיבת התאריך העברי שמתחיל בשנת יציאת מצרים (בהתעלמות מהאלפים; על פי המסורת יציאת מצרים אירעה לפני 3327 שנים) ועל פיה ליל הסדר השנה (תשע"ד) חל בליל ה-15/327, ומלחמת יום הכיפורים למשל פרצה

בצהרי יום 10/7/286. למרות הקסם שבשימוש בשיטה זו מודה המחבר שבינתיים הוא היחיד בעולם שמשתמש בה... הפרקים האחרונים עוסקים בניתוחה של מגילת שיר השירים, כשהם מתבססים בחלקם הגדול על חיבורו של הרב שרלו, בוגר הישיבה, 'אחריו נרוצה'. העיכוב שחל בהוצאה לאור של הספר גרם לכך שהוא יצא לאוויר העולם רק ימים ספורים לפני פסח, ורבים לא הספיקו לצרפו לכרכי 'באר מרים' שכבר נמצאים ברשותם; אך מדובר לספר לדורות, ובקרב מגיע פסח תשע"ה...

הגדה של פסח על פי בעל ה"שרידי אש". עם פירוש והרחבה "גחלי אש" ע"י הרב אברהם אבא וינגורט. ירושלים, הועד להוצאת כתבי הגאון הרב יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל, תשע"ד. 73+רמג עמ'. (02-5619639)

הגאון רבי יחיאל יעקב ויינברג זצ"ל, משרידי גדולי גידולי ישיבות ליטא מלפני השואה, לא זכה להשאיר אחריו זרע. אולם על ברכיו גדלו ילדי תלמידו הרב שאול וינגורט זצ"ל, שנקטף באיבו בתאונת רכבת מחרידה זמן קצר אחרי שהצליח להביא את רבו הרב ויינברג, השבור והרצוף מאימי השואה, אל המנוחה בעיירה מונטרה שבשווייץ שבה לימד בישיבת 'עץ חיים'. הרב ויינברג נשאר לגור בעיירה עוד כעשרים שנה עד לפטירתו, ובכל השנים האלו שימש ליתומי תלמידו כסב וכרב. מעט מהכרת הטוב של הבן, הרב והמחנך אברהם (אייבי) וינגורט שליט"א, באה לידי ביטוי בעיסוקו במשך השנים האחרונות בהוצאה לאור של מהדורות שלמות ומתוקנות של כתבי רבו. אחרי המהדורה החדשה של שו"ת שרידי אש, ושלוש כרכים של החידושים על הש"ס, והמהדורה השלמה של ספר דרשותיו המיוחד 'לפרקים' - הוציא לאור בימים אלו הרב וינגורט ספר נוסף בסדרה: ביאורים והערות כסדר ההגדה של פסח. הרב ויינברג עצמו לא כתב חיבור על ההגדה, אבל ליקוטים מדבריו הרבים באגדה ובהלכה בכל ספריו ובקבצים שעדיין בכתב יד, עם תוספות חשובות ומאירות של המהדיר עצמו, ממלאים כרך שלם מלא וגדוש על ההגדה של פסח, כולל מבוא מקיף על תולדות חייו של הגאון בעל 'שרידי אש', על חלקם המר - כך למשל הוא מעולם לא סיפר לאיש על נסיבות פרידתו מאשת נעוריו שזיווגם לא עלה יפה (ומאז לא נשא אשה אחרת) ועל מאורעותיו במחנות הריכוז בשואה, ועל חלקם המאיר - כעילוי בין העילויים של ישיבות ליטא, כגדול רבני גרמניה לפני השואה, וכאחד מגדולי הפוסקים והמשיבים בעשרים השנים שאחריה. בכל דף בספר נמצא מדור 'שרידי אש' מדברי הגאון זצ"ל עצמו, לידו המדור 'גחלי אש' - הרחבת דברים מאת המהדיר שליט"א, ותמצית בשם 'שביבי אש' שבה עיקרי הדברים בקיצור. כך למשל בשאלת הרשע מדגיש הרב ויינברג זצ"ל שהרשע שמח גם הוא על השחרור משעבוד מצרים, אך הוא אינו מוכן לתת לקב"ה את התמורה כביכול - קבלת עול מצוות ומרחיב המהדיר שמשה רבנו נשא על עצמו את עולם של שני תפקידים - מנהיג לאומי ומנהיג רוחני, ובכל משך שנות יציאת מצרים היו כאלו שחלקו על מנהיגותו הלאומית (בחטא המרגלים למשל) והיו כאלו שחלקו על מנהיגותו הרוחנית (למשל בחטא העגל); והרשע של ארבעת הבנים הוא רשע של חטא העגל: על היציאה ממצרים הוא מודה - אך אינו מקבל עליו עול תורה, ולכן כל-כך מתאימה התשובה שנותן לו בעל ההגדה: 'אילו היה שם לא היה נגאל', כי אין להפריד בין הדברים האלו (עיי"ש עמ' נא ואילך, והדברים מאירים ושמיחים). הספר מסתיים בנספחים והשלמות ומפתח מקורות ונושאים מפורט. מלאכה וחוכמה.

שחור כחול-לבן. מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. חיים זיכרמן. ת"א,

ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשע"ד. 360 עמ'. (info@ybook.co.il)

על החברה החרדית לגווניה השונים (ואף המנוגדים לפעמים) עוברים ימים קשים. היא חוזה בתקופה זו זעזועים משמעותיים כמעט מכל הבחינות – החברתית, הכלכלית, הפוליטית ואף התורנית, כאשר חומות שנבנו בעמל רב במשך עשרות שנים כדי להפריד וכדי לחזק, וסייעו להצמיח עולם תורה ענק בכמות וגודל באיכות בקנה מידה היסטורי, מתנדדות, שסעים עמוקים מתגלעים בין ובתוך הציבורים החרדיים והדתיים השונים, והעתיד נראה פחות בטוח מתמיד. במקביל נחשף העולם החרדי יותר ויותר לציבור הרחב שאינו יכול להתעלם יותר ממכמותו ומבעיותיו של הציבור החרדי החי לצידו, ונוצר צורך דחוף שאותו 'ציבור רחב' יכיר את שכניו החרדים, את אמונותיהם ואת אופיים ואת רצונותיהם ואת קשייהם, לא רק מתוך הפריזמה התקשורתית המטעה והלא-מפרגנת ובתייווך הפוליטיקאים החרדים מקציני העמדות, ולא דווקא דרך 'חלונות ראויה' מזדמנים אחרים – פעילות הירואית של צוות זק"א, סיוע של בית חב"ד בקצה העולם למציאת מטיילי ישראלי שאבד או דיון בחרדי התורן שלא עמד בצפירה. ד"ר חיים זיכרמן, משפטן ואיש אקדמיה ומחקר, בנו של הרב דוד זיכרמן – אחד הפעילים הבולטים של המחנה הליטאי הנוקשה יותר בראשות הגר"ש אוריבך שליט"א, מציג לפני כל מתעניין את הציבור החרדי העכשווי כפי שהוא, אך למרות הקרבה שלו למושא מחקרו הוא מכניס את הקורא לתוך העולם החרדי המגוון והמרתק תוך 'שמירת מרחק' של חוקר אקדמאי. בעשרים פרקים המחולקים לארבעה שערים הוא מתאר את הקהילות החרדיות השונות על זרמיהם ותת-זרמיהם, מתמקד מעט יותר בחרדיות המודרנית החדשה, בחוזרים בתשובה, בנושרים וב'אנוסים', מספר על מסלול החיים החרדי מהילדות ועד השידוכים, החתונה וה'כולל', מסביר את יחסי ההנהגה הרוחנית והמנהיגות הפוליטית, מהי 'הכלכלה החרדית' ומהי ההשקפה החרדית 'הטהורה' והפחות-טהורה, היחס החרדי למדינה ולחיי הרווחה ולציבור החילוני ולמערכת המשפט, ומסיים בסקירה מעמיקה של התמורות שקורות בעשר השנים האחרונות מול עינינו ממש. המחבר מתאר בקווים כלליים את המושג 'דעת תורה' ואת היחס לנשים (ההולך ומשתנה), וכמובן שאינו שוכח את המאבק בציונות לצד הקשר ההדוק עם המדינה ומוסדותיה, ואת התמורות הדוריות שהביאו את הציבור החרדי עד לקשיים בהם הוא נמצא היום, שמהם הוא יצא בעז"ה מחוזק – אך שונה. ככל מדריך קצרי-חיסית שמנסה 'לתפוס מרובה' הספר סובל מהכללות ומאידיקום, והוא גם מתעלם כמעט לגמרי מהציבור הדתי-לאומי ואף החרד-לי שאינם מעיקר עניינו – ולכן בעניינים הרבים התמונה אינה שלמה, אך זהו ספר מרתק. מפתח האישים הוא בעל חשיבות גדולה בספר מסוג זה, ודווקא אותו כדאי היה לשפר – אין אחדות במתן תארי 'רב' לדמויות תורניות שונות (בלי קשר למעמדם והשקפתם), קיימות כפילויות בשמות (הרב יוסף דב סולוביצ'יק מוולוז'ין-בריסק ונינו מבוסטון מופיעים יחד בערך אחד, הרב כהנמן זצ"ל והרב יצחק פרץ שיבל"א נמנים פעמיים כל אחד, ועוד). בסך הכל הספר 'עושה את העבודה', ומצליח להיות כן וישיר בלי להיות 'צהוב', ולגרום לקורא בו להיות חכם ומבין יותר את העולם בו הוא חי מאשר לפני הקריאה.

בעקבי פרשיות. דברים לחמישה חומשי תורה. ירחמיאל יעקב דושינסקי.

[מהדורה חדשה עם תוספות. שוהם, תשע"ד]. 347 עמ'. (03-9791310)

הרב דושינסקי היה נצר למשפחות רבנים ידועות בהונגריה. הוא שימש מגיל צעיר כרב

קהילה בבודפשט, ובמהלך השואה סייע ככל יכולתו לאחיו הנרדפים. אחרי המלחמה הוא מונה לרב הראשי של הצבא ההונגרי המתחדש, והמשיך לסייע בחומר וברוח לרבים. בשנת תש"ט עבר לדרום אפריקה ואח"כ לארה"ב, שימש ברבנות ועסק בצרכי ציבור, ובין השאר היה מהיוזמים ומהדוחפים להקמת הקריות החסידיות הראשונות בארץ. בשנת תש"ך נבחר לרבן של ארצות אפריקה הדרומית, הפיץ תורה הרבה ודאג לארגן את הקהילות הרבות שפרחו באיזור באותה תקופה בדרך התורה, וגם חיזק את קשריהן עם ארץ ישראל. בין כל שאר מעלותיו ופעילותיו גם דרשותיו של הרב דושינסקי יצא שמעו למרחוק; חלק קטן מהן הוא הספיק להדפיס בשני כרכים - 'בעקבי פרשיות' (תשל"ז) ו'בעקבי חגים ומועדים' (תשמ"ב). בסוף ימיו עלה ארצה, ובשנת תשמ"ז נפטר. בני משפחתו הוציאו לאחרונה מהדורה חדשה עם הוספות של ספר דרשותיו על התורה, דרשות שתוכן וגם סגנון מיוחדים במינם, ובין השאר הן מצטיינות בקוצרן ובמקוריותן ובאקטואליותם. כך למשל בפרשת בלק על הפסוק 'לכה איעצך אשר יעשה העם זה לעמד' הוא מעיר (עמ' 281-282) שלפי פשטות דברי חז"ל, שהעצה של בלעם לבלק הייתה להחטיא את בני ישראל, צריך היה לומר 'אשר יעשה עמד לעם הזה', ולא 'אשר יעשה העם הזה לעמד'! והוא מיישב: העצה הייתה להביא את עם ישראל למצב כזה שהעם המואבי יתלונן עליו 'מה עושה העם הזה לעמנו', ואז תהיה לו סיבה טובה לפגוע בעם ישראל; אחרי שבנות מואב יחטיאו את עם ישראל יפגעו המואבים בבני ישראל מפני שהם לוקחים את בנותיהם, ובזה יתקיים 'אשר יעשה העם הזה לעמד'. כך היה גם אחרי גירוש ספרד - הגוים הכריחו את היהודים שנותרו בספרד להתנצר, ואז באו בטענות על כך ש'היהודים החדשים' מנסים להתערות בעם הספרדי ולשאת את בנות הארץ - 'אשר יעשה העם הזה לעמד', ולכן הגבילו אותם והציקו להם במשך דורות רבים. כך היה בגרמניה - שאחרי שבמשך דורות הגרמנים עשו כל מאמץ לבולל את היהודים בתוכם, הם באו בטענות על ההשפעה המזיקה של היהודים על העם הגרמני, והחלו להטיל עליהם גזירות שנסתיימו בהשמדה, שוב מאותה טענה: 'אשר יעשה העם הזה לעמד'. ומסיים הרב דושינסקי זצ"ל שאלו הם הנכלולים שהצוררים מנכלים לנו בנכליהם במהלך כל הדורות, גם בימים ההם וגם בזמן הזה... יישר כוחם של משפחות באום ודושינסקי על הוצאת הספר החשוב הזה לאור מחדש.

מנחת עיון. באורי ענינים באו"ח ויו"ד. ישראל רוטנברג. קרית ספר, תשע"ד. רלח עמ'. (08-9298695)

עשרות בירורים הלכתיים בכל חלקי השו"ע, רובם בענייני חלק או"ח - ברכות, עירובין ומועדים, וכן בענייני חלה, צדקה, קדושת שמות בכתבת סת"ם ועוד, כולל חילופי מכתבים עם תלמידי חכמים ידועים. בסוף הספר קונטרס שאלות של המחבר ותשובות מאת הגר"ח קנייבסקי שליט"א, שכדרכו עונה במילים ספורות גם לשאלות מורכבות. כך למשל בשאלה סי' פ נשאל הגרשי"ח על דברי רבי חיים מוולוז'ין שלו יצויר שהעולם יהיה שמם מעסק התורה אפילו לרגע - יחזרו כל העולמות לתוהו ובוהו, והרי בכמה גמרות מפורש שבתקופות שונות היה העולם שמם מתורה; משיב רבי חיים שליט"א: 'אין הכוונה שמם ממש', דהיינו שגם לרמת השוממות מתורה מדרגות מדרגות יש... עוד נשאל הגר"ח בסי' פב מדוע רק לגבי פסוקי נחמה בספר ירמיהו נפסק שצריך בתשעה באב לדלג עליהם, והרי גם בספר איכה ישנם כמה פסוקי נחמה; משיב הגר"ח: 'שם לא גזרו'. פירוש, שספר איכה כולו יגון, וגם פסוקי הנחמה שבו עטופים ביגון ובאבל החורבן, בעוד שפסוקי הנחמה שבספר ירמיהו עומדים בפני עצמם, ולכן יש לדלג עליהם בתשעה באב. בסוף הקונטרס הזה חוזר הגר"ח

קנייבסקי על עמדתו הידועה שחלק גדול מטיפולי ההפריה המקובלים היום אסורים לחלוטין, בניגוד לדעתם של רבים אחרים מגדולי דורנו.

יונתי תמתי. והוא שני ספרים נפתחים, הראשון שלום ציון - במעלת השלום, השני אהבת ציון - במצות אהבת ה'. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשע"ד. קפו עמ'. (02-6250319)

הרב לובאן שליט"א, תלמיד חכם מעולה וצנוע משכונת 'שערי חסד' שבירושלים, מוציא לאור קונטרס נוסף בסדרת ספריו המרובים בהלכה ובאגדה. הפעם מדובר על שילוב של הלכה והנהגה ומוסר ורגש יהודי חם בעידוד השאיפה לשלום מכל הסוגים, מצוה שהמחבר מדגיש שיש בה חיבור של 'בין אדם למקום' ו'בין אדם לחברו'. בתחילת הדברים מלקט הרב לובאן את מדרשי חז"ל העוסקים בנושא השלום, ובהמשך הוא מצרף שני דיונים בענייני השלום - כללי ההלכה בשינוי מן האמת לצורך השלום, ולקט של דרכים לחיזוק השלום. הוא מעיר ששני סוגי בני אדם קשה להם לעיתים להעלים עין מתופעות שונות משום השלום - אנשים שהם רגישים ופגיעים במיוחד, או אנשים שדורשים הרבה מעצמם ולכן קשה להם לראות אחרים מזלזלים ונוהגים שלא כראוי. הוא מאריך בחשיבות הצורך הבסיסי של האדם 'להרגיש טוב עם עצמו', והוא טוען שלעיתים שורש הבעיה הוא בנקודה זו - האדם שאינו מרוצה מחייו קל לו מאוד להטיל את כאבו ואת כעסו על כתפיהם של אחרים... החלק השני של החיבור עוסק בענייני יראה ואהבה, עיונים בקריאת שמע ובמצות אהבת ה' ועוד, ומצורפים אליו כמה שירים מרגשים שחוצבו מדם לבו של המחבר. בנוסף חיבר הרב לובאן לאחרונה כמה קונטרסים קטנים, באחד מאמרים ביידיש של סבו לזכר קהילת קלבוסוב שנכחדה בשואה ובסופו קונטרס קצר לחיזוק מידת השלום, קונטרס 'שירת ציון' בעניין שירת הלויים בבית המקדש בהלכה ואגדה, ועוד. כמות ואיכות.

אור תורה. הרב שלמה ריסקין. ת"א, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשס"ח-תשע"ג. חמישה כרכים. (info@ybook.co.il)

הרב ריסקין, רבה של אפרת וראש מוסדות 'אור תורה סטון', קיבץ בסדרה זו חלק מדרשותיו והגיגיו והגיונותיו במקרא ובהלכה ובדברי ימי ישראל ובהשלכות של כל אלו לימינו, על פי נקודת מבטו והשקפתו כרב קהילה גדולה בניו יורק ואח"כ כרבה של אפרת, כמחנך, כאיש ציבור וכאיש משפחה. הדברים התפרסמו לראשונה באנגלית שבוע אחר שבוע בעיתונים בארץ ובחו"ל ונקראו ע"י רבבות, ועתה נלקטו, תורגמו ללשון הקודש ועובדו מחדש. לכל פרשה מוקדשים כמה פרקים, בהם משלב המחבר פירושי פשט ודרש ואנקדוטות אישיות, וכן דברים מאת גדולי ישראל בכל הדורות וגם מפיהם ומפי כתבם של דמויות מופת אחרות. חלק גדול מדבריו מופנה להדרכה מעשית של שומעי לקחו בארץ ובחו"ל בנתיבי חיי התורה בעולם הזה; הוא מדבר על הבדירות ועל הייחוס המשפחתי, על חשיבות המדע ועל סכנותיו, על הסתגרות ופתיחות, על מנהיגות ועל חירות, על חינוך ומוסר, על קדושת הנישואין ועל איסור ההפללות, על תוכחה ועל מסירות נפש, על דמוקרטיה ועל זכויות נשים, על עם ישראל ועל אומות העולם, על לאומיות ואוניברסאליות, על יישוב הארץ ועל הרדיפה אחר השלום, ועל עוד עשרות נושאים, בגישה פתוחה, עכשווית וסובלנית. בברכות יעקב לבניו שבסוף ספר בראשית הוא מדבר על המילניום החדש שהחל (וכנראה שבמקורו נכתב פרק זה בחורף תש"ס), ועל אכזבת הנוצרים מן העובדה שמשמיהם לא התגלה בשנית. הוא מזכיר שהפעם

הראשונה שבה הוזכר המשיח בתנ"ך הוא בברכה ליהודה בפרשה זו (לפי חלק מהפרשים): 'עד כי יבוא שילה' - הוא מלך המשיח, והוא מדגיש שהמשיח יהיה אדם בשר ודם, ושכמו בר כוכבא - 'משיח' שמת הוא משיח שהכזיב, ולכן אחרי שיש"ו נצלב הוא איבד את זכותו להיקרא המשיח, והוא מוסיף: "אף שייתכן כי היה גבר ירא ה', ואולי אפילו דמות הלכתית כריזמטית". המשפט האחרון נראה לי תמוה: על פי תיאורי חז"ל וגם התיאורים ההיסטוריים אולי היה אדם כריזמטי, יתכן גם שהיה 'ירא ה' על פי דרכו למרות שהוא הוגדר כחוטא ומחטיא (יש אנשים כאלו...), אבל 'דמות הלכתית'! אופציה להיות משיח? תמיהה היא בעיניי. אמנם הרמב"ם בסוף הלכות מלכים קובע שהיה ליש"ו תפקיד חשוב בהיסטוריה - לקרב את אומות העולם לאמונה באל אחד ולהבנת תפקידים העתידי בעולם, כך שכאשר יתגלה המלך המשיח הם ישתלבו ביתר קלות בעולם המתוקן העתידי לבוא; אבל דברים אלו אינם נוגעים לאישיותו של 'אותו האיש', שעל פי המסורת היהודית הייתה שלילית בתכלית.

מעגלי צדק על מסכת קידושין. שיעורים על סדר המסכת בביאור שיטות הראשונים והאחרונים, כפי שנמסרו בישיבת "מאור טוביה" במצפה יריחו. נכתב ע"י צדוק אליאס. ירושלים, תשע"ד. רעו עמ'. (02-5713421)

הרב צדוק אליאס משמש כר"מ בישיבה הגבוהה שבמצפה יריחו, בראשות הרב שבתי סבתו שליט"א. המיוחד בשישיבה הזו הוא ההשקפה הרבה ברכישת בקיאות בתלמוד באופן חריג מבישיבות אחרות, אולם גם לימוד העיון תופס בה מקום נכבד, בעיקר בשיעורים הגבוהים יותר, ולא רק בדפי הגמרא 'הנלמדים בישיבות' אלא במסכת כולה. הרב אליאס, בוגר ישיבת שעלבים, משמש כבר שנים רבות כר"מ בעיון בישיבה זו, ובשעה טובה החליט לפרסם ל"ו שיעורים משיעוריו על מסכת קידושין, מהשיעור הראשון על תחילת המסכת 'אם יש מצות עשה בקידושין', עד השיעור האחרון שעוסק בדף האחרון שבמסכת בשאלה המפורסמת אם תרי ותרי הוי ספיקא דאורייתא או דרבנן; והדברים מאירים ושמחים.

הלכות דעות להרמב"ם עם פירוש נפש ישרה. מאת אליהו טבגר. מוסקבה, תשע"ג. 248 עמ'. (08-9740966)

לא הרבה ספרים תורניים מקום הדפוס שלהם הוא מוסקבה, וגם בזה, ללא כוונת מכווין, ניכרת הייחודיות והנחשונות של הרב טבגר שליט"א. מדובר על ת"ח מופלג, בנו של פרופ' בן ציון טבגר ז"ל, 'אסיר ציון' ידוע, שהתפרסם בזמנו בזיהויו וגילוייו ובהצלחת שיפוצו של בית הכנסת 'אברהם אבינו' בחברון העתיקה מול כל המפריעים. הבן הרב אליהו למד בישיבות וכוללים, ובנוסף על כך כבר עשרות שנים הוא מהפעילים העיקריים בחידוש זיהויו וייצור התכלת, והיה מהראשונים שעסקו בנושא בפועל, וגרמו להתפשטות חידושה של מצוה זו בכל אתר ואתר. במקביל הוא מקדיש את עצמו לחינוכם התורני-ישיבתי של יהודים צעירים ילידי רוסיה, ובשנים האחרונות הוא מלמד בישיבת 'תורת חיים' שעל יד מוסקבה, בה הוא שוהה במשך שבועיים בכל חודש ומרביץ שם תורה לתלמידים מקשיבים. נוסף להוראת גפ"ת, באופן שהתלמידים שמתחילים ברובם עם אפס-ידע מסיימים אחרי כמה שנים כבני תורה לכל דבר, הוא מלמד בקביעות את הלכות דעות של הרמב"ם, תוך השוואה לדברי הרמב"ם עצמו במקומות אחרים (בעיקר ב'שמונה פרקים'), ותוך תשומת לב רבה לנוסח המדויק ולסדר ההלכות והעניינים בכל פרק ובכל הלכה. משיעורים אלו נבנה ספר זה. החיבור נפתח בהסבר הביטויים 'דעה' ו'מידה' ובביאור סדר שבעת הפרקים של הלכות

דעות והמצוות מהתורה שהן הבסיס להלכות אלו, וממשיך הלכה אחר הלכה לבאר ולנמק ולחדש, וגם להשוות את הדברים למקורות הרמב"ם ולשיטות ראשונים אחרות. לדוגמה בהלכות נטירה (עמ' 239 והע' 128) הוא מדייק שלדעת הרמב"ם עוברים על האיסור גם במחשבה בלבד, ובהערה הוא מביא חבל אחרונים שמסבירים אחרת בדעת הרמב"ם – שרק בעשיית מעשה עוברים על איסור תורה. הרב טבגר רואה בסמיכות האיסורים לנקום ולנטור בתורה את המקור לדברי הרמב"ם שאיסור הנטירה הוא גזירה שמא יבוא לנקום ואם כן אין צורך שהוא יכלול מעשה, מוצא לעצמו סיוע בדבריו של ר"א בן הרמב"ם בספרו הנפלא 'המספיק לעובדי ה'", וגם מפנה לספר 'יד הקטנה' על הרמב"ם ולגיליונות הרמב"ם של רבי יחזקאל סרנא ולספר 'לימוד הלכות בן אדם לחברו' ועוד שדנו בנושא זה. ההסכמות החמות במיוחד של רבותיו הרב ברוך מרדכי אזרחי ראש ישיבת 'עטרת ישראל', הרב משה שפירא מירושלים והרב משה פטרובר ראש כולל 'אמרי יושר' בעיר העתיקה מדברות בעד עצמן.

קהילות תאפילאלת/סג'למאסא. כרך ראשון: מעגל האדם. מאיר נזרי. רמת

גן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג. 726+14 עמ'. (03-5318575)

מדובר על תיעוד מקיף של אורחות החיים היהודיים בקהילות ישראל שבמחוז תאפילאלת שבדרום מרוקו, מהלידה ועד הפטירה. החוקר והמחנך מאיר נזרי אסף במסירות עדויות בכתב ועדויות בעל פה על חיי הקהילות העתיקות באזור תאפילאלת ובעיר העתיקה סג'למאסא, שנודעה כבר בקהילתה המפוארת בתקופת הגאונים, ושמרה על רצף התיישבותי עד לחורבנה באמצע תקופת הראשונים (המאה ה"ד). שלוש מאות שנה אח"כ החלו הקהילות באיזור להתפתח מחדש, כאשר במאה השנים האחרונות היו הקהילות תחת השפעה מכרעת של רבני משפחת אבו חצירה. חמש עשרה שנה חקר המחבר את תולדותיהם ומעשיהם של יהודי המחוז, והחומר שאסף מפרנס מאות עמודים, כשחלק ממנו מקורו בעדויות בעל פה שהצליח המחבר להציל מזקני האיזור שעלו לארץ עם רוב יהודי מרוקו בשנות החמישים, לפני שהלך דור זה לעולמו. הספר הוא מצבה חיה לקהילות קודש בפריפריה של גלות מרוקו ששמרו על מסורותיהם בימים קשים ובימים שמחים, והוא מחולק לעשרה פרקים – נישואים, כתובות, ייבום, הריון ולידה, 'חופת הנעורים' – שהוא טקס כניסת הבנים הצעירים ללימודים סדירים ב'כותאב', הנחת הציצית והתפילין, הכנסת ספר תורה, תעניות, 'הדרת הזקנים' והפטירה. כל פרק בנוי ממאות קטעים של עדויות ומסמכים ומחקרים ודיוקים ופיוטים והלכות ומנהגים, אוסף מדהים בכמותו ואיכותו. אין ספק שהספר הזה וסידרת הספרים שתשלים את המחקר הזה יהיו לעולם מקור בלתי נדלה למחקר יהודי איזור.

צדיקים למופת. מסיפורי 'שיחת השבוע'. עורך: מנחם ברוך. כפר חב"ד, צעירי

אגודת חב"ד, תשע"ג. 318 עמ'. (072-2770100)

שישים וכמה ממיטב הסיפורים שהתפרסמו בדפי 'שיחת השבוע' של חב"ד בשנים האחרונות על גדולי ישראל מכל הגוונים, מהרמ"א שנפטר בקרקא בשנת של"ב, לפני כארבע מאות וחמישים שנה, ועד האדמו"ר הרי"צ שנפטר לפני כשישים שנה בניו יורק והבבא סאלי שנפטר בשנת תשמ"ד, כונסו בספר זה. מתוך הרבנים שישה מעדות ספרד, כמה ליטווקים ומעט ייקים, ורובם חסידים, חלק גדול מהם מאדמו"רי ורבני חב"ד. הסיפורים נלקטו

ממקורות רבים ושונים, מספרים נדפסים ועד סיפוריים אישיים, בדיוק מקסימלי, והם מסופרים בסגנון סוחף ומוותח כדרכם של סיפורי גיליונות 'שיחת השבוע', וגם נוספו צילומים ותרשימים וביוגרפיה קצרה לכל פרק. הרב ברוד, העורך הוותיק של 'שיחת השבוע', מעיד שזהו ספר ראשון בסדרה; יישר כוחו על העבר ועל העתיד.

מסורה ליוסף. כרך ח. כתב העת העוסק במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח

נע"ג. עורך: יוסף פרחי. נתניה, מכון מש"ה, תשע"ד. 597 עמ'. (09-8842313)

ל"א מאמרים סביב דמותו ותורתו של הר"י קאפח, ובענייני הלכה ומנהג, הגות ומחשבה ועוד. בתוך ה'עוד' הזה כלול מחקר מעניין בעניין ההיארעות בפועל של נישואי שתי נשים בארץ תימן שבה לא נהג כלל חרם דרגמ"ה. מסקנתו: נשיאת שתי נשים הייתה מעשה נדיר ביותר - בדור לפני העלייה לארץ מדובר על תשעים מקרים כאלו מתוך כחמש עשרה אלף זוגות, כחצי אחוז, ובדרך כלל זה אירע כאשר לא נולדו ילדים לאשה הראשונה או שהם נפטרו, ואז עדיף היה לאישה הראשונה להישאר תחת בעלה מאשר האלטרנטיבה - לקבל גט. רק במספר מקרים שאפשר למנותם על אצבעות הידיים נשא יהודי יותר מאשר שתי נשים בכל התקופה הזו. בהמשך החוקר הלמדן ר' הלל גרשוני מברר את יחס הרמב"ם לחילופי נוסחאות במקורותיו שלו, ומסקנתו שבכל הספרים טרח הרמב"ם למצוא את הנוסח האמיתי לפי דעתו תוך השוואת כתבי יד ובריר השיתות בכל מקום של ספק. פרק חשוב נוסף עוסק ביחס בין תרגום המקרא של רס"ג לבין פירושו לתורה. בתחילת הספר מובא מאמר על יחס הרמב"ם לנשים לפי דעתו של הר"י קאפח על פי פסקיו ופירושו, הוראותיו ומנהגיו. מסקנת הכותב היא שאין הבדל לדעת הר"ק בין חובות האשה והגבר במצות ידיעת ה', ושהיחס המזלזל הקיים לעיתים ברמב"ם לנשים ולהנהגותיהם וידיעותיהם נבע מנסיבות מקומיות וזמניות, ואינו מבטא דרך תורנית מחייבת כאשר מיעוט הנשים המשכילות והמבינות בתקופת הרמב"ם הפך בימינו לרוב; אולם אין זה נוגע כלל בגדרי הצניעות המחייבים שלא השתנו ולא ישתנו, ובחובת הטיפול בבית ובילדים שמוטלת קודם כל על האשה. כך כותב הרמב"ם במורה הנבוכים (ג, לו) שעניין הבנים הקטנים מסור לנשים וידוע מהירות התפעלותן וקלות דעתן **בדרך כלל**, רמז לכך שיתכן שיהיו ימים שהכלל הזה ישתנה, וקלות הדעת לא תהיה חלק מההגדרה המובנת-מאליה של כל אשה יהודייה... בכל אופן הרב קאפח לא נטה להקל בענייני צניעות כלל, ובסוף ביאורו על הלכות אישות פרק יד הל' יב הוא אף כותב, בניגוד לכמה מהאחרונים: 'אין שום הכרח לברך שבע הברכות בנוכחות הכלה, אלא הכלה בחדר אחד בין הנשים משום כל כבודה בת מלך פנימה, והשבע ברכות נאמרות רק בנוכחות החתן'... עוד נאספו בכרך מקורות על הסבא הרב יחיא קאפח ועל תלמידו הרב משה צארום, ועוד עשרות מאמרים בנושאים שונים. אשריד הרב קאפח זצ"ל שתורתך פרה ורבה, טופחת ומטפחה, גם בחייד וגם שנים אחרי מיתתך!

לתורתם של תנאים. אסופת מחקרים מתודולוגיים ועיוניים. שמא יהודה

פרידמן. ירושלים, מוסד ביאליק, תשע"ג. יז+534 עמ'.

(www.bialib-publishing.co.il)

פרופ' פרידמן, שזכה השנה לפרס ישראל על מחקריו בתלמוד, עוסק בספר זה (השביעי בסדרת 'אסופות') ביחסי המשנה והתוספתא ובמקבילות שביניהן, ביחס בין הברייתות שבגמרא לבין התוספתא, בביטויים מיוחדים שנמצאים בבבלי שלחלקם הוא מציע פירוש

מחודש, לעיתים בעזרת גירסא חדשה (קלעני מראשי קלעני מזרועי, 'או כלך לדרך זו' ועוד), בגלגולי האגדות על הופעתו של רבי עקיבא על במת חכמי התורה ועוד ועוד, בס"ה י"ז מחקרים (חלקם מתורגמים מאנגלית) בארבעה שערים. הנקודה המרכזית בדברי פרופ' פרידמן היא שהנוסח שהגיע אלינו ברוב כתבי חז"ל הוא נוסח מעובד במכוון, ומרחק רב קיים בינו לבין הנוסח ה'מקורי' שיצא מפיהם ומפי כתבם של חז"ל; כמובן שהדברים מנוגדים לדעה המקובלת בבית המדרש - וגם באקדמיה, שם מתייחסים לשינויי הנוסח כהכרח מציאותי מתוקף המסירות השונות במקומות שונים ובזמנים שונים, ולא שהנוסח היה כחומר ביד היוצר אצל חכמי הדורות הבאים. מפתחות מפורטים צורפו בסוף הספר.

טהרה כהלכתה. הלכות חציצה בטבילה. סיכום ההלכה עם מקורותיה, ובנוסף דברים המתחדשים בימינו ע"פ הכרעת גדולי ההוראה שליט"א. מאתי יוסף אברמובסקי. מהדורה מורחבת. ירושלים, תשע"ד. ריט עמ'. (077-3006609)

בעקבות סדרי לימוד קבועים שהיו לאברך רבי יוסף אברמובסקי עם הגאון רבי עזריאל אורבך שליט"א משכונת בית וגן בירושלים בהלכות נידה, עסק המחבר הרבה בתחום חשוב ומעשי זה של דיני חציצה, התייעץ עם תלמידי חכמים ועם מומחי רפואה למיניהם, כינס שיטות והבהיר מושגים, סידר ובירר, עד שהגיע לספר מלא וגדוש, רחב יריעה ונוח לשימוש. הספר פותח בכללי החציצה וההקפדה עליה, עובר דרך הלכות טבילה כאשר צמודים לגוף ברפיון חוטים, טבעות, תחבושות ושאר אביזרים ברמה של לכתחילה או בדיעבד, עוסק בדין חציצה בשיער ודין שערות במקומות שונים בגוף, חציצה בעיניים ובאוזניים, בעור ובציפורניים, בפצעים ובקוץ התחוב בבשר, בכתמי צבע ובאיפור שלא נוקה, בשיניים ובתוך הפה, בחציצה שנמצאה בשעת הטבילה וביום הטבילה ולאחר הטבילה. במילואים נמצאות השלמות חשובות שלא היה להם מקום בגוף הספר, כמו למשל מה דינה של אשה שטבלה כאשר הותירה את טבעת הנובורינג שלה (טבעת פלסטיק למניעת הריון שמונחת בתוך הנרתיק) בתוך גופה, או לאיזו רמת ניקיון צריכה להגיע אישה שבאה לטבול כשראשה מלא כינים (בהם נדבקה ב'אדיבות' ילדיה הקטנים שיח'...). לא זו המחבר עד שטרח לתרגם לאנגלית את כל המונחים הטכניים והרפואיים שבספר כדי שגם בני תורה דוברי אנגלית לא ייכשלו בטעות בעיונם, וכל זה נוסף למפתח מקורות ועניינים מפורט.

אור יקרות. קשרי הידידות בין גדולי המקובלים מרן הראי"ה קוק זיע"א רבה של ארץ ישראל ורבי שלמה עליאשוב זיע"א מחבר הספר 'לשם שבו ואחלמה'. כתיבה: משה נחמני. רמת גן, אור האורות, תשע"ג. 105 עמ'. (054-3082238)

הקשרים ההדוקים בין המקובל הגדול בעל ה'לשם' לבין מרן הראי"ה היו ידועים מאז ומעולם, כולל השתדלותו הרבה של הראי"ה לאפשר את עליית הרב אלישוב ומשפחתו לארץ, ודאגתו לשידוך נכדו העילוי ר' יוסף שלום עם בתו של מקורבו הרב אריה לוין; אולם בחוברת זו הדברים מקבלים ממדים וצבעים הרבה יותר משמעותיים בכמות ובתוכן. כך למשל פרק שלם עוסק בשיטת בעל ה'לשם' בנסתר, כולל בעניין מחלוקתו הגלויה נגד חלק מדעותיו של הרמח"ל. בהמשך מוזכרות כמה נקודות שבהם נחלקו שני המקובלים החשובים הראי"ה והרב אלישוב, אם כי מובן מאליה שמחלוקות אלו לא פגעו כלל בהערכה ההדדית העמוקה של שני הרבנים זה לזה. חלק גדול מן הדברים שבחוברת מבוססים על דברים

שאסף וכתב בזמנו מחותנו הרב אריה לוי, וכאן הם באים בתוספת מרובה על העיקר, עם תמונות והסברים.

ספר אור זרוע השלם לרבנו יצחק ב"ר משה מוינא. הלכות נשים חלק א'.

מהדורה חדשה ומתוקנת ע"פ כתי"י עם שינויי נוסחאות, מקורות וביאורים. עורך ראשי: הרב שלום יהודה קליין. מרכז שפירא, אור עציון המכון התורני, תשע"ד. 20+רפ עמ'. (08-8502822)

פרויקט 'אור זרוע השלם' של המכון התורני שעל יד ישיבת 'אור עציון' התקדם צעד נוסף כאשר כרך נוסף, השלישי בסדרה, על ענייני מקוואות, נידה, ייבום וקידושין, מוגש לפני הלומד כלול בהדרו. מדובר על סימנים שלג-שסו ותקצה-תרסג של ספר 'אור זרוע' הלכות נשים, כאשר ג' הנוסח העיקרי, כת"י אמסטרדם, היה המקור גם לדפוס המצוי - ז'יטומיר תרכ"ב וצילומיו, כשמצטרפים אליו שני כתבי יד חלקיים, וחמישה כתבי יד של קיצור האו"ז - פסקי בנו מהר"ח או"ז המסודרים כסדר ספר או"ז הגדול. כעשרה רבנים ואברכים של המכון התורני עסקו ועוסקים בפרויקט זה, הכולל שינויי נוסחאות מקיפים ומערכת הערות ומקורות והפניות רחבה ביותר. העורך הראשי מוכיח במבוא שהסדר הנכון הוא שהלכות נידה יבואו לפני הלכות מקוואות כמקובל בדרך כלל, ולא כפי שנמצא בכת"י אמסטרדם ובעקבותיו בנדפס, ובכל זאת גם מהדורה משובחת זו שמרה על הסדר המקובל בדפוסים - הלכות מקוואות בראש. הוא מוכיח שפסקי מהר"ח או"ז נכתבו אחרי מיתת אביו, ומכאן שבמקום של סתירה הם מבטאים ללא ספק את דעתו האחרונה של ר"י או"ז, והוא משלים על פי זה שני פסקים בתחילת הלכות מקוואות. 'מכון ירושלים' בראשות הרבנים לבית בוקסבוים, שבתחילת הדרך היה שותפו של המכון התורני של ישיבת אור עציון בעיצוב הפרויקט הזה ובהוצאתו לדרך, הוציא לאור בינתיים את כל חלקי האור זרוע בשלושה כרכים ע"פ כתיב יד עם הערות ומקורות קצרים ומספיקים, אך אין להשוות מהדורה זו למהדורה השלמה ההולכת ונדפסת. יהי רצון שהרב קליין ואנשי מכוננו יזכו לסיים בקרוב פרויקט חשוב זה.

על גאולתנו ועל פדות נפשנו. דברים שנשא אבינו הרב מעלה גלינסקי זצ"ל

על חגי ניסן אייר סיון. מהדורה ניסיונית. ירושלים, תשע"ד. 110 עמ'. (02-6535447) פטירתו של הרב מעלה גלינסקי, איש תורה וחינוך ומשפחה, ממנהלי ישיבת שעלבים וחבר מערכת 'המעין', לפני שנה, העלתה למודעות של רבים את פעילויותיו הרבות, חובקות העולם, למען החינוך התורני של בני ובנות ישראל. לקראת האזכרה הראשונה שנערכה בסוף חודש ניסן בישיבת שעלבים פירסמו בני המשפחה חוברת ובה י"ז מדרשותיו של הרב באירועים שונים, וכן דברי זיכרון של כמה ממכיריו ומוקיריו. מרגשים בעיקר הדברים שסיפר הרב ז"ל על ביקוריו בברית המועצות בימים הקשים בהם מסד הברזל ניצב בכל עוזו והפריד בין העולם החופשי לבין בית הכלא הענק שמאחוריו, והרב גלינסקי העיז להיכנס לתוך הכלא הזה כדי להביא תורה ואורה לאחיו היהודים, עשה והצליח. את דבריו בנושא הוא מסיים במילים (עמ' 92) 'פך השמן לא מתרוקן, הנס חוזר בכל יום ובכל מקום, עם ישראל נצחי ופך השמן נצחי'; הדברים נכונים ומרגשים, אלא שצריך שיהיו תמיד מוכנים במקום ובזמן אנשי קודש שידליקו את המנורה הטהורה ויגרמו לנס לקרום עור וגידים - והרב גלינסקי היה שם... תנצב"ה.

ספר כף ונקי השלם. על נוסחי התפילה וענייניה, לרבינו הגאון המלוב"ן רבי כליפא מלכא. ההדיר וערך מכת"י והוסיף הארות ומבוא משה עמאר. לוד, אורות יהדות המגרב, תשע"ד. 44+43 עמ'. (08-9228444)

רבי כליפא בן מלכה חי לפני כשלוש מאות שנה בעיר אגאדיר שבמערב מרוקו, על שפת האוקיינוס. הוא נולד סביב שנת ת"ל ונפטר בשיבה טובה סביב שנת תק"כ. הוא היה מראשי הקהל, כתב ספרים רבים, ובמבוא מתאר הרב פרופ' עמאר בהרחבה ובטוב טעם את תקופתו, הנהגותיו, היהודים במרוקו בימיו, הקהילות השונות, הרבנים והלמדנים בזמנו, ואת ספריו הרבים שכתב ורק את חלקם הצליח להדפיס. ספר זה 'כף ונקי' עוסק בענייני התפילות, והוא כולל ארבעה חלקים: תפילות חול ושב, תפילות המועדים, תפילות הימים הנוראים, ועוד 'פרפראות' - כמאתיים סימנים ובהם בירורי הלכה ודיוני מוסר ופרשנות ואגדה ועוד ועוד, כפי שהעלה עטו של הרב כליפא, והכל בהדרגתו המדויקת של הרב עמאר. הספר מסתיים במפתחות מפורטים ובמבוא בצרפתית.

סידור תפילת אליהו. עם תורת מרנא ורבנא רבינו אליהו מוילנא. עם הלכות ומנהגי הגר"א, נוסח הגר"א, וליקוטי הגר"א. בעריכת הרב יוסף אליהו הלוי מובשוביץ. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשע"ד. 20+תשע עמ'. (02-6526231)

כבר יצאו לאור בשנים האחרונות כמה וכמה סידורים על פי מנהגי הגר"א ועל פי נוסח הגר"א ועם ליקוטים מכתבי הגר"א. הסידור 'אזור אליהו' על פי נוסח הגר"א הפך להפצת עורכו והמוציאים לאור לסידור שנדפס בהרבה אלפי עותקים ובכמה וכמה מהדורות, וגם הסידורים האחרים הקשורים למשנת הגר"א חוזרים ונדפסים פעם אחר פעם. אבל מקום הניחו לרב מובשוביץ, ממנהלי מוסד הרב קוק ורבה של קהילת 'אוהל יצחק' בשכונת קרית משה, לאסוף למקום אחד את כל שינויי הנוסח ואת כל ההלכות ומנהגי התפילה וליקוט רחב מאוד של פירושים וביאורים על הסידור כולו. גוף הסידור כולל את נוסח אשכנז המקובל, והערות הנוסח ניתנות במדור מיוחד בתחתית העמוד. הסידור כולל סליחות ויצירות וגם 'השלמות' - ליקוטים מדברי הגר"א הקשורים לתפילה אך אינם מבארים פיסקה מסוימת בסידור. מפתח למילים נרדפות ולדבר והיפוכו, סידרת תיבות זהות והפכות שהגר"א מסביר אותם לאורך הסידור, מסיים את הכרך הגדוש הזה.

מילי ידיים. בענייני מים ראשונים ושניים שבנטילת ידיים. אמת יעקב לורץ'. ירושלים, תשע"ד. 9+קצץ עמ'. (02-5373934)

לעיתים נראה שהלכות נטילת ידיים הם מההלכות שהרבה דשים בעקביהם, אולם מתברר שיש בהם הררים התלויים בשערה, מחלוקות ראשונים וספיקות באחרונים, ומקום רב הניחו ללמדנים לעסוק במשנה מסכת ידיים ובכל הסוגיות הקשורות אליה, שרבות מהן הן הלכה למעשה. הרב לורץ', אברך ותיק בישיבת מיר ות"ח מופלג, מצאצאיו של רש"י הירש זצ"ל, מוציא לאור כרך נוסף מחידושי בעקבות סיום לימוד הנושא עם חבורת תלמידי חכמים בראשות הרב פרץ תרשיש. לג סימנים בספר, רובם על פי סדר המשנה ואחד על הטור והשו"ע, והם מקיפים עניינים רחבים בהלכות אלו. כך למשל בסימן יב דן המחבר במעלת הנטילה מרביעית בבת אחת, ובדין המקובל על רוב הראשונים שאם נטל מים ראשונים מרביעית ויותר פטור ממים שניים, והוא מאריך ומרחיב בדין זה ומוצא נפקאמינות בין מי שנטל מים שניים לבין מי שנטהר במים ראשונים יותר מרביעית, והאם צריך דווקא

שהמים יבואו בקילוח אחד או לא, ועוד ועוד. בסימן האחרון נידונה על פני י"ז עמודים מחלוקת הראשונים והאחרונים אם כאשר עשה צרכיו ועכשיו נוטל ידיים לסעודה יכול ליטול פעם אחת ולברך ענט"י ואש"י - או שצריך ליטול ולברך אש"י ושוב ליטול ולברך על נט"י, ומתברר שזו מחלוקת עתיקה שמתחילה ברבותיו של רש"י, ומסתיימת בהכרעת החזו"א שאכן כך נוהגים. ייש"כ של הרב לורץ' שמזכה את הציבור כולו בחידושו הלמדניים בעיון ההלכה.

לוח ראשונים ואחרונים; לוח סדר הדורות; לוח ראשי ישיבות. המסדר:

הרב יוסף אוחנה. ירושלים, ישיבת חיי אהרן. (02-6521811)

אברך ירושלמי בשם הרב יוסף אוחנה טרח וחיבר וסידר שלושה לוחות לתועלת הציבור. הראשון הוא לוח ראשונים ואחרונים מרב האי גאון ועד לבעל תרומת הדשן ומר"י אברבנאל ועד לרבי חיים מברסק, צ"ה מגדולי ישראל בדורות אלו עם תאריכי חייהם, הרשומים בתוך טבלה המתארת את התקופה כולה. בנוסף חיבר את לוח סדר הדורות - טבלה מרשימה וצבעונית על הדורות מאדם עד נח ומנח עד אברהם, כשבטור מקביל ניתן לראות צינור ארוך המחולק לזמנים מברית העולם ועד השואה, ומצידו השני של הכרטיס רשימת הזוגות והתנאים והאמוראים עם פרטים חשובים נוספים. בכרטיס השלישי רשומים כסדרם ראשי הישיבות הליטאיות מאז הקמת ישיבת וולוז'ין ועד השואה ופרטים על תלמידי ישיבת וולוז'ין שהתפרסמו כגדולי תורה, כשלישימה נכנסו העילוי ממיצ'ט ור' אריה לוי אבא לא הרא"ה קוק למשל... בצד השני נרשמו התלמידים המפורסמים של ישיבות ליטא האחרות, רבים מהם הקימו ישיבות בעצמם ומשם נפוצה תורת ישיבות ליטא על פני כל הארץ. הכרטיסים יוצרו בצבעים ובגדלים שונים, ועשויים להביא תועלת גדולה לתלמידים וגם למלמדים.

אילת השחר. דיואן לימי הסליחות. סליחות ופיוטים הנאמרים מראש חודש

אלול ועד צאת יום הכפורים, אשר חוברו במרוקו ובצפון אפריקה מתקופת הראשונים ועד ימינו. מאת אלעד פורטל. עורך ראשי: ירון אטיאס. ירושלים, 'הדסים' - הבמה להתחדשות רוח יהדות ספרד, תשע"ד. 215 עמ'. (077-4400366)

ספר הכולל עשרות פיוטים וסליחות שנהגו ונוהגים לאומרן בקהילות מרוקו, מנוקדים ומסודרים, כשלכל פיוט מוקדם 'כרטיס פיוט' ובו הפרטים הרלוונטיים: שם הפיוט, שם המחבר, ה'כתובת' (=מוטו) - משפט שכתב המחבר (אם כתב) ככותרת משנה לפיוט, ייעוד הפיוט, הסימן (אקרוסטיכון, אם יש), נועם (הלחן שבו אמורים לנגן אותו שנקבע ע"י המחבר), מקורות הפיוט (מתוך עשרות חיבורים) ומספרו ב'אוצר השירה והפיוט' של דוידזון. הספר פותח בהלכות ימים נוראים בחרוזים לאור פסיקתם של חכמי המערב מתוך הספר 'הלכה ברנה' לרבי ברוך אברהם טולידאנו; למשל 'מוסף אחרי שבע אל תאחר, על כן בזמירות וסליחות תקצר, מוריד דמעות על בני אהרן, לא יראה מיתת בניו בהם ירון, וכו' וכו'. בסוף הספר מובאים תולדות החכמים המוזכרים בספר, תפילות לבית עלמין, מפתחות וביבליוגרפיה. מלאכה יוצאת מן הכלל של צוות צעיר ונמרץ, שאפשר לצפות ממנו לגדולות.

רשימת המאמרים בכרך נד [תשע"ד] א-ד, גליונות 207–210

שם המחבר	שם המאמר	גליון	עמוד
אברהם הרב ד"ר מיכאל	האם בן חו"ל יכול "להתאזרח" בארץ ישראל באמצע יום טוב שני?	207	60
אולמן ד"ר אריה	האם אכן אמר מתתיהו "מי לה' אלי"?	208	22
אורן משה	דברי זיכרון לרב אברהם ורדיגר ז"ל	209	5
אלטמן ד"ר יעקב	שיטת חזון איש בדיון 'תלמידי חכמים לא צריכי נטירותא'	208	56
אלטמן ד"ר יעקב	עוד על תנ"ד מגובה "האני העליון" [תגובה]	208	95
אלתר הרב מרדכי	עוד בעניין בן חו"ל שהחליט באמצע יו"ט שני להפוך לתושב הארץ [תגובה]	208	83
אפשטיין הרב יעקב	לשון הרע על נבחר ציבור בעיתונים	207	51
אריאל הרב יעקב	עוד בעניין הורים זהים ומכשירי חשמל בשבת [שתי תגובות]	210	73
אריאל הרב מתניה	משנתו של הראי"ה קוק זצ"ל בדבר הגיל הראוי לעיסוק בלימודי חול, ויישומה ביישיבת "תורת ירושלים"	210	43
ארנוולד ד"ר משה	שמירת כשרות ואחדות האומה בפסקי הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל	210	58
בורשטיין הרב אברהם	לשון הרע בין ידידים לשם הפגת דאגות	209	51
בנר הרב אוריאל	"מעשה ראובן על פשטו"	208	96
בר אילן הרב שאול	בעניין בליעה ופליטה בכלי מתכת שבימינו - בעקבות השו"ע והרמ"א	208	28
ברויאר הרב עדיאל	כללי נדה לרא"ה - מהדורה מתוקנת	209	7
גלינסקי הרב אליעזר ש'	אבי מורי הרב מעלה גלינסקי זצ"ל - תולדות ופעולות	207	69
גלינסקי הרב מעלה ז"ל	הנני [דרשה לראש השנה]	207	5
גרינברג הרב מרדכי	דברי פרידה ממורי חותני הרב אברהם צוקרמן זצ"ל	208	79
דביר הראל	עדות מוקדמת ועדות מאוחרת לנוכחות יהודית בהר הבית	209	45
דוד ד"ר אברהם	רשימת המחברים היהודים בספרד [סקירת ספר]	208	99
דנדרוביץ הרב ישראל	תאומים כחורים לבן סורר ומורה	209	61
הנקין הרב איתם	האמנם יש משמעות לבדיקות ולניסויים בעניין בליעה ופליטה בכלים בימינו?	208	89
הנקין הרב איתם	קובץ 'בית ועד לחכמים' סאטמר: גלגוליו של כתב-עת קנאי על רקע מאבקי הדור	209	86
וייטמן הרב זאב	עוד בעניין פסקי השמיטה של הגר"ש אלישיב זצ"ל [תגובה]	210	77
וקסמן הרב ארי	'צדיק כתמר יפרח' [דברי זיכרון על הרב גלינסקי זצ"ל]	207	79
זקס ד"ר משה	הצעה מעשית לשמירת שמיטה על ידי כלל ישראל	210	63
ינוקא הרב אליעזר	'עוד יוסף חי' - דברים לזכר מרן רבנו עובדיה יוסף זצ"ל	208	74
כהן הרב ד"ר כרמיאל	שלוש הערות נוסח ברש"י בסוף ספר בראשית	208	71
לוינגר הרב ד"ר ישראל מ'	קבורה ב'מערות קבורה' מודרניות	209	18
לנדמן הרב יהודה	עיונים בספר 'מכלול' לרד"ק	210	85
מאיר ד"ר מרדכי	שיחה של בעל 'נתיבות שלום' בעקבות מלחמת יום הכיפורים	207	9

שם המחבר	שם המאמר	גליון	עמוד
מכטה גד	עוד בעניין אבילותו של רבנו גרשום על בנו שהשתמד	210	82
	[תגובה]		
מרצבך הרב אהרן	גדולים דברי הראשונים אף בשתיקתם... דעת הסמ"ג	208	5
	בהבנת הלכה קשה ברמב"ם הלכות ערכין	207	22
סטל הרב יעקב ישראל	'הכרח' של הקב"ה בראש השנה שחל בשבת	207	85
עמנואל הרב מרדכי	קווים לדמותו של מורנו הרב יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל	209	79
עמנואל הרב מרדכי	לקט פסקי שמיטה מאת הגרי"ש אלישיב זצ"ל	207	82
עמנואל שמואל	הרב גרשום הרפנס זצ"ל [דברי זיכרון]		
עמנואל שמואל	עלייתו של הרב יהושע נויבירט זצ"ל לארץ ישראל		
	באוניית מעפילים	207	97
פיקסלר הרב אוהד	הגדרת איסורי 'עובדין דחול'	209	37
פיקסלר הרב ד"ר דרור	הגדרת מלאכת מכה בפטיש והקשרה לחשמל בשבת	209	67
פלס הרב ישראל מרדכי	עוד בעניין דברי אביגיל לדוד [תגובה]	208	94
פריד הרב יוחנן	יחס האב לבן - פרק מחיי הראי"ה קוק ובנו		
	הרב צבי יהודה זצ"ל	208	64
פרידמן הרב יואל	מבנה ספר התרומה ומשמעותו לפסיקת ההלכה	210	93
פרנק אוריאל	באיו שפה שוחח אברהם אבינו?	208	43
פרנקל אברהם	הזמר על הצלת וורמייזא וזמן חיבורו של 'מעוז צור'	208	9
פרנקל אברהם	עוד על הזמר להצלת וורמייזא [השלמות]	210	80
קטן הרב יואל	'כבקרת רועה עדר' [דבר העורך]	207	3
קטן הרב יואל	נתקבלו במערכת	207	105
קטן הרב יואל	חנוכת הנער, חנוכת המזבח וחנוכת הבית [דבר העורך]	200	3
קטן הרב יואל	נתקבלו במערכת	208	104
קטן הרב יואל	"האביב של העולם כולו"... [דבר העורך]	209	3
קטן הרב יואל	נתקבלו במערכת	209	102
קטן הרב יואל	"כיון שדממו הרוחות עמד קנה במקומו"... [דבר העורך]	210	3
קטן הרב יואל	נתקבלו במערכת	210	100
קליין הרב מיכאל	בדבר השאלה אם מצות ישוב א"י היא לצדיקים בלבד		
	[תגובה לתגובה]	208	89
קלרמן אלי	הרב יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל - דברים שאמר		
	והנהגות שנהג	207	95
רוז'ה הרב יעקב	עוד בעניין קבורה בקומות [תגובה]	210	75
רייניץ הרב יעקב קאפל	על 'פרשגן' לספר שמות [סקירת ספר]	208	102
שבט הרב ארי יצחק	"חוטפין מצות בלילי פסחים" - ההיבט החינוכי	209	29
שווארץ הרב יעקב קאפל	בדבר השאלה אם מצות ישוב א"י היא לצדיקים בלבד		
	[תגובה על הערה על הספר ויואל משה]	208	87
שפיגל פרופ' יעקב ש'	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: רבני ויניציאה		
	לר"מ חאגיז	207	29
שפיגל פרופ' יעקב ש'	ההתנגדות להדפסת ספרי רבי ישעיהו באסאן ועוד		
	מענייני רמח"ל, כפי שעולה מתשובת		
	רבי יצחק פאציפיקו מכת"י	210	5
שליזינגר הרב אליהו	עוד בעניין בן חו"ל שהחליט באמצע יו"ט שני		
	להפוך לתושב הארץ [תגובה]	208	86
שליזינגר הרב מאיר	דברי זיכרון לרב מעלה גלינסקי זצ"ל	207	77
שר שלום רחמים	המניינים לבריאת העולם וסדר העיבורים בהם	207	41

has been working for many years on preparing a new edition of the *Sefer ha-Terumah* [Book of the Heave Offering] by Rav Baruch ben Rav Yitzchak Sir Fontaine, which is one of the most important halakhic works from the period of the *baalei hatosafot* [medieval Talmudic glossators]. Rav Friedman wrote a doctoral dissertation on this book, and he presents here the essentials of the structure of the work. He demonstrates that the book is composed of three levels: the *hibbur ha'arokh* [extensive composition] which is an in-depth discussion of legal topics presented according to the approach in studying and in ruling of the *ba'alei hatosafot*, the *p'sak* [rule] which decides the halakha in practice for each topic, and the *simanim* [content headings] which constitute a précis of the *p'sak* section, which headings were all moved early on to the beginning of the book. Rav Friedman demonstrates out of an understanding of the structure of the *Sefer ha-Terumah* that the legal decisions of the author Rav Baruch are reflected principally in the *p'sak* and the *simanim* sections, while in the *hibbur ha'arokh* his opinion is at times expressed as 'and it is possible to say', in the manner of the *ba'alei hatosafot* in explaining the Talmud. This fact is important regarding the feasibility of depending upon Rav Baruch's opinion in the *Sefer ha-Terumah* concerning *Shemittah*: unlike many later authorities, who have claimed that Rav Baruch remained uncertain regarding his innovative opinion that acquisition of land in Israel in our times by a non-Jew exempts the area from its sanctity – from his remarks in the *p'sak* section it is clear that in practice he decides in no uncertain terms that in our times within Israeli land owned by a non-Jew there is no prohibition of performing *melakhot* [activities] forbidden during *Shemittah* and its produce does not have the sanctity of *shevi'it* [the seventh year].

The issue closes with a review of new Torani books by the editor.

We all hope and pray that the three kidnapping victims, one of whom is our neighbor from Nof Ayalon, will return quickly and safely to their homes with Gd's help.

Y.C.

and the context in which each halakhic ruling was received. Avraham Fraenkel supplements and corrects his article in issue 208 regarding the *piyyut* composed on the occasion of the deliverance of the city of Worms and the *piyyut Maoz Tzur*. Gad Machta delves once again into the conflicting reports regarding the mourning of Rabbenu Gershom for his son who had converted, and reaches the conclusion that there is no prohibition to mourn the death of a child who converted, Heaven forefend.

About Books and Authors

Rav Yehuda Landman: Studies in the *Mikhlol* [Comprehensive Hebrew Grammar] of RaDaK [Rav David Kimhi]

Radak [Rav David Kimhi] was a unique grammarian and biblical commentator, comprehensive and multifaceted. He synthesized the teachings of the East and the West, the perfection of Iberian hebrew grammar and the aesthetic of midrashic [homiletic] commentary, the philosophic approach of the Provencal sages and the literalism of the sages of Northern France, the rich homiletic tradition of his family and his unique, versatile creativity. This article focuses on the lesser known part of his oeuvre: the two sections of his book of comprehensive grammar "*Mikhlol*". Rav Landman, an *avrekh* who hails from Bnei Brak, is a researcher at the Shlomo Aumann Institute, in which capacity he is preparing a new, student-friendly edition of the *Mikhlol*. In this article he shows the importance of the *Mikhlol* as a complementary source to the teachings of the Kimhi family in the exegesis of Scripture, and discusses as an example thereof the enigmatic explanation of RaDaK's father, Rav Yoseph Kimhi, on the difficult verse in the Book of Psalms 80:6 *vatashkemo bidma'ot shalish* (=80:5 "...and gives them tears to drink in great measure"). Among three possible explanations for the term "*shalish*", with the help of renewed enquiry into the *Mikhlol*, Rav Landman demonstrates that in his homiletic interpretation Rav Yoseph Kimhi intends the third of the explanations, which alludes to the difficulties of exile until the coming of the redeemer.

Rav Yoel Friedman: The Structure of the *Sefer ha-Terumah* [Book of the Heave Offering] and its Implications for Deciding the *Halakha*

Rav Dr. Yoel Friedman, a senior researcher at Machon HaTorah veHaAretz,

State of Israel. The crowning glory of his activities is connected to strengthening the observance of the *Shemittah* without using the *heter mechira* [sale to ameliorate restrictions on working the Land] in the footsteps of the rulings of Rav Avraham Yesha'ya Karelitz, author of the *Hazon Ish* – the accepted practice of settlements founded by Poalei Agudat Israel. The principle alternative to enabling the minimal observance of agricultural activities during *Shemittah* is the approach of *otzar bet din* [court storehouse], and Dr. Zacks describes with dismay the severe difficulties encountered in operating the *otzarot bet din* in recent *Shemittot*, principally the failure in the attempt to foster partnership between the observant and the *haredi* [pietist] community of consumers in supporting the *otzar bet din*. He is convinced that if the *Hazon Ish* were alive today, he would have undertaken the requisite responsibility of creating a general *otzar bet din* acceptable in the opinion of the vast majority of the community. Dr. Zacks proposes a complete program in this vein, and attempts to enlist broad support for his proposal for halakhic and agricultural revision in the application of the principle rulings of the *Hazon Ish*, in a fashion that would preserve the agricultural sector on the one hand – and be acceptable to the community of observant consumers on the other, and thus perhaps mitigate the divisions which have so severely impacted the observance of *Shemittah* in the Land of Israel in recent years.

Responses and Comments

This issue contains five rejoinders responding to articles published in previous issues: Rav Ariel, Rav of Ramat Gan, notes, in reaction to the article dealing with the parents of a rebellious child in the previous issue, that one should not compare people with animals regarding external similarities between them. In further remarks he is decidedly opposed to Rav Fixler's approach that the halakhic system in our day can afford to be more lenient in the matter of using electronic devices on Shabbat – indeed he claims the opposite, that specifically in our day, in a world inundated with electronic appliances and devices, the inclination to be lenient will turn our *Shabbatot* into completely mundane days. Rav Ruza, a member of the Chief Rabbinate Council and the Rav of the Tel-Aviv Burial Society, takes exception to the remarks of Rav Levinger in the previous issue to the effect that the Rabbinate is opposed to multi-level burials. Rav Weitman, Rav of Tnuva [the National Dairy and Food Cooperative] notes that one should proceed with caution in accepting testimony about *Shemittah* rulings of Rav Elyashiv ZT"l, and that one must investigate the details of each enquiry

number of years of study in primary and secondary yeshiva, which would allow for the establishment of a meaningful basis in the knowledge of Torah and for proper spiritual development. Rav Matania Ariel, principal of the Derech Chaim primary yeshiva in Shaalvim, and among the vanguard of Torani-National education *al taharat hakodesh* ['purely sacred' with no outside influences] has assembled testimony and documentation representing the educational path of Rav Kook ZT"l on this subject, among them remarks in which he depicts the Torat Yerushalayim primary yeshiva which operated in Jerusalem under the guidance of the Rav ZT"l and has been all but forgotten in the course of time, and he adduces firsthand testimony regarding its educational path.

Dr. Moshe Ehrenwald: The Observance of Kashrut and the Unity of the Nation in the Rulings of the Chief Rabbis Rav Herzog and Rav Uziel

Dr. Ehrenwald, of the Carmei Tzur settlement in Gush Etzion, researches primarily the history of the beginning days of the establishment of the State. He has found that, with the approach of the establishment of the Jewish State in the land of Israel, and immediately following its establishment, Chief Rabbis Herzog and Uziel saw great importance in the unity of the people, fully aware that a portion of them were not particular in the observance of *mitsvot*. In their rulings regarding the military, they insisted on observance of *kashrut* in all army kitchens even when there were substantial difficulties in maintaining such observance. Even during the period when Jerusalem was under siege during the War of Independence, when serious shortages of food for soldiers and civilians were prevalent, the Rabbis opposed opening military kitchens which would provide unkosher food for non-observant soldiers, and they were ready to permit use of unkosher food only for casualties who from a medical point of view were required to eat meat – and that only within clearly defined parameters. Their determined stand on these principles at the outset of the State and its army formed the basis of the unified standard of *kashrut* observed to this day in the army and in public kitchens. The article contains hitherto unpublished documents and correspondence from that era.

Dr. Moshe Zacks: A Practical Proposal for the Observance of *Shemittah* [Sabbatical Year] by the Jewish Community

The agronomist Dr. Moshe Zacks, a member of Kibbutz Shaalvim, is among the foremost researchers of the Jewish and *halakhic* view of agriculture in the

Abstracts

Prof. Yaakov S. Spiegel: Opposition to Printing the Works of Rav Yesha'yah Bassan and Further Matters Relating to the Ramhal, as Evidenced in an Unpublished Responsum of Rav Yitzchak Pacifico

Rav Yitzchak Pacifico, Head of the Rabbinical Court of Venice in the first half of the 18th Century, was among the strongest opponents of the Ramhal [Rav Moshe Chaim Luzzatto]. In his book of Responsa *Mishpat Shalom* [Judgement of Peace] – still in manuscript – is a lengthy responsum, published here for the first time, wherein it becomes clear that Rav Bassan, teacher and supporter of the Ramhal, wrote and made known publicly that the ban declared by the Venetian Rabbinate against the Ramhal had been rescinded, a detail for which we have no other source. In this extensive responsum, Rav Pacifico puts into writing seven halakhic reasonings as to why it is prohibited to publish Rav Yesha'yah's works even after his demise, since he was '[sequestered and] ostracized' and did not repent of his position until his passing. The responsum reveals details of the attempted publication in Venice of Rav Bassan's work while misleading the Venetian Rabbinical Court, as well as additional details connected with the Ramhal controversy. In a comprehensive introduction to the responsum, Prof. Spiegel writes on the history of the sages connected with the controversy, investigates the manner in which approbations by Venetian sages were written for the publication of works in their jurisdiction in those times, and more.

Rav Matania Ariel: The Teaching of *Re'iyah* (Rav Avraham Yitzchak haCohen) Kook ZT"l Regarding the Appropriate Age for Engaging in Secular Studies, and its Implementation in the Torat Yerushalayim Yeshiva

Rav Kook ZT"l saw great value in secular studies, and the matter finds expression in many places in his writings. On the other hand, his guidance was that those beginning the study of Torah should engage in secular studies in an extremely limited fashion, only to avoid ignorance rather than to broaden education, and in order to make possible meaningful growth in Torah, the Rav advised putting off the acquisition of general education to a mature age, after a

HAMA'YAN

Table of Contents

“When the winds quieted down, the reed stood upright in its place...” / Rav Yoel Catane	3
Opposition to Printing the Works of Rav Yesha'yah Bassan and Further Matters Relating to the Ramhal, as Evidenced in an Unpublished Responsum of Rav Yitzchak Pacifico / Prof. Yaakov S. Spiegel	5
The Teaching of <i>Re'iyah</i> (Rav Avraham Yitzchak haCohen) Kook <i>ZT”L</i> Regarding the Appropriate Age for Engaging in Secular Studies, and its Implementation in the Torat Yerushalayim Yeshiva / Rav Matania Ariel	43
The Observance of Kashrut and the Unity of the Nation in the Rulings of the Chief Rabbis Rav Herzog and Rav Uziel / Dr. Moshe Ehrenwald	58
A Practical Proposal for the Observance of <i>Shemittah</i> [Sabbatical Year] by the Jewish Community / Dr. Moshe Zacks	63
Responses and Comments	
More on the Matters of Identical Parents and the Use of Electrical Appliances on Shabbat / Rav Yaakov Ariel	73
Further to the Matter of Multiple-Level Burials / Rav Yaakov Ruza	75
Further to the Matter of the <i>Shemittah</i> Rulings of Rav Elyashiv <i>ZT”L</i> / Rav Zeev Weitman	77
More on the Song Upon the Salvation of the City of Worms / Avraham Fraenkel	80
Further to the Matter of Rabbenu Gershom’s Mourning His Son Who Converted / Gad Machta	82
About Books and Authors	
Studies in the <i>Mikhlol</i> [Comprehensive Hebrew Grammar] of RaDaK [Rav David Kimhi] / Rav Yehuda Landman	85
The Structure of the <i>Sefer ha-Terumah</i> [Book of the Heave Offering] and its Implication for Deciding the <i>Halakha</i> / Rav Yoel Friedman	92
Editorial Review of Recent Torani Publications / Rav Yoel Catane	100

Shlomo Aumann Institute, Yeshivat Sha'alvim

B”H, Tamuz 5774 • Vol. 54, 4 [210]